

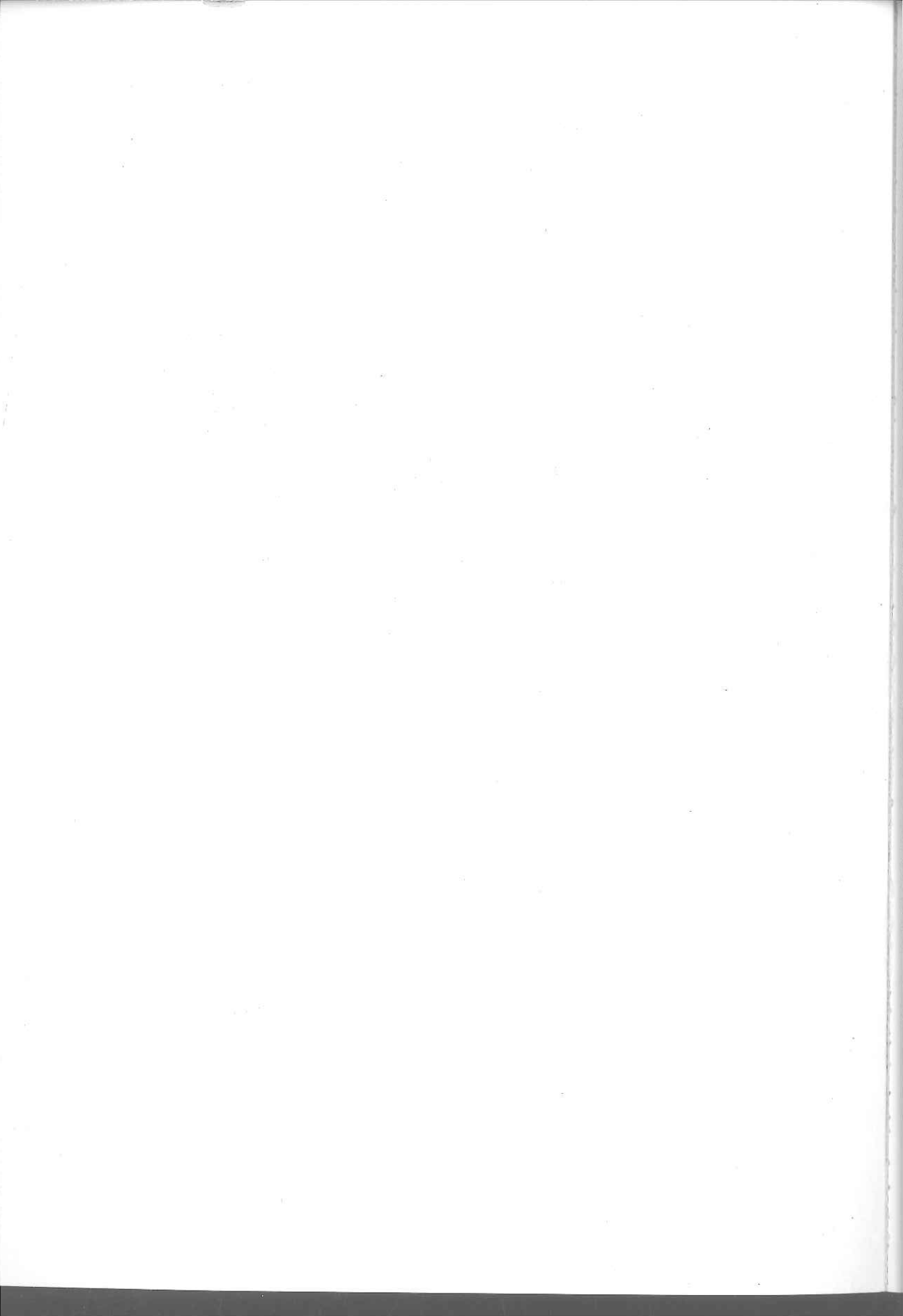
UDK 39 (05)

YU ISSN 0350-0861

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XLIX

Београд 2000.



ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XLIX

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Г Л А С Н И К

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XLIX

Уредник
НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ

Уређивачки одбор
ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, МИЛА БОСИЋ, ДРАГО ЋУПИЋ,
ИВАН ЧОЛОВИЋ, ДУШАН ДРЉАЧА, ДЕСАНКА НИКОЛИЋ,
НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ

Секретар уредништва
МАРИЈА ЂОКИЋ

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 13. XII 2000.
године на основу реферата академика Драгослава Антонијевића.

Београд 2000.

UDK 39 (05)

YU ISSN 0350-0861

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

BULLETIN

OF THE ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

XLIX

Editor in chief:
NIKOLA PANTELIĆ

Editorial board:
DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, MILA BOSIĆ, DRAGO ĆUPIĆ,
IVAN ČOLOVIĆ, DUŠAN DRLJAČA, DESANKA NIKOLIĆ,
NIKOLA PANTELIĆ, SLAVENKO TERZIĆ

Secretary:
MARIJA ĐOKIĆ

Accepted at the Meeting of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Social Sciences Department on 13. XII 2000.

Beograd 2000.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35/III Београд, тел. 636-804

Рецензенти:
АКАДЕМИК ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДР СРЕТЕН ПЕТРОВИЋ

Технички уредник:
МИРОСЛАВ НИШКАНОВИЋ

Обрада на рачунару:
ИВАН ЉУБОЈЕВИЋ

Лектор и коректор:
СЛОБОДАНКА МАРКОВИЋ

Превод резимеа:
МАРИНА ЦВЕТКОВИЋ

Штампа:
ЋИГОЈА ШТАМПА – Beograd

Тираж:
500 примерака

Штампање финансирано из средстава Министарства за науку и технологију Републике Србије.

Радови у овом Гласнику резултат су рада на пројекту ЕТНОЛОГИЈА СРПСКОГ НАРОДА И СРБИЈЕ, који је у целости финансиран од стране Министарства за науку и технологију Републике Србије.

ИЗ ОКВИРА ТЕМЕ ДУХОВНА И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА СТАНОВНИШТВА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И СУСЕДНИХ ОБЛАСТИ VI МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП ПОСВЕЋЕН НАРОДНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ И КУЛТУРИ СТАНОВАЊА У СВЕТЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ ОРГАНИЗОВАЛИ СУ ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ И НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЗАЈЕЧАРУ, У САРАДЊИ СА ЕТНОКУЛТУРОЛОШКОМ РАДИОНИЦОМ СВРЉИГ.

САДРЖАЈ – SUMMARY

НАУЧНИ СКУП

**НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО И КУЛТУРА
СТАНОВАЊА У СВЕТЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ У
ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА**

Зајечар, 29 – 30. 09. 2000.

SCIENTIFIC MEETING

**FOLK BUILDING AND CULTURE OF LIVING IN
THE LIGHT OF ETHNOLOGY IN EASTERN SERBIA
AND NEIGHBOURING REGIONS**

Zaječar, 29 – 30. 09. 2000.

Поздравна реч (Никола ПАНТЕЛИЋ)	11
Greeting (Nikola PANTELIĆ)	
Отварање скупа (Божа ПЕТРОВИЋ)	13
Opening of the meeting (Boža PETROVIĆ)	

ОПШТИ И ТЕОРИЈСКИ ПРОБЛЕМИ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА И КУЛТУРЕ СТАНОВАЊА

GENERAL AND THEORETICAL PROBLEMS OF FOLK BUILDING AND CULTURE OF LIVING

Божа Петровић, Шта и како са наслеђем?	15
Boža Petrović, What and in which way to do with heritage	
Петар Влаховић: Станиште у обичајима и веровањима код становништва североисточне Србије	19
Petar Vlahović: Dwelling in the customs and beliefs of the people of North-Eastern Serbia	
Горан М. Бабић: Дух и атмосфера традиционалног села	27
Goran M. Babić: Spirit and atmosphere of the traditional village	
Маргарита Харбова: Домът на човека и храмът – дом на бога в пространството на селището и на рода (Дом човека и дом Бога структурални елементи на пољу становништва и народа)	35
Margarita Harbova: Home of Man and Home of God – Structural Elements on the Field of Inhabitants and People	
Танас Вражиновски: Градење на манастири и цркви во македонската народна традиција (Грађење манастира и цркава у македонској народној традицији)	43
Tanas Vražinovski: Building monasteries and churches in macedonian folk tradition	
Мила Сантова: Бележки върху организацията на общественото пространство в един малък град – примера на Чипровци (Белешке о организацији друштвеног простора једног малог града – пример места Чипровци)	51
Mila Santova: Notes on organisation of social area – Example of the place Čiprovci	
Ана Драгојловић-Стевановић: Антрополошка анализа народне архитектуре у источној Србији	61
Ana Dragojlović-Stevanović: Anthropological analysis of folk architecture in Eastern Serbia	

Душан Дрљача, Неки незаобилазни принципи у стварању етно-паркова	69
Dušan Drljača: Some unavoidable principles in creating ethno-parks	

Сребрица Кнежевић: Врата, вратнице, капије и улази – вековна потреба организације и безбедности	75
Srebrica Knežević: Doors, little doors, gates and entrances – centuries' need of organisation of security	

ОБРЕДНИ И МИТСКИ САДРЖАЈИ У НАРОДНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ И КУЛТУРИ СТАНОВАЊА

RITUAL MYTH CONTENTS IN FOLK BUILDING AND CULTURE OF LIVING

Рачко Попов: Курбан на герана (Курбан за ђерам)	85
Račko Popov: Sacrifice for the well	

Михај Н. Радан: Обреди, веровања и обичаји Карашевака везани за изградњу куће	91
Mihai Radan: Rituals, beliefs and customs of the people of Karaševak connected to building house	

Иван Николов: За антропоморфни код на основите на традиционната кџа (О антропоморфном коду у темељима традиционалне куће)	101
Ivan Nikolov: About the anthropomorph code in the grounds of a traditional house	

Румјана Данова: Крвна жртва у савременим обичајима становништва Подунавља, централне и северне Бугарске	109
Rumjana Danova: Blood sacrifice in contemporary customs of the inhabitants of the area of the Danube, Central and Northern Bulgaria	

Драгољуб Златковић: Ижа	115
Dragoljub Zlatković: "Iža"	

Ивица Тодоровић: Значење сакралне архитектуре Лепенског Вира	119
Ivica Todorović: The meaning of sacral architecture of Lepenski Vir	

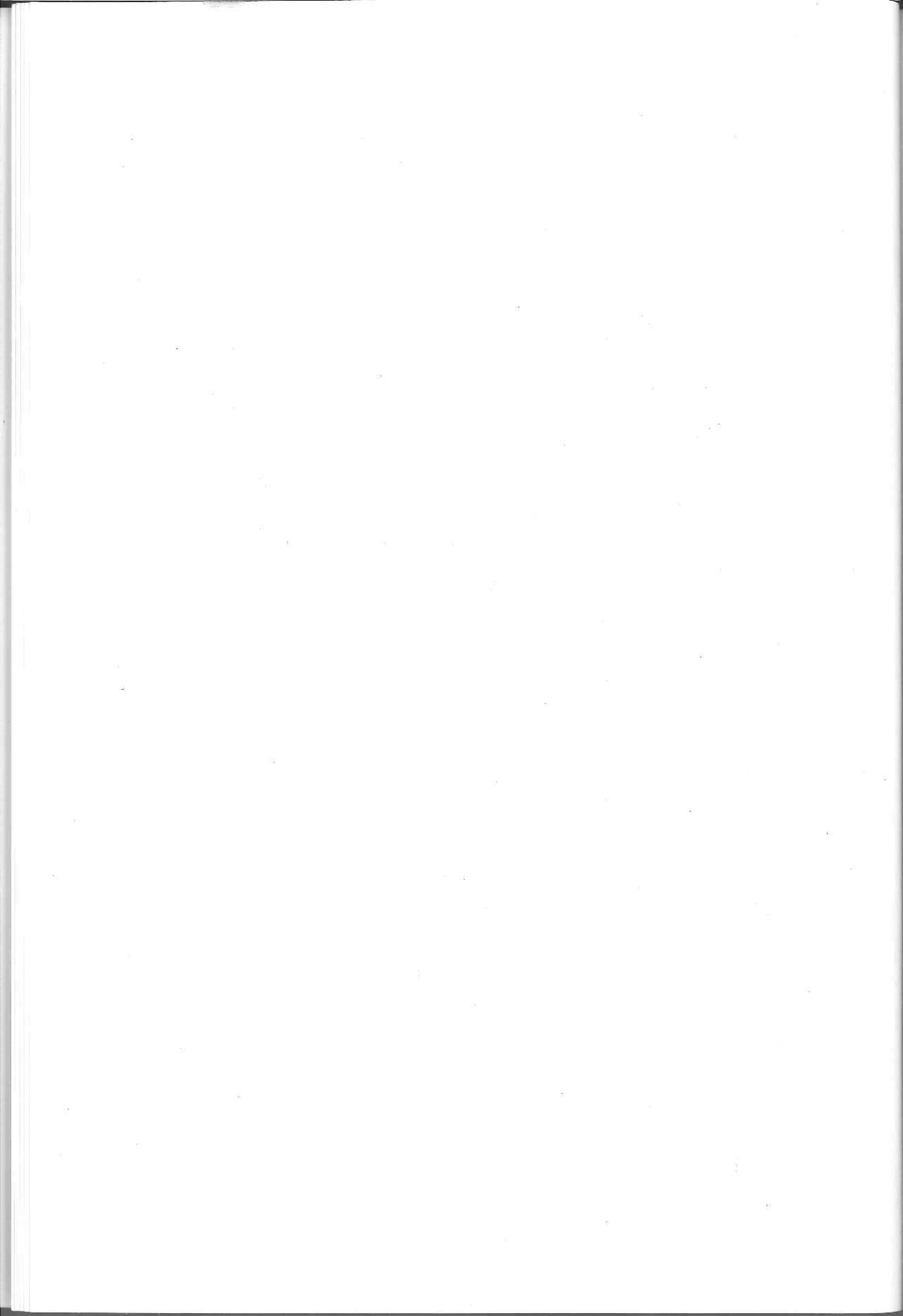
Весна Петреска: Вратата и прозорот во македонските свадбени обреди (Врата и прозор у македонским свадбеним обредима)	127
Vesna Petreska: Door and window in macedonian wedding rituals	
Андреј. Б. Мороз: Дом в календарных песнях юго-восточной Сербии и соседних областей (Кућа у календарским песмама југоисточне Србије и суседним областима)	135
Andrej B. Moroz: The house in calendar poems of South-Eastern Serbia and neighbouring regions	
Недељко Богдановић: Дунђерска лексика сеоског градитељства	147
Nedeljko Bogdanović: Lexical meaning of dunder	
Славољуб Гацовић: Откуда реч неимар у епици Балкана?	155
Slavoljub Gacović: The origin of the word "neimar" (builder) in the balkans epics	
Љубиша Рајковић-Кожељац: Мотив градитељства и његова функционалност у народној поезији источне Србије	161
Ljubiša Rajković-Koželjac: The motif of building and its function in the folk poetry of Eastern Serbia	
Дејан Крстић: Објекти народног градитељства на култним местима горњег и средњег Тимока	167
Dejan Krstić: Objects of folk building at the cult places of the Upper and Middle Timok	

ИСТРАЖИВАЊЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА И КУЛТУРЕ СТАНОВАЊА, МУЗЕОЛОШКИ И КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРОБЛЕМИ

RESEARCH OF FOLK BUILDING AND THE CULTURE OF LIVING, MUSUM AND CONSERVATORY PROBLEMS

Никола Ф. Павковић: Сеоска архитектура и становање у Банату	177
Nikola F. Pavković: Rural architecture and living in Banat	

Братислава Идвореан-Стефановић: Становање и домаћи живот – огледало друштвених слојева у Алексинцу почетком 20. века	187
Bratislava Idvorean-Stefanović: Living and domestic life – reflection of social classes in Aleksinac at the beginning of the 20th century	
Весна Марјановић: Култура становања – њен одраз у дејим играчкама код становништва јужног Баната	195
Vesna Marjanović: The culture of living according to children's toys in Southern Banat	
Жаклина Стојичић-Драгићевић: Моравске куће у Нишкој Бањи	201
Žaklina Stojičić-Dragićević: Moravian houses in Niška Banja	
Бождар Крстановић: "Динарска дводелна кућа" у области источне Србије	207
Božidar Krstanović: "Dinnarian two-part house" in the area of Eastern Serbia	
Голуб Радовановић: Воденице на Градашњици	217
Golub Radovanović: Mills on the Gradašnjica	
Живка Ромелић: Рударски станови у североисточној Србији	225
Živka Romelić: Miner's flats in North-Eeastern Serbia	
Даница Ђокић: Етно-парк на Тулби – музеј народног градитељства округа браничевског	231
Danica Đokić: Ethno-Park at Tuluba in Požarevac	
Гордана Живковић, Александар Радовић: Пројекат етно-мотела код Гамзиградске Бање	237
Gordana Živković, Aleksandar Radović: Ethno-Motel in Gamzigradska Banja	
Љилјана Тојага-Васић: Један предлог за ревитализацију куће Стамболијских у Нишу	245
Ljiljana Tojaga-Vasić: A proposal for revitalisation of the Stambolijski house in Niš	
Завршна реч (Никола ПАНТЕЛИЋ)	251
Final addressing (Nikola PANTELIĆ)	



НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У СВЕТЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА

FOLK BUILDING AND CULTURE OF LIVING IN THE LIGHT OF ETHNOLOGY IN EASTERN SERBIA AND NEIGHBOURING REGIONS

Зајечар, 29 – 30. 9. 2000.

Пре почетка радног дела Симпозијума учеснике је поздравила Гордана Живковић, директор Народног музеја у Зајечару. После тога, добродошлицу и успешан рад у краћем пригодном говору пожелео је председник Скупштине општине Зајечар Душан Пејчић. У име Етнокултуролошке радионице Сврљиг учесницима скупа обратио се професор др Сретен Петровић и на крају, у име Етнографског института САНУ, говорио је др Никола Пантелић.

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Поштоване колегинице и колеге, пријатељи, гости и драги домаћини, свима упућујем срдчан поздрав са жељом да наш рад, овде у Зајечару, данас и сутра (29 и 30. септембра), буде успешан, да буде истински допринос широком кругу научних и стручних дисциплина које се баве градитељским наслеђем али и савременим питањима градитељства и културе становања, у првом реду у сеоским насељима.

Шести пут заредом од 1995. године, Етнографски институт Српске академије наука и уметности заједно са Етнокултуролошком радионицом Сврљиг, уз помоћ других научних, образовних и културних институција из Србије а нарочито из њеног источног дела, а ове године и уз пуну и свесрдну сарадњу Народног музеја у Зајечару на чијем је челу музејски саветник Гордана Живковић, као и уз гостопримство и помоћ града и предузећа Зајечара, успевамо да, организујемо стручно-научне симпозијуме међународног и мултидисциплинарног карактера, о истраживањима тема које се односе на свакодневни традиционални и савремени живот, обичаје, веровања, стваралаштво и материјалну културу становника источне Србије и суседних области. Континуитет се огледа у пет објављених свезака Етно-

културолошког зборника у издању Етнокултуролошке радионице Сврљиг у сарадњи са Етнографским институтом САНУ. Поред детаљних, посебних и општих емпиријских испитивања која саопштавају истраживачи у својим прилозима, настојања су усмерена и на постизање таквих одговора, као и резултата до којих се дошло, да буду уобличени и у методолошки и у теоријски осмишљена промишљања сваке теме и проблема који су били разматрани на до сада одржаним скуповима. Истовремено пуна пажња посвећује се узајамности и прожимањима наше народне културе са народним културама балканских и других народа јер она не познаје државне границе. Поред изразитих националних својстава и обележја она садржи и многе заједничке вредности као опште добро.

Саопштења на до сада одржаним скуповима, како сам поменуо, објављена су у пет свезака Етнокултуролошког зборника и тако су постала доступна стручној, научној и широј јавности, што је, после изучавања одређених питања и проблема, свакако један од главних циљева научноистраживачког рада да забележено и проучено има и сврсисходност у могућности коришћења резултата. Трудићемо се да овакав рад наставимо и убудуће.

Са жељом да се после овог Симпозијума сретнемо и на седмом скупу са новим прилозима нашој заједничкој теми *Духовна и материјална култура становништва источне Србије и суседних области* која је део општег пројекта Етнографског института САНУ. Још једном вам желим добродошлицу, живели и срећан рад.

Др Никола ПАНТЕЛИЋ



Учесници скупа

ОТВАРАЊЕ СКУПА

Поштована господо и пријатељи,

Имам изузетну част и несвакидашњу привилегију да отворим овај еминентни скуп благородних и добрих људи. Ова два дана у овом гостољубивом граду разговараће се о баштини и њеним садржајима. А данас говорити о питањима наслеђа, његове заштите и очувања више је него значајно па и судбински нужно. У време када се налазимо пред насиљем нужна је борба за опстанак и одбрана тога опстанка. У време када постоји насилна тенденција ка једнозначности и униформности културе, тенденција ка њеној сивој једнодимензионалности, када она постаје роба а ми њени неуки потрошачи, дужност је сваке нације, сваког појединца и сваког бољег човека да се са тиме не сагласи, да не доведе себе до духовне ишчашености па и духовног уништења. У време када се у нашој земљи руше споменици нашег средњег века и када позвани из разних светских институција културе не подижу свој глас, онда се налазимо пред питањем самог свог опстанка и даљег слободног живљења. Знам да те наше црквице и богомоље по Косову нису катедрале, али знам и да су, што је рекао велики песник "из душе цијелог народа". Ту душу, како нашег народа тако и душу свих народа, морамо поштовати, бранити и очувати да бисмо као народ опстали.

О чему ће се ова два дана овде разговарати и расправљати него о духу и духовном бићу наших народа, око онога што смо и јесмо, око нашег наслеђа, наше баштине и наше суштине.

Зато овај скуп и јесте скуп благородних и, како рекох, скуп добрих људи којима желим успешан рад на значајном послу и задацима. У то име нека сте споразумни и успешни.

Хвала!

Проф. др Божислав ПЕТРОВИЋ



ОПШТИ И ТЕОРИЈСКИ ПРОБЛЕМИ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА И КУЛТУРЕ СТАНОВАЊА

Божа ПЕТРОВИЋ
Професор Универзитета, Београд

UDK 008 : 39.001
Оригинални научни рад

ШТА И КАКО СА НАСЛЕЂЕМ?

Познавање и поштовање градитељског наслеђа, као дела општег културног наслеђа и историјског памћења и свести, даје могућност оригиналног избора упркос владајућем тренду униформне цивилизације. Грађење куће, као код анонимних градитеља, треба да буде сврсисходно, прилагођено стварним потребама и природном окружењу. Тако настаје кућа која је "душевни израз" људи одређеног поднебља. Транспонованем вредности народног грађења у заједници са савременим потребама и садржајима, техникама и технологијама, добио би се сопствени архитектонски израз, израстао из суштинске наше културе.

Кључне речи: наслеђе, народно градитељство, култура.

*"Све расно има свој сопствени израз (језик)...
Кућа је најчистији расни израз који уопште постоји".
Освалд Шпенглер "Пропаст Запада"*

Познато је да култура представља све оно што је људски дух у своме развоју створио. То су све оне материјалне и духовне вредности које је човек у својој историји и друштвеној пракси остварио и оне не постоје изван људског деловања и битисања. Међутим, култура је и поред остварених садржаја и онај велики део тежњи и идеала, пројекција и утопија, визија и илузија, које чине њену виртуелну димензију отворену према могућем и стваралачком.

Уз овакву дефиницију културе, наслеђу морамо прићи као њеном значајном фонду; значајном у оној мери у којој знамо да га користимо, односно онолико колико смо и сами склонили културном односу. Наслеђе у целини представља културну вредност за историјску свест сваког народа. Историјска свест треба да је у ста-

њу да читава дела културе и да разазнаје њихово значење. Она треба да је њен тумач. У случају њене одсутности, људским делима прети опасност да буду изгубљена, уништена тако што би изгубила смисао. За једну културу долази њен крај када се изгуби историјско и културно памћење, када људи који су били њени носиоци не разумеју више поруке своје сопствене традиције. Да бисмо то избегли, потребан и неопходан је континуитет те свести. Тај континуитет је нешто више од простог трајања јер он подразумева да се наслеђе памти и оживљава. Ремон Рије уочава да и "животињске врсте имају своју историју, док човек као друштвено биће, своју ствара и не може да је ствара ако ње није свестан."

Наш историјски тренутак је данас такав да смо се затекли на историјском раскршћу. Да бисмо на њему избегли странпутицу, морамо поред низа задатака и полова утврдити значај баштине и културног наслеђа, што подразумева пуну историјску свест. Поготово у налету једне опште светске опасности коју бисмо могли означити и назвати униформност цивилизације и свођење културе на једнообразност. На ову опасност је шездесетих година упозорио амерички филозоф Маркузе својим познатим делом "Човек једне димензије". Међутим, суштина културе подразумева неке, па и многе садржаје различитих вредности; у њој није, нити може бити све једнозначно већ напротив, њена разнородност нуди могућност избора. Једина људска позиција и јесте могућност избора. Према знаменитом савременом француском мислиоцу Жан-Марс Доменаку, прети нам опасност од, како је он то назвао, "напарфемисаног нихилизма". Та нова форма нихилизма није у форми негације свега већ напротив, форма "прихватања свега", "навикавање на све", "прихватање свега што је понуђено". По њему, ради тога, улога савременог интелектуалца је у томе да буде човек који памти и који "сузбија моћ заборавља". Он упозорава да је култура постала заробљеник потрошње и производње као и да она није ништа више до индустријски производ који само треба да изнедри свога потрошача. (Познато је да савремена индустријска производња производи и савремене потребе, а тиме и потрошача).

Праве, а не произведене потребе одређују и праве вредности. Тако је народно, анонимно грађење, било у служби људских потреба, не само физичких, него и оних психичких, тако да се ту није мислило на монументалност и репрезентацију, већ на испуњење тих потреба. За те старе куће можемо рећи да су функционалне, наине сврсисходне, јер су прилагођене човеку, нама, нашим потребама, док у савременој градњи, ми се прилагођавамо кући и своје живљење подешавамо простору који нам се понуде или наметну. Отуда највећи број савремених изграђених кућа на селу мало се користи, живи се у старим, нове служе малограђанској свести – репрезентацији, не потребама стварног живота. У претходном времену, градити није значило наметнути се, правити утисак, већ је значило прилагодити се, уклопити се, стварати јединство са средином, пре свега са природном ајотом и друштвеном. Не бити ни репрезентативан ни репресиван.

Кућа у суштини јесте, а у времену иза нас је и била, главни представник "душевног израза" људи одређеног поднебља. Нигде се наш човек, како то рече по којни Радомир Станић, није душевније показао него правећи себи кров над главом. Он је то своје станиште прилагођавао тлу, његовој географији, временским променама и своме проициљивом осећању за потребе дана и будућег трајања. Тако је дошло до суштинских односа потреба и битних карактеристика "тела и душе" из чега проистиче духовно обележје човека одређеног тла и поднебља. Почев

од најнужнијих потреба првобитног кућевног живота породице и задруге, сви простори у кући, њихов размештај, величина и односи стоје "поређани" и подређени томе обележју и томе осећању. Још раније је запажено да људи одређених локалитета, као и облици и изрази њихових кућа се подударају. Душа људи и душа кућа се поистовећују. Има нешто што се код тих кућа подразумева, а шта – тешко је објаснити. Понајпре је то отисак стварног живота, рађања и умирања. Стара кућа делује скоро као природна појава.

Међутим, како то лепо рече наш књижевни стваралац Радослав Братић, "треба бити загладан у свет али укоренен у баштину." Лично живим у уверењу да поштујући у правој мери вредности и људски садржај старе куће, можемо доћи до аутентичне савремене архитектуре. Транспонованем вредности народног грађења у заједници са савременим садржајима, техникама и технологијама, свакако и потребама, треба ићи у сусрет потпуно оригиналним архитектонским делима, чиме бисмо обогатили и себе и свет.

Морамо водити рачуна о томе да наши простори имају своје небо и своје поднебље што значи посебне услове за опстајање људи и њихових дела. У свету који све више постаје "глобално село" морамо на основу наслеђа ићи на што различитија остварења и обележја, поготову у архитектури и њеним амбијентима. Јер, ма колико били принуђени на униформност живљења изједначавањем стандарда потреба, никада нам неће поћи за руком да унифицирамо климу свих меридијана. А то је већ једна шанса да дођемо до сопственог израза и обележја у нашој савременој градњи. Остајући на тај начин особени, остајемо и своји. Том и таквом особеношћу, рецимо у архитектури, вршимо на најбољи начин заштиту духа наслеђа и духа народног трајања. Заштита духа наслеђа, баштине а тиме и наше суштине, треба да је задатак целе друштвене заједнице, да бисмо остали и надаље народ а не пуко обезличено становништво на овом брдовитом Балкану.

Нека ми буде допуштено, уз велико извињење, да овога пута поновим нека своја ранија виђења овога проблема и задатака на њему.

Не треба дозволити да савремени модели културе и култура наслеђа буду два оделита света духовности, већ да се претапају и стапају да бисмо дошли до нових али оригиналних садржаја и израза. Учинимо све што је у нашој моћи да градителско наслеђе, као уосталом, наслеђе у целини, не остане вредност по себи, још мање само етнографска грађа, већ подстицај за трајање, духовни полигон за истинско стварање и културна прегнућа. Оно не сме остати парцијална свест уског и стручног слоја људи већ уткано у садржај и израз свакодневне стварности и наше реалности. Треба се свакодневно борити против деградације праве културе коју изазива продорно позападњачавање и потрошачки менталитет и насупрот томе вршити критичко вредновање националне културе, развој и процват баштине. Треба стално и упорно спајати нити прошлости и будућности, наслеђе и пројекције, да бисмо у тој комуникацији били учесници а не само сведоци свога времена.

Дозволите ми да завршим са мудрој поруком великана, борца и заштитара наслеђа, покојног Радомира Станића, који једном приликом рече:

"Кућа је наша велика суштина, чувајмо је да бисмо сачували истину о себи".

*Boža PETROVIĆ***WHAT AND IN WHICH WAY TO DO WITH HERITAGE?**

Knowing and respecting building heritage, as a part of general cultural heritage and historical memory and consciousness, give possibility of original choice despite of the trend of unformed civilisation. Building of the house, as anonymous builders did, should be rational, adjusted to real needs and natural surroundings. This is how the house appears which is "spiritual expression" of the people of certain area. Transporting values of folk building in community with contemporary needs and contents, techniques and technologies, special architectural expression would be seen, grown from the essence of our culture.

Петар ВЛАХОВИЋ
Професор Универзитета, Београд

UDK 398.349 (497.11-18)
Оригинални научни рад

СТАНИШТЕ У ОБИЧАЈИМА И ВЕРОВАЊИМА КОД СТАНОВНИШТВА СЕВЕРОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Станиште, поред функционалног има свој култни значај. По обредима и обичајима се врши избор места за нову кућу. Закопавање и постављање темеља прати приношење крвне и бескрвне жртве (зејтин, пиће, клање јагњета или петла). На постављање кровне конструкције стављају се дарови. Уз игру и песму врши се равнање пода. Завршетак градње обележава се гозбом као и усељавање у нови дом. Циљ обреда је да се у новом дому обезбеди здравље, благостање и напредак породице.

Кључне речи: станиште, кућа, обичаји, североисточна Србија.

На изградњу станишта и развој куће делују различити чиниоци а пре свега природни, друштвени, економски и културно-историјски услови. То је егзистенцијално питање које је тесно повезано са животом сваке породице.

Природна средина је до недавна, до развоја савременог транспорта, умногоме доприносила избору материјала за градњу станишта. Због тога су се на територији североисточне Србије, до скоро, могле видети куће од брвана, чатме, зидане и дурунгаре. Било је раније и кућа које су прављене од набијене земље и плетене од прућа којих више нема у овим крајевима.¹ Старија станишта покривана су сламом, шашом, кровином, трском, папрати и кором од шумског дрвећа, а тек у новије време ћерамидом или све више црепом.²

Сваку од напред поменутих и других савременијих стамбених грађевина пратили су одређени обичаји и веровања преко којих се прошлост повезује са садашњошћу и одражава народни поглед на живот и свет у минулом и нашем времену. То показује да су многе радње око градње станишта у североисточној Србији биле повезане са обичајима и веровањима који су се преносили с колена на колено све до наших дана. О тим радњама, обичајима и веровањима биће нешто више речи у даљим излагањима. Реч је, заправо, о обичајима и веровањима који прате избор места за градњу станишта, постављање темеља, подизање кровне конструкције (рогови, слеме), припрему усељавања и усељавању у новосаграђени дом. Истина,

¹ С. Милосављевић, Обичаји српског народа из среза Хомољског, *Српски етнографски зборник*, књ. XIX, Народни живот и обичаји, књ. 11, Београд 1913, 274 (Убудуће: С. Милосављевић).

² С. Милосављевић, 274.

примена савремене технике и урбанизација села потиснули су многа од ранијих схватања и обичаја, али их нису сасвим истиснули из народног памћења.

У североисточној Србији, уосталом као и у другим нашим крајевима, придавао се велики значај за *избор места за градњу станишта*. Циљ је да се одабере "срећно", "чисто" и "здро" место. Пази се да на одабраном месту није постојала каква грађевина која је, из било којих разлога, а пре свега због помора чељади, куге или чуме, напуштена и порушена. Пази се да на том месту нису сахрањивана чељад или закопавана угинула стока.³

Срећно место се бира помоћу разних реквизита. Уобичајено је било, у Буцаку, сврљишком и ресавском крају, на пример, да се на одређено место увече постави посуда са водом или вином. Ако је сутрадан ујутру течност у посуди смањена ("усахла") или је било шта у њу упало, сматра се да то место није погодно за градњу станишта.⁴ У сврљишком крају се, понегде, поставља чаша са вином и на њу наслања огледало, па ако се вино преко ноћи смањи или огледало падне, онда се бира обавезно друго место.⁵ Верује се да је срећно оно место на коме се испод једног или четири камена која означавају четири угла сутрадан нађу инсекти.⁶

У неким крајевима поставља се посуда са брашном (Ресава) или се поспе пепео (сврљишки крај) па ако по томе сутрадан нема неких трагова онда се то место сматра срећним.⁷ У новије време се у сврљишком крају, на средини одабраног простора, пали свећа па ако догори онда је то место срећно као и веровање да, када се закотрља округао хлеб, он својим доњим делом падне на земљу.⁸

Жртва на темељу је основа од које почиње градња нове куће. Обичај је да се на темељ сваког новог станишта у североисточној Србији принесу крвна и бескрвна жртва. У ту сврху се коље јагње или петао чија се глава узидва у темељ а месо поједе на гозби која се том приликом организује. У Хомољу су се у темељ куће узиђивале кости зецје главе ради тога да у новој кући иду сви послови брзо.⁹ Ова жртва за коју се употребљава турска реч "курбан" је обично јагње, овца, прасе, вепар, петао или кокошка. Најчешће се помињу јагње и петао чије се главе узидвају у темељ.¹⁰

Поред крвне жртве чијом се крвљу шкропе зидови темеља, бескрвну жртву представља стављање новца на темељ и узиђивање боце у којој је крв жртве поме-

³ Упореди: Ср. Петровић, *Српска митологија – Митологија, магија и обичаји*, књ. V, Ниш 2000. 213 (Убудуће: Ср. Петровић).

⁴ Упореди: Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије*, Београд 1960, 168 (Убудуће: Б. Дробњаковић); Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буцака, Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 37, Београд 1974, 195 (Убудуће: Н. Пантелић); З. Родич, *Развој сеоске архитектуре и становање у Књажевачком крају, Гласник Етнографског музеја*, књ. 61, Београд 1997, 217 (преузети подаци из напред наведеног рада Н. Пантелића); Ср. Петровић, 214.

⁵ Ср. Петровић, 214.

⁶ Б. Дробњаковић, 168.

⁷ Б. Дробњаковић, 168; Ср. Петровић, 214.

⁸ Ср. Петровић, 214.

⁹ С. Милосављевић, 275.

¹⁰ Б. Влаховић, *Даривање куће у току њене изградње, Етно-антрополошки проблеми – часопис*, књ. 2, Београд 1987, 70 (Убудуће: Б. Влаховић, *Даривање куће*); Н. Пантелић, 195; Ср. Петровић, 215.

шана са вином и зејтином. У сврљишком крају на темељ куће се стављало и цвеће којим су обележавана четири угла куће.¹¹ Бреда Влаховић је утврдила да су се у дислоцираним насељима у Ђердапском подунављу у време изградње ХЕ Ђердап I, углавном сви домаћини којима су грађене нове куће придржавали традиције и у темеље својих нових кућа, појединачно или заједно, закопавали "стакло зејтина", мед, предмет од гвожђа, босиљак.¹² На овај начин су подржавали мишљење да и у савременим условима, по старом обичају, свака кућа "мора узети жртву" па су приликом "ударања темеља" обављали овај чин жртвовања. Сматрали су да на овај начин себи и својој породици осигуравају срећан, спокојан и безбрижан живот.¹³

Узиђивање сенке је повремено било саставни део жртвовања живе особе у темељ јавне или стамбене грађевине, без обзира на то што се веровало да ће се таква особа разболети или умрети.¹⁴

У ђердапским насељима Бреда Влаховић је утврдила да је у темељ узиђиван конач којим је сенка мерена.¹⁵ Никола Пантелић сматра, по подацима из Буцака, да се сенка, без обзира на штету која наступа по личност, узиђује у темељ ради тога да грађевина буде чврста и дуготрајна.¹⁶ Сретен Петровић је у сврљишком крају указао на конкретне примере узиђивања сенке једне одрасле особе и једног детета у јавну и приватну грађевину.¹⁷

Подизање кровне конструкције (рогова и слемена) на кући, представља посебну фазу градње коју прате обреди и обичаји. Дизање рогова се у Ђердапском подунављу обележава даривањем. Рогови се ките зеленим гранама од шљиве или јабуке које се причврсте за слеме и даровима који су намењени мајсторима.¹⁸ Домаћин градитеље у Ђердапском подунављу дарује, као и у другим крајевима, одевним предметима (кошуља, чарапе, марама, пешкир, у Хомољу и гаће). На овај начин дарови су, као и они које доносе суседи, изложени јавности а после свечаног обреда и гозбе која се за ову прилику припрема мајстори поскидају дарове и међусобно их поделе.¹⁹ У Хомољу је био обичај да се после вешања дарова опали из пиштоља на ону страну где ће бити улазна врата за кућу, па потом отпочне гозба уз јело и пиће.²⁰

Обичај је био да се позову момци и девојке да нову кућу, пре уселјења у њу, наспу здравом земљом, да је "убију", односно измрве и играјући по њој целог дана, на тај начин набију и формирају под од земље. Ово се у ресавским селима зове

¹¹ Б. Влаховић, Даривање куће, 70; Н. Пантелић, 195; Ср. Петровић, 215.

¹² Б. Влаховић, Даривање куће, 72.

¹³ Б. Влаховић, Обичаји становништва у насељима Ђердапског подручја, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, књ.7, Београд 1974, 75.

¹⁴ Ср. Петровић, 220.

¹⁵ Б. Влаховић, Даривање куће, 71.

¹⁶ Н. Пантелић, 195.

¹⁷ Ср. Петровић, 216.

¹⁸ Б. Влаховић, Даривање куће, 72.

¹⁹ Видети: Б. Влаховић, Даривање куће, 72-73; Б. Дробњаковић, 168; Н. Пантелић, 195.

²⁰ С. Милосављевић, 275.

"тапканица" која се одржава у практичне сврхе са жељом да се у кући стално пева и да живот у њој увек буде весео.²¹

Освећење куће се врши пре усељења у њу. Свештеника, по правилу, замењује домаћин. Сиромашни томе не придају неки већи значај.²²

Усељавање у нову кућу се обавља на разне начине. Усељавање се врши у време пуног месеца у жељи да у кући буде све пуно. Због тога се избегава пост. У сврљишком крају се усељавање организује понедељком и четвртком а може и недељом, на заветину или славу домаћинову. Другим данима се не усељава.

Субота је "мртвачки дан", а празник се избегава да у кући не буде "све празно".²³

У ђердапским насељима Бреда Влаховић истиче да у нову кућу прво улази домаћин. Он у рукама носи неначет хлеб, пуну тестију воде, квасац, со и пуну врећу брашна да у кући свега буде у изобиљу. Усељењу се прикуључују и суседи који кроз благослове и здравице желе срећан, спокојан, и богат живот породици. Уз ово се доноси флаша пића и неки употребни предмет за домаћинство.²⁴ Поред овога Боровије Дробњаковић наглашава да у неким крајевима у нову кућу прво закорачи десном ногом неко за кога се мисли да је "батлија". Он уноси мед у жељи да у њој буде све слатко и петла да својим певањем одагна "зле демоне".²⁵ Никола Пантелић саопштава из Буцака да у нову кућу улази прво млад, здрав мушкарац коме су живи родитељи а сви други чланови у породици здрави. Том приликом он уноси погачу, вино или ракију и неко јело.²⁶ У ђердапским насељима био је обичај да се приликом усељења нешто жртвује на прагу, на огњишту и у кући уопште, што је у народној симболици имало посебан значај.²⁷

Усељавање се у хомољском крају обавља у време када је пун месец да кућа, по веровању, буде пуна и у свему обилна. Домаћин у кућу улази први пре сунца и уноси брашно које је у ту сврху самлео претходног дана. Поред тога се уноси пшенични хлеб, бардак са ракијом, венац зелене паприке, сланик пун соли и заструг пун сира. Домаћин у кући остаје док сунце не изгреје. Када га угледа окрене се према сунцу, прекрсти се и каже: "Да си ми срећно и благословено у новој кући"! После овога изађе из куће и сачека жену. Жена на обрамици у кућу уноси судове пуне воде и водом покшропи сва одељења, зидове и таван. После уношења воде домаћин наложи ватру на огњишту и настави са усељавањем. Ту је пре свега петао ради тога да у кући сви буду весели и будни.²⁸

Огњиште је централно место у кући. Због тога се нова кућа идентификује са огњем и огњиштем.²⁹ Услед тога у породичном животу има важну улогу. Оно се у ђердапским насељима дарује приликом усељавања. Обично се то чини новцем.³⁰

Тежило се, када је то било могуће, да се прва ватра запали трењем дрвета о дрво ("жива ватра") или бар помоћу труда и кресива (огњила).

²¹ Б. Дробњаковић, 168.

²² Н. Пантелић, 195.

²³ Ср. Петровић, 216.

²⁴ Б. Влаховић, Даривање куће, 73.

²⁵ Б. Дробњаковић, 168.

²⁶ Н. Пантелић, 195.

²⁷ Б. Влаховић, Даривање куће, 73.

²⁸ С. Милосављевић, 276.

²⁹ Ср. Петровић, 271.

³⁰ Б. Влаховић, Даривање куће, 73.

У сврљишком крају прву ватру у новој кући ложи прво мушко дете или дете коме су живи родитељи. У неким сврљишким селима бира се и девојчица или домаћица да упали прву ватру.³¹ У ђердапским насељима прву ватру у новој кући потпаљује најстарији члан породице³² у жељи да се тако очува континуитет међу генерацијама.

Води се у обичајима око усељења у нову кућу придаје посебан значај. Њу у неким крајевима уноси домаћин а у неким то чини домаћица. Домаћица приликом усељавања пошкропи просторије нове куће и тиме са своје стране допринесе, попут свештеника, њиховом освећењу. Али, исто тако, занимљиво је да домаћицу, када први пут из нове куће иде на воду, суседе, пошто се са њима сретне и изљуби, шкропе водом по лицу уз благослов: "Колико капи толико среће у новом дому"!³³

Усељавање у нову кућу се изводи као јавни чин. Због тога се у хомољском крају, а и другде у североисточној Србији, гозба приређује два три дана по усељењу и то у мрсне дане.³⁴ У ђердапским насељима, као и у другим крајевима, на гозбу се позивају рођаци, пријатељи и суседи који доносе дарове. То су најчешће предмети који се користе у домаћинству. На ово домаћин углавном узвраћа ударјем.³⁵

У хомољском крају се за гозбу спрема печен брав, колач, свећа и доста јела и пића. Гозби, уз суседе и пријатеље, присуствује и главни мајстор који се том приликом исплаћује. Гости доносе домаћину част у коју спада печена или жива кокошка, погача, сир, јаја, бардак ракије и друго. Кад гости поседају за софру домаћин упали свећу, причврсти је за софру па потом окади тамјаном свећу, колач и госте уз речи: "Боже Господе, запалисмо нову свећу у новој кући, да гори да се не гаси, да траје, да не престаје, помогла нам јасна свећа бео колач и данашњи дан"! а остали се прекрсте и узврате! "Амин, Боже дај"! После овога домаћица окади целу кућу тамјаном, подигне колач са стола и каже: "Помозите наши гости да ломимо нови колач у новој кући" који гости потом разломе, одломљени комад пољубе, ставе испред себе и уз ручак једу. За ручком се ређају здравице у којима се домаћину и домаћици жели напредак у новој кући и да у њој проведу век са својима у песни и весељу.³⁶

После претходних указивања на проблеме и садржај обреда и обичаја повезаних са изградњом новог станишта у североисточној Србији могу се издвојити нека питања која имају шири друштвени и научни значај. Она се могу груписати у неколико целина.

Избор места за градњу нове куће прожет је радњама и обредима који припадају древном културном слоју и одржавају се све до најновијег времена. На жељеном месту се остављају одређени реквизити (вино, вода, брашно, пепео) који ту преноће, па се, по веровању, преко ноћних духова и демона, који углавном ноћу имају пуну слободу кретања и уз веру у душе, духове и демоне, може закључити да ли је дотично место срећно и погодно за градњу.

³¹ Ср. Петровић, 271.

³² Б. Влаховић, Даривање куће, 73.

³³ С. Милосављевић, 278; Б. Дробњакловић, 168.

³⁴ С. Милосављевић, 276.

³⁵ Б. Влаховић, Даривање куће, 74.

³⁶ С. Милосављевић, 276 - 277.

Даривање темеља и приношење жртве, крвне (јагње, петао, овца, свиње, ве-пар) и бескрвне (узиђивање сенке, новац, мед, зејтин, вино, вода), има за циљ да осигура здравље, срећу, благостање и напредак породице у новом дому.

Подизање кровне конструкције прати кићење зеленилом и даровима који се стављају на кров а које, потом, мајстори међусобно деле. То је такође вид бескрвне жртве повезан са даривањем, веома значајним етнолошким проблемом којем још увек није посвећена одговарајућа научна пажња, упркос драгоценим прилозима о етнолошком значају проблематике дара у нашој и пољској етнологији, на пример. У даривање грађевине се укључују и суседи на за ту прилику организова-ној обредној гозби која прати дизање рогова и постављање слемена на кући.

Пуцањ из пиштоља који се чује са кровне конструкције приликом постављања дарова као бука усмерена према улазним вратима куће, такође има дубок магијско-религијски смисао. Циљ му је, по народном веровању, да уплаши и одагна зле демоне од новог дома, као што се то лупањем и лармом чинило и у другим приликама почев од далеке праисторије па све до наших дана, разуме се, са веровањем у заштиту.

Усељавање у нови дом у североисточној Србији прате радње и обичаји који имају дубок магијско религијски смисао. То се, на пример, види по уношењу петла у нову кућу који својим певањем треба да елиминише нечастиве силе. Паљење "живе ватре" помоћу трења или бар помоћу труда и кресива (оцила), обезбеђује, према народном обичају, уз чистилачко-заштитну моћ, као и огледало које се уноси, заштиту од вештица и других натприродних и демонских сила.

Организовање гозбе, ломљење колача рукама присутних и жеље које се преко благослова и здравица исказују, припадају веома архаичном магијско-религијском слоју. Циљ му је да обезбеди срећу и напредак породице у новом дому.

Анализом напред поменутих радњи и схватања јасно се уочава ток развоја погледа на живот и свет који се у обичајима уз градњу куће у североисточној Србији испољава од анимизма и веровања у душе предака (манизма) све до хришћанства које треба схватити као надградњу и духовну спону прошлости са савременошћу.

Христијанизовање појединих обреда и обичаја који се обављају око изградње куће може се уочити у освећењу камена темељца, освећењу куће као стамбене зграде и њеном шкропљењу водом. У прошлости је ово рађено са циљем да зграда у домаћем духу добије свога заштитника чији је задатак да од нове куће одстрани нечастиве силе и осигура срећу укућанима. Жеља је, дакле, да се они који ће становати у новом дому ставе под заштиту одређеног божанства (патрона) и тако себи, на посредан начин, осигурају здравље и напредак. То је, вероватно, помогло да се и људска жртва, о којој има сећања у народном памћењу, постепено замени жртвовањем животиње, предмета и течности (новац, вино, зејтин, вода). Ово потврђују обичаји у вези са прагом и огњиштем у којима се преплићу многа архаична и савремена схватања о животу и свету.

Везу са хришћанском надградњом у обичајима о грађењу куће у североисточној Србији представља узиђивање зејтина и вина, као и прилагање новца на темељ грађевине. Исти, хришћански смисао у виду синкретизма, може се уочити приликом паљења свеће, ломљења обредног хлеба, кађења софре, учесника на гозби и куће у целини.

Освећење новог дома, без обзира што то уместо свештеника у многим случајевима обавља домаћин, тесно је повезано са хришћанским схватањима и христијанизовањем појединих обреда и обичаја.

Христијанизација обреда и обичаја око изградње кућа у североисточној Србији садржи неке елементе који имају историјско културну вредност јер повезују ани-мистичко манистички поглед на живот и на свет са савременошћу у минулом и нашем времену.

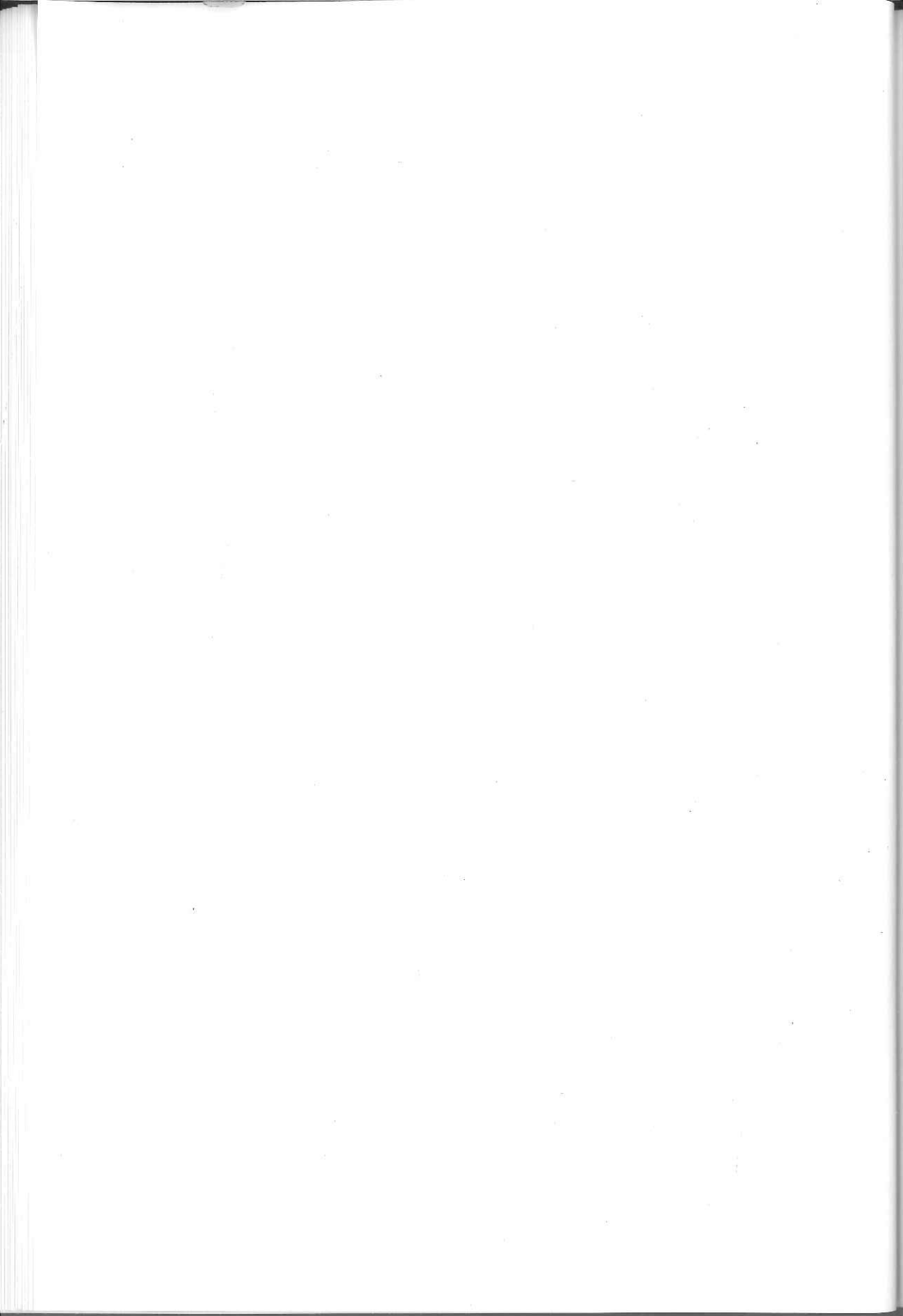
Petar VLAHOVIĆ

DWELLING IN THE CUSTOMS AND BELIEFS OF THE PEOPLE OF NORTH-EASTERN SERBIA

Dwelling of all ethnic communities in North-Eastern Serbia has both functional and cultural importance. This can be seen by rituals, customs and beliefs which follow its building and moving in.

According to rituals and customs, the place for building a new house is chosen. Burring and placing the bedrock are followed by sacrificing non-blood and blood victim (oil, drink, slaughtering lamb or other animals on the bedrock). On placing the roof construction, particularly hey, presents for workmen are put. With dancing, singing in the "kolo", the floor was made flat in the room where the fireplace is open. The end of building was announced by ritual food and drink. It was taken care of what would be taken first in a new home.

The aim of these rituals was to assure health, well being and prosperity of the family in a family moving into the new house.



Горан М. БАБИЋ
Архитекта, Београд

UDK 316.334 8497.11)
Оригинални научни рад

ДУХ И АТМОСФЕРА ТРАДИЦИОНАЛНОГ СЕЛА

Природна богатства сеоског предела употпуњена антропогеним деловањем дају сваком пределу специфичну културолошку матрицу. Захваљујући својој изолованости у односу на главне путне правце, Књажевац и суседне територије источне Србије сачувале су специфичан културни идентитет који се у великој мери разликује од осталих крајева наше земље. У раду је дат приказ појединих руралних амбијената који карактеришу дух народног неимарства и атмосферу склада природне и створене животне средине, предела и насеља аутохтоног градитеља. Такође, у раду се аутор залаже за очување карактеристичних сеоских целина са аспекта савремене заштите и ревитализације споменика културе и заштите природе.

Кључне речи: Књажевац и околина, споменици културе, село, атмосфера, заштита.

Градећи архитектонски простор, човек материјализује своје визије, жеље и хтења, стварајући на тај начин амбијент свог животног окружења.¹ У том процесу стварања међусобно се сударају и прожимају приватни (индивидуални), јавни (друштвени) и објективни (научни) интереси који утичу на поимање духа и атмосфере одређеног места.²

Дух неког народа препознајемо по легендама, песмама, пословицама и другим видовима духовног стваралаштва. Његов одсејај је видљив и у другим доменима, попут градитељског наслеђа, одевања и других материјалних добара из сфере културне баштине.³ Тај дух је трајан све док оне fine нити културног наслеђа, сатка-

¹ Аутор овог рада учествовао је у изради резимеа на позив проф. Зорана Б. Петровића, који је званично био позван од стране организационог одбора овог скупа. На жалост, проф. Петровић је изненада преминуо, тако да сам уз сагласност уваженог одбора самостално написао рад. Ипак, овај рад се може сматрати заједничким делом, јер је настао на основу наших вишегодишњих разговора на тему савремених промена на селу и заштите његових културних добара. Зато овај рад посвећујем професору архитектуре Зорану Б. Петровићу, као скроман допринос очувању успомена на његово самопожртвовање и заслуге у очувању наше културне баштине.

² К. Норберг-Шулц, *Егзистенција, простор, архитектура*, Грађевинска књига, Београд 1975.

³ Више о традицији у Зборнику радова са научног скупа "Расправе о народној традицији - данас", *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. XLIII, Београд 1994.

не од традиционалних вредности опстају у нашем памћењу у виду сећања, сазнања и искуства. Дух традиције, као живе материје подложне променама, представља сложен скуп темељних вредности, које му дају идентитет и одређују карактер. Проникнути у дух традиције и атмосферу некадашњег села, значи, пре свега, препознати оне аутентичне квалитете који су красили традиционално село у то време.

Под појмом традиционално село подразумевамо самосвојну друштвену заједницу која је имала своју изворну културу, духовну и материјалну, своје обичаје и веровања, свој јединствени егзистенцијални простор.

Савременом истраживачу, дух и атмосферу традиционалног села, најбоље могу дочарати амбијенти традиционалне народне архитектуре, јер је дух традиције овећан у духу народног неимара. Народна архитектура представља суптилан спој просторног склада, грађевинске инвентивности и уметничког надахнућа неименованих неимара. То се може уочити у урбанистичком склопу насеља, организацији кућишта, структури зграда, њиховим пропорцијама и материјализацији, али и естетској обради трмова и фасада, као и елемената покућства.⁴ Сеоску традиционалну архитектуру краси присност, топлина и хуманост, који су проистекли из искреног и надахнутог приступа у решавању животног простора. Материјална оскудица и други друштвени чиниоци, налагали су употребу локалних природних материјала, као и рационално, вишенаменско коришћење изграђених простора сходно цикличним променама дневних, годишњих и животних потреба корисника.⁵ (Сл. 1)

Традиционално село карактерише уједначен квалитет архитектонских структура, који теже потпуној хармонији са природним окружењем. Облици, материјали, боје и ритам кровних равни у контрасту са природним амбијентом представљали су складан и сликовит контрапункт архитектуре и природе, указујући притом на низ чинилаца од еколошког значаја - одабир места, провстреност, осунчаност, визуелна доступност, итд. (Сл. 2)

Богатство физичкогеографских особина предела употпуњена антропогеним деловањем даје сваком пределу специфичну културолошку матрицу. Ово сазнање је веома битно, јер управо природни чиниоци дају супстрат атмосфери, која надограђена разноврсним културним слојевима, даје сваком простору специфичан карактер, односно *Genius loci*.

Захваљујући својој изолованости од главних путева, општине Зајечар, Бор, Неготин и Књажевац, сачувале су свој специфичан културни идентитет, који се увелико разликује од осталих региона Републике Србије.⁶

Простор општине Књажевац сачињавају две различите геоморфолошке (морфогенетске) целине: Књажевачка котлина и планинско подручје у рубним деловима општине и сливу Трговишког Тимока. Књажевачка котлина је "округласта депресија" састављена од неогеног котлинског дна, мирне пластике терена, на коју се надовезују ободни делови рашчлањени дугачким косама са ртовима и повијарцима између асиметричних, плитких и широких долина притока Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока. На истоку, дуж границе са Бугарском простире се Стара планина разно-

⁴ Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам*, Грађевинска књига, Београд 1973.

⁵ С. Б. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, САНУ, Београд 1965.

⁶ Погледати гласнике Етнографског музеја у Београду, у којима су објављени резултати етнографских истраживања у овим општинама.

врсног литолошког састава, коју просецају дубоке клисурасте долине притоке Трговишког Тимока, између којих се налазе дугачке вијугаве косе, најчешће са заостреним гребенима. На северу, западу и југу, налазе се планински масиви Тупижнице, Девике, Тресибаве и Сврљишких планина изграђени претежно од вапновитих стена слабије дисекције и мирније пластике од старопланинског масива.⁷

Територија општине Књажевац представља органски склоп три предеоне целине, Тимока, Заглавка и Буцака, које настањује стариначко српско становништво, акомодирано на бројним културним слојевима из ранијих епоха.

Посматрајући руралне пределе књажевачке општине можемо уочити његове духовне жиже у виду људских станишта или појединих светих места попут гробаља, капела или култних места, често са дрвеним или каменим заветним крстовима у близини.⁸

Тополошка и морфолошка разноврсност сеоских станишта, јединствена је не само за простор источне Србије, већ и шире. Посебно се у томе истичу насеља на Старој планини.⁹

Једна од карактеристика традиционалног градитељства Књажевца и источне Србије, је разноврсност привредних станишта и маштовитост народних неимара у њиховој реализацији. Иако је рурални предео синоним за аграрни предео, у њему су биле лоциране бројне воденице, ваљавице, ковачнице и други привредни објекти који су селу омогућавали привредну аутономност и смањену зависност од града и индустријских производа.¹⁰

Источна Србија, позната по узгајању грожђа и производњи квалитетних вина, задржала је у својој традицији пивнице, зграде за производњу и чување вина, ала-та и одмор виноградарара после напорног рада.

Са развојем привреде, након ослобођења од Турака (Тимок и Заглавак 1833, Буцак 1878. године), богатија и већа села, која су била центар окупљања појединих предела и зачетак сеоских варошица (Минићево, Бучје, Доња Каменица и др.) добила су административно средиште "стару" општину, школу, цркву (са вејником), продавнице, кафане и друге садржаје ванаграрних делатности које припадају градским функцијама.¹¹ (Сл. 3)

⁷ Р. Рушумовић, Књажевачка туристичка регија, *Зборник радова ГИ "Јован Цвијић", САНУ*, Београд 1972, књ. 24.

⁸ О. Младеновић и М. Радовановић, *Заветни крстови у Заглавку и Буцаку, Тимочка крајина у XIX веку*, Књажевац 1988.

⁹ Задружна организација породичног живота пресудно је утицала на облике стварања материјалне културе, као темељног обележја екстензивне привреде традиционалног села. Станишта у планини (појате, бачије), у долини (државе) и сеоском насељу (села), била су могућа само код задружног начина живота, који је у источној Србији потрајао до половине XX века. Најчешће заступљена, потпуно збијена насеља резултат су неповољних геоморфолошких услова локације, али и потребе становништва за окупљањем, услед немирних времена и чињенице да су то углавном сродничка насеља, настала од неколико првобитно досељених породица. Ђ. Симоновић, М. Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља*, ИБИ, Београд 1993.

¹⁰ М. Станојевић, Заглавак, *СЕЗ*, књ. XX, Београд 1913; Исти, Тимок, *СЕЗ*, књ. LV, Београд 1940; *Зборник радова "Тимочка крајина у XIX веку"*, Књажевац 1988; Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буцака, ГЕМ*, књ. XXXVII, Београд 1974.

¹¹ Ђ. Симоновић, *Центри заједница села у Србији*, ИАУС, Београд 1970. Н. Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, РЗСК, Београд 1984.



Сл. 1. "Државе" села Горња Каменица (Заглавак).



Сл. 2. Село Радичевац (Заглавак).



Сл. 3. Зграда основне школе у селу Доња Каменица (Заглавак).



Сл. 4. Главна улица у селу Жљне (Тимок).

Развијено печалбарство утицало је на спонтано мењање традиционалног села, али је тек експанзија рударске привреде у првој половини XX века и запошљавање сељака у рудницима довело до промене менталитета становника села, што се одразило на стандард и општу културу села, посебно на културу становања.¹² (Сл.4)

Након Другог светског рата, Тимок као природно најразвијенија предео на целина у општини, претежно низинска и равничарска, добро саобраћајно повезана са суседним регијама и њиховим урбаним целинама, доживела је значајне културолошке промене, посебно насеља у окружењу општинског средишта. Граде се стамбене зграде од чврстог материјала, са промењеним програмским садржајем и естетским обликовањем по типовим пројектима за градске куће, што је довело до трајног губитка аутентичности сеоског амбијента, који је стварао атмосферу традиционалног села.¹³

Насупрот Тимоку, Заглавак и Буцак, као планинске области у пограничној зони, саобраћајно слабо повезане и привредно неразвијене, доживеле су због своје изолованости радикалне демографске промене. У њима је традиционално село најдуже опстало, али су због своје опште неразвијености доживеле масовну депопулацију.¹⁴ Као последица ових промена у вишим планинским пределима Заглавка и Буцака, имамо сачуване изванредне примерке народног неимарства и амбијенталних целина које су биле карактеристичне за традиционално село у овим крајевима.

Савремено схватање заштите и ревитализације градитељске баштине и природе у руралном пределу, подразумева, по нама, два метода деловања у будућности.

Први метод заступа стандардан вид заштите споменика културе и његове околине, као вид заштите амбијента и атмосфере из доба настанка саме споменичке грађевине или комплекса. То значи истицање изворности целине, оригиналног концепта, начина материјализације и указивање на касније доградње (ревитализације, ако су рађене), ради појашњавања замисли градитеља и лакшег сагледавања првобитног стања споменика. Такав метод примењиван је на заштићеним и ревитализованим објектима сакралне и профане архитектуре *in situ* или у археолошким и етно-парковима, као и другим заштићеним срединама.¹⁵

¹² Први рудници угља основани су крајем XIX века (Вина 1886. и Подвис 1887. године), али се њихов значајнији утицај осетио тек у првој половини XX века, са масовнијим запошљавањем мештана. Ђ. Симоновић, Сеоски стан – *Развој, стање и савремене програмске карактеристике сеоске породичне куће у Србији*, ПДС АФ, Београд 1980; М. Рибар, *Савремени руризам*, ЦМС Универзитета у Београду, Београд 1988.

¹³ Властита теренска истраживања обављена током 1996. и 1997. године. Али стварање, односно одабирање нових узора се не завршава тиме. Нажалост, чести узорци су били хаџијенде, алпске куће, француски вртови и дворци, у интерпретацији локалних дунђера, а по наруџбини инвеститора – гастарбајтера, који су их подизали на имањима својих предака, желећи да покажу суседима своје материјално благостање и "светску културу". Притом су рушили своје "домаћинско гнездо" у облику неусловне долмаре или чатмаре, која би стручно изведеном ревитализацијом могла да опслужи још неколико генерација.

¹⁴ Н. Манојловић, Општина Књажевац – Пример изразитих промена становништва, *Саопштења*, бр. 14, 15, ИАУС, Београд 1986.

¹⁵ *Зборник радова Заштита споменика народног градитељства*, ДКС, Београд 1984, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 1-23; Ј. Нешковић, *Ревитализација споменика културе*, ПС АФ, Београд 1986.

Други начин заштите културне баштине је пројектовање и изградња нових грађевина разних намена у духу народног неимарства. То не значи пуко копирање градитељске баштине, већ проучавање и коришћење сазнања до којих су неименовани народни неимари долазили искуством низа генерација. Притом мислимо на структуру, пропорције, материјализацију и естетику грађевина, које би нам послужиле као узор.¹⁶

У циљу заштите традиције и културне баштине на територији општине Књажевац дајемо следеће предлоге:

- да се изврши детаљно рекогносцирање терена од стране стручњака одговарајућих профила и ураде програми заштите грађевинског фонда од споменичког значаја;

- да се сниме и заштите сеоске амбијенталне целине, које представљају веродостојну слику животног простора некадашњег традиционалног села (Махале у Радичевцу, "Државе" Горње Каменице и др.);

- да се одаберу одговарајући примери стамбених и привредних станишта у духу народног неимарства, конзервирају и пренесу у етно парк у селу Равна, како би посетиоци имали увид у еволуцију традиционалног схватања живота и рада у овим руралним пределима;

- да се ревитализују школе, цркве и остали објекти терцијарних делатности из прве половине XX века, који указују на континуитет развоја сеоске средине, а својим амбијентом поспешују туристичку понуду и развој привреде (центри села Доње Каменице, Бучја, Минићева, Жлна, итд.);¹⁷

- да се оспособе за рад поједини привредни садржаји попут воденица, ковачница, и др. који би имали и функцију туристичког одређишта, итд.¹⁸

- да се "рехабилитују" задружни домови, чијом би се реконструкцијом добили значајни садржаји који би поспешили целокупни развој села;¹⁹

¹⁶ Б. Петровић, Један вид заштите наслеђа, *Гласник ДКС*, бр.16, Београд 1992. Треба у том смислу истаћи рад академика Б. Којића и А. Дерока, као и архитектата М. Крстић, Д. Којић и др. који су у периоду између два светска рата пројектовали (и извели) већи број сеоских школа. Оне представљају изузетно складан спој традиционалне народне архитектуре предела у коме су грађене са савременим схватањима педагошких норматива и грађевинске струке тога времена. У времену које тече значајан допринос популаризацији народног неимарства дала је група ентузијаста која је стасала под утицајем рада наших пионира заштите фолклорне архитектуре, поменутих академика Б. Којића и А. Дерока. Поменимо Ј. Крунића, Д. Ст. Павловића, Зорана Б. Петровића, Б. Миленковића, Р. Финдрика, Б. Петровића, Ђ. Петровића, Ј. Нешковића и Н. Дудића од архитектата и Н. Пешић-Максимовић, Р. Хасанбеговић, Б. Влаховић и Д. Дрљачу од етнолога, који су својим научноистраживачким, стручним и педагошким радом афирмисали изворне квалитете нашег народног неимарства.

¹⁷ Г. М. Бабић, Ревитализација објеката културе и образовања у руралном пределу – један вид развоја села у будућности, резимеа реферата са Шестог међународног скупа "Власински сусрети 2000" под насловом *Будућност руралних подручја*, Власотинце 2000.

¹⁸ Привредни објекти уз водене токове у виду традиционалних заната, представљају значајне туристичке потенцијале, ако их прате компатибилни и комплементарни програмски садржаји попут културе, угоститељства, трговине и др. У том смислу предлажемо ревитализацију неколико амбијенталних целина у саставу села Равно Бучје, Црни Врх, Јаловик, Извор, дуж пута Минићево-Кадибогаз и др.

¹⁹ У периоду одмах након Другог светског рата изграђен је велики број задружних домова које су пројектовале наше угледне архитекте Ј. Крунић, др Д. Ст. Павловић, С. Ман-

– да се на основу теренских истраживања постојећег фонда фолклорне архитектуре направи програм за јавни конкурс на тему савремене сеоске куће, који би омогућио израду квалитетних конкурсних решења;

– да се општинске службе задужене за планирање и развој ангажују око популарисања изградње објеката у духу народног неимарства на основу награђених пројеката са напред поменутог конкурса, омогућавајући потенцијалним инвеститорима разне врсте олакшица.

Неумољивост промена трајно се одразила на живот традиционалног села у књажевачком крају. Али, на срећу, остали су бројни примери градитељске виртуозности неименованих неимара који, иако напуштени, одолевају зубу времена и пркосно указују на богатство духа пређашњих генерација. Задатак службе заштите културних добара, власника имања и друштва у целини је да изнедре квалитетне идеје и средства, да спасу од пропасти ово благо и да га ревитализују у духу савремених потреба људи овога краја, а и шире друштвене заједнице.²⁰

Goran M. BABIĆ

SPIRIT AND ATMOSPHERE OF THE TRADITIONAL VILLAGE

Natural wealth of the rural area completed with anthropogenic dealings give to each area specific cultural pattern.

Owing to this isolation in relation to main road directions, Knjaževac and neighbouring territories of Eastern Serbia preserved specific cultural identity, which differs a lot from other areas of our country.

There is a review in this work of some rural settings characterised by folk building and the atmosphere of harmony of natural and artificial living surroundings, areas and dwellings of autochthon builders.

This work also aims at maintaining characteristic rural areas from the aspect of contemporary preserving and revitalisation of the monuments of culture and natural preservation.

дић, Н. Богојевић и др. у духу народне традиције појединих региона. Иако грађени по типским пројектима, ови домови представљају уникатне творевине захваљујући различитости амбијената, употребљених материјала и вештине градитеља. Поједина успела решења, по напред наведеним критеријумима, требало би свакако заштитити као споменичке целине, јер представљају својеврсне народне задужбине. Пројектовањем планинарских стаза које би пролазиле кроз сеоске центре на Старој планини и адаптацијом задружних домова из тих села у планинарске домове, поспешило би се сеоски туризам, а са њим и ревитализација сеоске средине и равномернија насељеност територије у пограничној области.

²⁰ Д. Антонијевић, Очување и ревитализација етнолошког наслеђа, *Гласник ДКС*, бр. 16, Београд 1992.

Маргарита ХАРБОВА
Етнографски институт с музей, Софија

UDK 726.01 : 728 : 399.341
Оригинални научни рад

ДОМЪТ НА ЧОВЕКА И ХРАМЪТ - ДОМ НА БОГА В ПРОСТРАНСТВОТО НА СЕЛИЩЕТО И НА РОДА

Домът на човека и домът на Бога възпроизвеждат древни символи и модели. Те осъществяват през XIX в. симбиозата на предхристиянски и християнски представи за единение със силата на космоса и енергийния потенциал на мястото. Основно е взаимодействието "център-граница" при структурирането на родова земя, храм, манастир и територия, защитена от магическия пръстен от оброци. Архитектурните пространства създават средата за социални и духовни контакти, определят устойчивостта на етноса.

Ключови думи: архитектурно пространство, къща, ижа, черква, наос.

Сакралните места – родното, святото, дома и храма, манастира и оброка са заредени с мистична сила, която се "задейства" при свещенодействие в организираното пространство, създава чувството за единение и съпричастност. Всички обреди и ритуали, извършени в дома и храма са свързани с първичния архетипен опит за освещаване на първия, основния камък на новия градеж, тържествено освещаване на изграденото при подчертано отбелязване на най-свещеното място – центъра; почитане на християнския празник, на родовия светец; стопана на рода и побойниците. Човек одухотворява мястото и чрез индивидуалното си преживяване, получава представа за хармония и съвършенство, при което *домът-храмът-манастирът* са основните притегателни центрове, наред със селищния и родовия оброк, чешмата и "хорището" като места за общуване в селищната среда и прилежащата и териториална общност.

Езикът на архитектурата приобщава, обединява, възпитава чувството за хармония и красота, усетът за съвършенство. Архитектурното пространство на дома и храма създава духовна ниша за етноса, определя опорните точки за неговата идентичност и устойчивост във времето, в синтез с декоративните и пластичните изкуства. Тези малки, интимни, сакрализирани пространства, достигнали до наши дни (от XIII-XIV и XVIII-XIX в.) привличат със своята жизненост и очовеченост. Всеки детайл е подчинен на човека като мащаб и светоусещане, като пропорции и потребност. Характерна е подчертаната изолираност и разтваряне на рода в сакралното пространство на селището, възприемано като единен организъм, на манастира и оброка – храмът "под открито небе". Структурирането и степенуването на сакралните пространства, мястото и ролята на главния и второстепенния център, излявата на вертикалната ос, осъществила връзката с Космоса, определя единния композиционен замисъл, в основата на който са залегнали древни символи, свързани

с модела на Вселената, с представата за хармония и ред, за единение със силите на Космоса. Същностно е и значението на миграциите на тайфи майстори-строители, резбари, зографи, които в периода на османското владичество на Балканите (XV-средата на XIX в.) са оставяли майсторията си в далечни едно от друго селища, отчитайки *духът на мястото и духът на времето*. В изследванията си Дж. Арсевен отбелязва, че румелийските къщи като план и фасади са различни от анадолските и "ако се проследи планът на тези къщи от по-старо време ще се установи, че той отразява едно продължително влияние на местната традиция. Къщите имат просторни дворове във вид на открити градини и са заградени с дувар" (1).

Многобройни са изследванията на селската къща и двора; на храма и черковния двор; на манастира и оброците; но предимно в рамките на конкретния тип сграда или ансамбъл. Не е търсено единство в композиционния замисъл и пространственото изграждане на архитектурната среда за рода, селището и териториалната общност; единство, което майсторите творчески са пресъздавали при изграждането на нова сграда, при разширяване или възстановяване на съществуваща. Аспекти на обитаване и представителност, спецификата на жизнения цикъл, усетът към естетика и архитектоника са характерни за балканските народи, съхранили древни културни и строителни традиции, обогатявани и доразвивани във времето. Степенуването на архитектонизирани сакрални пространства създава своеобразен магически кръг в рамките на селищната сграда, в който се материализира идеята за връзка с Космоса чрез архитектурни форми, символи, приближени до човека чрез изкуството в различните му творчески изяви. Домът на човека има свои връзки и комуникации с останалите елементи на селищната среда.

Целта на изследването е да докаже възпроизвеждането на единни архетипи при играждането на дом, храм и манастир, при организирането на защитен пръстен, охраняващ селищната територия чрез разположението на оброци и параклиси, при степенуване на сакрализираните пространства, да изяви културата на живеене и общуване на някои от западните земи на Балканите през XIX в.

Определянето на *Център* и *Граница* на сакралното пространство е основен, неписан закон при структурирането на територията, принадлежаща на рода, на храма, на селището. Оброците, разположени обикновено на високи, свети места, параклиси, стратегически опорни точки очертават богохранимата територия на селището, в която човек се чувства защитен. Свещенодействието при молебен за дъжд и обикалянето на оброците, водено от свещеник, затваря, активизира защитния пръстен.

Център в големия двор на рода, е домът на старите. Край него се градят къщите на задомилите се синове. Стопанските сгради, долепени до оградните зидове определят границите. Зоната в дома около огнището, при извършване на обредни действия поема сакрална функция, а в следващ момент се профанизира, в зависимост от дейността във функционалната зона.

Домът на Бога се гради на свето място.

Център на черковния двор е храмът, а по периферията са училището, черковната одая; като чешмата и кулата-камбанария могат да бъдат и свободностоящи. На места в пространството на двора има оброчен каменен кръст и камъни, наредени в полукръг – т. нар. "родови столове", и всеки род знае своето място. Характерен е оброкът "Св. Спас" при едноименната черква в с. Василевци, където камъните очертават пространство с овална космическа траектория, при което оста "из-

ток-запад" е успоредна на оста на храма. в двора на черквата "Св. Троица" в с. Габар са събрани оброчните кръстовете около селото, за да бъдат запазени от унищожаване, наредени един до друг, а камъните са подредени така, че очертават елипса, на която оста "изток-запад" е също успоредна на оста на храма. Така селото се събира на съответния християнски празник и в храма и на оброка, хората общуват в сакрално пространство. Куполът и камбанарията се открояват в общия силует като доминанти. Черквата се извява и като композиционен център за селищната среда, към който са насочени главните улици, организирано е малко площадно пространство пред главния вход на черковния двор. Храмът "Св. Троица" в с. Комщица е разположен на хорището, а кулата-камбанария, долепена до оградния каменен зид, се откроява в селищния силует. По специфичен начин се възприема като акцент за с. Голещ черквата "Св. Йоан Кръстител", градена от майстори от с. Славине в 1900 г. Израстнал на височината над пътя, храмът се откроява с неговите три високи купола, по оста изток-запад.

Център за манастирския ансамбъл е съборната черква, изградена свободностояща в пространството на двора. Долепените до оградния каменен зид сгради за монаси, поклонници и за стопански нужди очертават границата. Пространствата се преливат едно в друго, създават уют и атмосфера в манастирския двор. Ансамбълът се налага като търсено място за духовни, творчески и социални контакти на рода, на етноса, на богомолци от близки и далечни селища. Празникът в храма обединява рода, но в същото време го разтваря към етническата и религиозната общност, прави го съпричастен на общите проблеми за селището. Свящото място със своята сакралност приобщава хората независимо от мястото им в социалния живот.

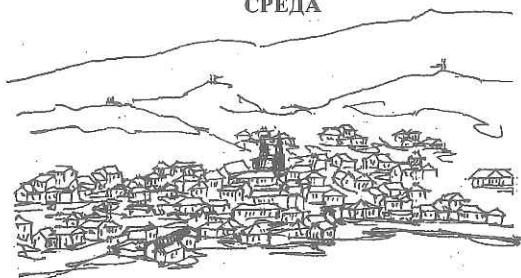
В някои случаи оброкът в манастирския двор бележи втори център, който се активизира в деня на патронния празник. Манастирът "Св. Димитър" на височината над Цариброд (дн. Димитровград) и каменният оброчен кръст на Св. Димитър от 1889 г. с "родовите столове" наредени един до друг, създават особено настроение и атмосфера в светата обител. върху камбаната от старата манастирска черква се чете надпис "Поклон от Цариброд, еснафа 1933", който доказва мястото на храма в живота на селището и участието на еснафа за възраждането на манастира. Наред с оброците и манастирският ансамбъл е участвал в оформеният защитен пръстен, охраняващ територията на града, а черквата "Св. Богородица" (1893 г.) бележи центъра на селищната структура, откроява се с купола и кулата-камбанария в градския силует. Домът на Бога търси централно или извяено от природната среда място в селището, което доминира, привлича погледа, а чрез архитектурния образ се налага като акцент в общия силует.

Домът на човека е изпълнявал ролята и на социален знак, който бележи мястото на стопанина в обществото. В централната част на селището са разположени къщите на най-заможните, които се стремят и в изграждането и в подредбата на дома, в облеклото и обноските да се открояват сред останалите. Те закупуват за себе си и за жените си найскъпите тронове (столове) в храма, на които седят по време на служба през цялата година. Имената им като ктитори са изписани на дарените от тях икони. В човешкото съзнание се откроява все по-подчертано понятието "собствено пространство", като функция на човека, на семейството което го обитава или ползва. Домът на човека и домът на Бога създават атмосфера за общуване и единение в рамките на рода, на сакрализираното пространство, на селищната среда като единен организъм.



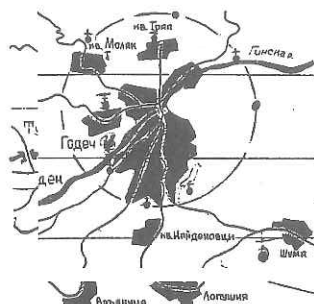
НИШ
Камедралне черква

СВЕТИТЕ МЕСТА В СЕЛИЩНАТА СРЕДА



ЦАРИБРОД

начало на XX V.
разположение на черквата
и свещените места по височините



ГОДЕЧ

Разположение на родови оброци
около селищната структура

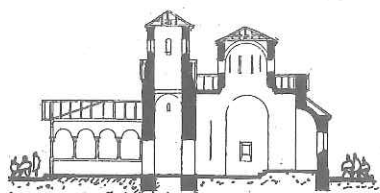


Стар селски двор в Шумаг'ия
заселване на родова земя

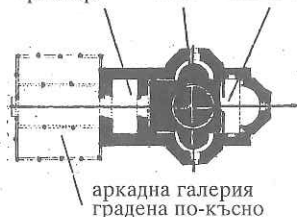


Стар селски двор - "Селище"
в с. Мало Малово
заселване на родова земя

УСТОЙЧИВОСТ НА РОДОВИЯ ПРИНЦИП ПРИ СТРУКТУРИРАНЕ НА СЕЛИЩНА СРЕДА И ТЕРИТОРИАЛНА ОБЩНОСТ

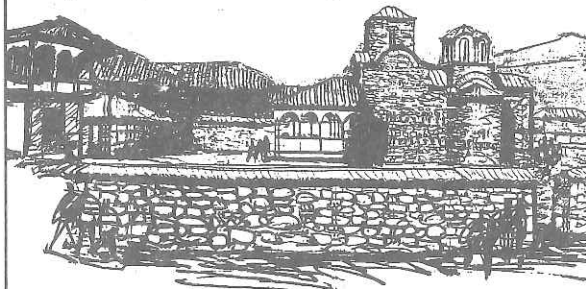


притвор наос иконостас

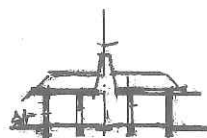


аркадна галерия
градена по-късно

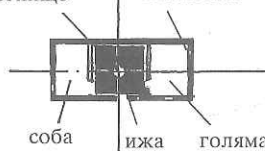
Посановски манастир
черква "Св. Йоан Богослов", 1392.



Посановски манастир



огнище иконостас



сoba ижа голяма цoба

с. Летница къща на Димо Илиев

кула - камбанария
училище



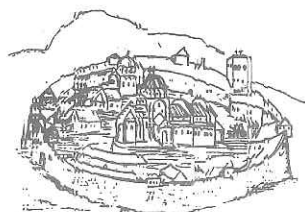
с. Комцица
черква "Св. Троица"



с. Одъровци
къща с къошк



Трънски манастир
"Св. Архангел Михаил"



Манастира Сйуденаи
(по австрийска военна карта от 1688-1690. г.)

**АРХИТЕКТУРНОТО ПРОСТРАНСТВО НА ДОМА И ХРАМА -
ЗНАК ЗА ЕДИНЕНИЕТО НА РОДА И ЕТНОСА**



Село Габер. Оброчните кръстове, събрани в двора на черквата св. Троица бележат мястото на "Храма под открито небе".

Къщи се роят на родова земя – свещена, благословена. Центърът в къщата-майка за рода, в която живее стопанина и в която се събират всички на празник, е помещението с огнището, наричано в западните земи "ижа" или "къщи". Примитивни къщи-плетарки – кръгли или квадратни в план с огнище в средата са характерни и за Западна и Югозападна Сърбия през XVIII-XIX в., като кръглата в план къща е подчертано архаична (2). Сливането на предхристиянска и християнска символика създава жизненост и емоционалност на архитектурното пространство. В интериора се налага огнището с неговата организираща роля. Появата на две врати в помещението "кућа" Б. Којић обяснява с необходимостта от връзки с помощните сгради в двора, които обкръжавали къщата (3), а това подчертава още веднъж ролята му на център за функционалната и пространствената организация. Територията на рода е свещена; и всяко следващо поколение се вгражда по най-рационален начин в завещаното от предците. Пространството на двора и дома чрез обредни действия е заредено с духовна енергия, създава усещането за микрокосмос, за приближаване до вечното, до природното начало. Извършват се традиционни ритуали – жертвено животно се избира, освещава, курбан се коли, пекат се обредни хлябове; сватба се вдига, деца се кръщават, покойник се опява; боготвори се духът на прадеда-родоначалника; светецът-покровител на рода се тачи и почита. Безспорно домът на човека не измества храма – домът на Бога в пространството на рода.

Като функция от потребностите на големия род, на семейната общност или на малкото, моногамно семейство, къщата има своя пространствена организация, но във всички случаи създава усещането за микрокосмос в който обитателите се чув-

стват сигурни, защитени, единни. Ритуалите извършени в двора на дома превръщат пространството в свещено. Огнището разположено в центъра на основното помещение, а в покъсен период, долепено до една от стените или в ъгъла, бележи мястото на огъня, благодарение на който нечистото, неусвоимото се превръща в чисто, усвоимо, варено (4). Изпълняваните в дома празнична, обредна, магическа, естетическа функция има и свои етнодиференциращи характеристики, които обособяват рода, придават самочувствие на стопаните.

Къщите с огнище в средата, запазени в селата Летница, Мало Малово, Голямо Малово, Беренде и др. са градени преди 150-200 години според пра-правнуците, които ги използват и до днес. При тях се възпроизвежда древният модел на дома, осъществил връзката с Космоса. Най-старите къщи в с. Каменица били едностайни колиби с огнище в средата, което служело за отопление и за приготвяне на храна. Рогозките, на които хората спели били разположени около него. По-късно започнали да градят двустайни къщи. Огнището обикновено било по средата на ижата и там на желязна верига закачали котлета и котли за стопляне на вода, за запарване на храна за животните. Другото помещение се използвало за спане на семейството. Там се поставяли леглата и маса за хранене когато дойдат гости, до нея пейка и столове (5). Рационалното организиране на пространствата в дома, многофункционалните помещения, древната символика в тъкани, хурки, обредни хлябове, дърворезбена украса на колони и парапети на балкона, в шевиците, козяците и чергите, всичко това са характерните знаци за културата на живеене, за силата и устойчивостта на архитектурната и художествената традиция, предавани от поколение на поколение. Всяка вещ е оразмерена така, че лесно да бъде прибирана в килер или до стената, да създава радост за око и удобство за ползване, да освобождава пространството или да бъде структуроопределяща. Усложняването на плановата схема на къщата – едноделна, двуделна, триделна, симетрична и асиметрична, бележи естествения процес на развитие във времето, отразяващ бита, родовата памет, поминъка и материалните възможности на стопаните. Огнището постепенно се придвижва от средата на главното помещение – ижата, към една от стените или ъгъла, и това определя новата организация на пространството. В къщите на заможни стопани се появява арката при оформянето на балкона, "на чардаците на селските къщи по долината на р. Морава (6). Арката придава и по-голяма представителност на къщата (7), създава настроение във вътрешното пространство на двора, уют и усет за хармония. По аналогичен начин са оформени открити галерии към селищни и манастирски черкви, чардаците на монашески крила и училищни сгради. С помощта на арката като архитектурна форма се създава разнообразие в образа на храма и къщата, осъществява се проникването на двора във вътрешните пространства. Характерно е и триделното членение на храма, символът на кръста вграден в основите и връзката с триединството на Бога. По основната композиционна ос "изток-запад" се редуват *притвор* – *наос* (молитвен салон) – *олтар*, а в къщата – *соба* – *ижса* – *Голяма соба*, в която на източната стена е иконостасът – "домашната черква". В старата къща и в храма, човск може да "разговаря" с времето, с пространството и да открие път към бъдното.

Нашето съвремие изисква все по-често да се обръщаме към ценностите на миналото, към силата на въздействие на дома на Бога и дома на човека в пространството на селището и на рода, за да оставим и в знаците на нашето време съзнание за приемственост и индивидуалност.

Литература:

1. С. Arseven, *Türk sanatı tarihi*, Istanbul, sekil 1238. VII F, p. 559.
2. З. Родић, Преглед основних типова и начини градње сеоских кућа у Србији током XVIII и XIX века – в: *Гласник Етнографског музеја*, 1994-1995, с. 47.
3. Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд, 1949, с. 161.
4. В. Иванов, В. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, М., 1965, с. 146, 168.
5. В. Николов, В. Пешев, Т. Тошев, М. Тодоров, *Каменица*, С., 1999, с. 17.
6. Б. Петровић, *Народна архитектура. Доксати и чардаци*, Београд, 1958, с. 58.
7. Г. Кожухаров, *Българската къща през 5 столетия – края на XIV – края на XIX в.*, С., 1967, с. 211.

Маргарита ХАРБОВА

ДОМ ЧОВЕКА И ДОМ БОГА – СТРУКТУРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ПОЉУ СТАНОВНИШТВА И НАРОДА

Архитектонски простор у коме се извршавају ритуали и обредне радње ствара осећање припадности, заједништва етноса. Суштинска је улога Центра о јединственим грађевинским ритуалима при изградњи храма, куће, насеља и територија које припадају селу. Карактеристичан је положај светих места у Центру. Истраживање је спроведено на основу компаративне анализе области Годечке и Царибродске.

Margarita HARBOVA

HOME OF MAN AND HOME OF GOD – STRUCTURAL ELEMENTS ON THE FIELD OF INHABITANTS AND PEOPLE

Architectural area where rituals are performed creates the feeling of belonging and community of the ethnos. The essential role is the one of the Centre for unique building rituals during building a temple, a house, settlement and territory belonging to the village. The position of holy places in the Centre is characteristic. The research was done according to comparative analysis of the areas Godečka and Caribrodská.

Танас ВРАЖИНОВСКИ
Институт на старословенска култура, Прилеп – Скопје

UDK 726 (497.16) : 398.341
Оригинални научни рад

ГРАДЕЊЕ НА МАНАСТИРИ И ЦРКВИ ВО МАКЕДОНСКАТА НАРОДНА ТРАДИЦИЈА

Во македонската народна традиција важно место му припаѓа на мотивот за градење на манастири и цркви. Како градители на овие свети места се јавуваат повеќе христијански светци, и тоа: св. Богородица, св. Никола, потоа словенските и македонските светци: св. Климент и св. Наум, како и локалните светци: св. Гаврил Лесновски, св. Јоаким Осоговски и св. Прохор Пчински. Постојат повеќе причини за изградба на манастири од кои ги издвојуваме следниве: ширење на православната вера, заштита на македонскиот народ од исламизација и сл.

Клучни зборови: Народна традиција, предание, легендарно предание, манастир, црква.

Предмет на нашево истражување е застапеноста во преданијата и легендите, односно во легендарните преданија и во песните на мотивот за градење на манастири и цркви, кој доста често се среќава во овие народни творби. Тој не се јавува самостојно, туку е поврзан со ред други религиозни содржини и верувања.

Мотивите за градење на манастири и цркви се состојат во следниве елементи:

- I Ширење на православната вера;
- II Појавата на сон на светец, кој бара во даденото населено место да се изгради манастир или црква;
- III Појавата на соодветно место на чудотворна, односно летачка икона.
- IV Награда на светецот за излекување на болни лица;
- V Верување на светецот за спасување на живот.

I

Мотивот за ширење на православната вера се појавува скоро во сите преданија, односно легендарни преданија од овој тип и, главно, се сврзани со дејноста на повеќе христијански светци.

Света Богородица се јавува како градител на манастирот Трескавец, Прилепско, повикувајќи ги светците да градат манастири и цркви за да опстои православната вера: *"Ој ви светци, божји угодници,/ елимите вие истеравте,/ од нивна цр-*

ква нерисјанска,/ вие мене црква направите,/ и манастир ми ја нарековте;/ од вас уште еве јас што сакам:/ вие долу да појдите в поле,/ манастири и цркви да прајте,/ за и вие во нив да седите,/ да сте близу и вие до мене,/ елимите да и изгониме,/ православна вера да држиме." Благодарение на овој повик на св. Богородица биле изградени манастирите и црквите во Света Гора (Пенушлиски, 1968, 203-204), а исто така манастирите и црквите во Варош, за кои М. Цепенков вели дека ги имало седумдесет и седум (Цепенков, 1972, 138).

Како градител на цркви во некои песни се среќава и св. Никола (Пенушлиски, 205-206), додека во некои легендарни преданија, тој на сон му се јавува на соодветно лице од кое бара да изгради манастир во неговото село. На таков начин е изграден Топличкиот манастир во близината на селата Бабино, Слоештица и Жван (Цепенков, 162-164).

Во Охридско многу популарно е преданието за изградбата на црквата на св. Климент во Охрид и на манастирот на св. Наум, кое се јавува во повеќ е варијанти. Според ова предание, двајцата светци, односно брак а, како што се вели во него, се договориле да ги изградат своите светилишта на брегот на Охридското Езеро. Тука е интересен договорот меѓу нив: меѓу двете градби ќе врзат јаже, а св. Климент ќе даде знак кога да почне градбата. Во меѓувреме на јажето слетал орел, кој дал лажен знак од страната на св. Наум. Тој почнал да гради и прв ја завршил работата. Лажниот знак од орелот значело претскажување дека Турците црквата на св. Климент ќе ја претворат во џамија. Претскажувањето со нивното доаѓање во Охрид се исполнило: тие наместо кубе кое не било доизградено, доградиле минаре (Вражиновски, 1992, 57-59).

Интересно е легендарното предание за изградбата на манастирите во Света Гора. Тука е застапен познатиот меѓународен мотив "впрегнување на диво животно". Во легендарното предание била впрегната мечка да влече греди од планината во време кога се граделе манастирите, поради тоа што ја изела маска (Вражиновски, 1986, 182-183). Овој мотив кај нас, пред сè, е познат со впрегнувањето на мечката од страна на св. Наум Охридски откако таа го изела волот со кој орачот од манастирот орал (Ристески, 1990, 97-101).

Типичен пример за изградба на манастир и црква за ширење на православната вера, во места каде што немало светилишта е преданието за изградбата на Полошкиот манастир и црквата во селото Дреново. И Полошкиот манастир и црквата во селото Дреново се изградени благодарение на сновидение, (Вражиновски, 186-189).

Во врска со изградбата на дреновската црква, е присутно верувањето кое предупредува дека не треба да се споменува името на светецот во несоодветно време или, пак, да се прават споредби на неговите можности со можностите на човекот. Во такви ситуации светецот се одмаздува. Откако мајсторите ја изградиле црквата во селото Дреново, еден од нив се пофалил дека црквата е изградена толку јако, што ниту самиот свети Илија не е во состојба да ја урне. Во истиот момент светецот со гром удрил во црквата и ја расцепил (Цепенков, 164-165).

II

Сонот зазема важно место во преданијата и легендите сврзани со изградба на манастири и цркви. Тој се јавува како знак за исполнување на волјата на соодветниот светец и тоа поради три основни причини: а) ширење на православната вера,

односно задоволување на верските потреби на населението, б) спротивставување на ширењето на муслиманската вера, односно спречување на населението да се исламизира. Овие две причини меѓусебно се испреплетуваат и в) манастир или црква се гради од здравствени причини.

1а. Мотивот на сновидение за градење на манастири или цркви за ширење на правослвната вера, главно е сврзан со изградбата на манастирите на трите македонски светители - испосници: Св. Гаврил Лесновски, св. Јоаким Осоговски, и св. Прохор Пчински. На местото каде што за последен пат се населувале, односно каде што починале се изградени нивните манастири.

Во легендарното предание за изградбата на манастирот на св. Гаврил Лесновски, во Лесново карактеристичен е мотивот "уривање на градба ноќно време". Меѓународен мотив, според кој, од одредени причини за време на градење на соодветна градба, на пример, поради не почитување на волјата на светецот, градителите преку денот граделе, а ноќно време таа се уривала. Веројатно за настанувањето на ова легендарно предание, имало влијание преданието за изградбата на Радин Мост во Кратово, кое е широко познато во овој крај. Според едно друго легендарно предание, манастирот бил изграден во турско време, а самото градење се вршело исклучиво ноќно време од страв да не биде откриен од Турците (личен запис).

Во легендарното предание за градењето на манастирот на св. Јоаким Осоговски, исто така преку сновидение доаѓа до неговата изградба. Тој на сон му се појавил на свештеникот Теофан и му го открил местото каде што е погребан. Откако свештеникот го нашол гробот, на тоа место го изградил манастирот, каде ги погребал и неговите мошти. По изградбата на манастирот на св. Јоаким Осоговски веднаш до него биле изградени околу седумдесет мали црквички (личен запис).

Во легендарното предание за св. Прохор Пчински, светецот на сон му се појавил на царот Диоген и му го одредил местото каде што треба да го изгради манастирот, а тоа е местото од каде што ќе излезе бел зајак. Исто така светецот бара од него да го погребви во кругот на манастирот, под олтарот. Гробовите на испосниците имаат лековити својства. Посебно тоа се нагласува во легендарните преданија за св. Прохор Пчински (личен запис).

1б. Манастирите и црквите за време на османлиското ропство претставувале значајна пречка за исламизирање на македонското население по селата. Оттука и застапеноста на овој мотив во повеќе легендарни преданија. Во таа смисла, одреден светец, на пример, свети Илија му се појавува на сон на одредено лице избрано од него и му дава знак: прво, дека мора во неговото село да се изгради манастир или црква, поради опасноста од исламизација на селското население, второ, го одредува местото каде што треба да биде изградено светилиштето, и трето, пристапување кон извршување на барањето на светецот, односно изградбата на манастирот или црквата. Според тоа, барањето на светецот секогаш е во функција на месното население и има заштитна верска функција, односно поширок општествен карактер.

Таков е примерот со изградбата на црквата "Свети Илија" во селото Баништа, Дебарско. За време на градењето на црквата, светецот цело време се грижел нејзината изградба да тече во најдобар ред. Тој ги заштитува градителите од нападите на разбојниците, од Турци и сл. (Вражиновски, 1979, 44-46).

Во овој тип на легендарни преданија важно место зазема изборот на местото за изградба на манастирот или црквата. Во таа смисла, и тука сонот претставува знак

за избор на местото на изградба на манастирот или црквата, со посредство на: а) појава на птици, б) појава на животни, в) светецот сам го одредува местото на градбата. Во случај да не се почитува избраното место од него за изградба на манастир или црква, претстои уривање на градбата ноќно време и пренесување на алатите на мајсторите на местото каде што треба да биде подигнат манастирот или црквата.

1в. Сонот, како мотив за изградба на манастир или црква од здравствени причини е присутен и при градењето на познатите охридски манастири: "Свети Јован Канео", "Свети Климент" и "Св. Размо". Како градител на овие манастири се јавува некоја вдовица, чии синови долго време боледувале. За таа цел, таа најмила повеќе мајстори. Мајсторите денски граделе, а ноќно време градбите се уривале. Тоа траело цела една година. Откако поминала една година градбите престанале да се уриваат. Во тој временски период синовите на вдовицата оздравиле. Нивното оздравување значело престанување на уривањето на манастирите (личен запис).

III

Причина за појавата на скитничките, односно летачките икони, според некои легендарни преданија, е разурнувањето на цркви и манастири во кои тие се наоѓале, односно нивната замена во цамии во времето на владеењето на Турците во Македонија. Во таква ситуација тие сами се преместуваат од едно место на друго, се додека не најдат најпогодно место каде што ќе останат постојано. Всушност, летачките икони даваат знак, или оставаат порака каде треба да биде изградена нова црква или нов манастир.

Според тоа, наоѓањето на таквата икона е најчест мотив застапен во преданијата за изградба на манастири и цркви. Секој обид да се гради црква или манастир на друго место завршува неуспешно. Иконата ноќно време се враќа на местото каде што престојува. Таа обично се наоѓа покрај извори или на некои дрвја, пред сè, на даб. Местото каде што престојува иконата, се смета за свето место, околу кое се гради соодветен култ. Во таа смисла, постојат повеќе преданија и легенди за изградба на повеќе манастири и цркви во Македонија. И така, на пример, иконата на св. Богородица по рушењето на Кнежевскиот манастир од страна на Турците се префрлила на местото каде што е изграден манастирот Света Пречиста Кичевска, во близината на градот Кичево. Иконата била откриена покрај изворот со посредство на сновидение. Градителите на манастирот се обидуваа да го изградат манастирот на друго место. Иконата три пати ја пренесувале на местото каде што се градела градбата и три пати ноќе се враќала на своето претходно место (Цепенков, 151). Тоа било знак дека манастирот токму на тоа место треба да се гради. Изворот има лековити својства и се наоѓа во самата црква, веднаш до иконата.

Животворна икона на св. Богородица била најдена и во селото Магарево, во близината на Битола. Во преданието не е одредено местото од каде дошла оваа икона. Таа застанала на еден даб од чии корени извира вода. Се случувало неверници да го делкаат дабот со намера да ја земаат иконата и да ја уништат, ама таа секогаш се враќала на своето старо место и на дабот му ја враќал својата првобитна состојба. На ова место била изградена црквата "Света Богородица". Водата покрај дабот е лековита, така што болните луѓе доаѓаат тука и се мијат со неа (на истото место, 180).

Чудотворна икона се наоѓа и во црквата "Света Богородица" во селото Коњче, Радовишко. Иконата била најдена во планината над селото на денот Св. Цареви. Тоа е единствен случај со кој се среќаваме во легендарните преданија за изградба на манастири и цркви кога црквата не е изградена на местото кај што е најдена иконата. Но, на тој ден селаните со неа секоја година го посетуваат местото каде што била најдена (на истото место, 182-184).

Исто така, се среќаваат и легендарни преданија за чудотворната икона на св. Петка. Нејзината икона по разорнувањето на црквата во с. Старо Село, долетала во с. Галичник. На местото каде што е најдена иконата е изградена црквата "Св. Петка" (Вражиновски, 1998, 295). Летачката икона на св. Јован била причина за изградбата на познатиот македонски манастир "Св. Јован Бигорски" (на истото место, 296).

IV

Во македонската народна традиција постојат повеќе легендарни преданија за избор на место за изградба на цркви и манастири како резултат на излекување на болни лица од страна на соодветниот светец. Оздравените лица како благодарност го даруваат светецот. Начинот и средствата со кои се дарува светецот се разни и бројни. Во повеќето случаи светецот по остварениот исцелителски чин, односно чудо сам одредува со што треба да биде даруван. И така, на пример, св. Наум за излекуваната девојка ќе побара: а) да добие место за изградба на својот манастир, б) да се изгради манастирот.

Во овој случај како дарители, односно градители се јавуваат точно одредени лица: цар, бег и богати луѓе. Како градител на својот манастир, во една варијанта се јавува и самиот свети Наум. Секогаш барањето на светецот се реализира. Основната поента на овие легендарни преданија е преку излекување на болното лице да се дојде до изградба на манастир (Вражиновски, 1992, 71-73).

При одредувањето на наградата во вид на место за изградба на манастир, односно големината на местото се користи мотивот на правење врвца од кожа на вол. Местото што ќе биде опфатено со врвцата од волската кожа му припаѓа на светецот кој ќе изгради манастир (на истото место).

V

Во македонските народни верувања познато е верувањето дека треба да се почитува волјата на светецот и дека не треба тој да се вознемирува. Поради непочитување на овие забрани, претстои казна која може да заврши со смрт. Но, поради покајување, светецот се смилува и го спасува животот на натрапникот, со што тој ветува дека ќе изгради манастир. На таков начин е изграден манастирот "Заум" над Охридското Езеро (Цепенков, 161-162).

Преданијата, односно легендарните преданија за изградба на манастири и цркви му припаѓаат на религиозниот фолклор. Во таа смисла, тие предизвикуваат интерес од повеќе аспекти: фолклористички, етнолошки, социолошки, религиозен и сл. Тие не само што содржински се поврзани за изградба на манастири и цркви, туку во нив се присутни елементи од општествен, национален и верски карактер.

Литература:

- Обредни и митолошки песни*, Избор и редакција Кирил Пенушлиски, Македонска книга, Скопје 1986.
- Марко К. Цепенков, *Македонски народни умотворби, Преданија*, Кн. седма, Редактирал Кирил Пенушлиски, Македонска книга, Скопје, 1972.
- Македонски народни преданија*, Подготвил Танас Вражиновски, Институт за фолклор, Скопје, 1986.
- Танас Вражиновски, *Македонските преданија за места*, Институт за фолклор, Скопје 1979.
- Стојан Ристески, *Легенди и преданија за свети Наум*, Институт за фолклор, Скопје, 1990.
- Танас Вражиновски, *Македонски историски преданија*, Институт за сатрословенска култура, Матица македонска, Скопје, 1992.

Танас ВРАЖИНОВСКИ

ГРАЂЕЊЕ МАНАСТИРА И ЦРКАВА У МАКЕДОНСКОЈ НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ

У македонским народним предањима и песмама често је коришћен мотив изградње манастира. Мотиви њиховог грађења имају следеће елементе:

1. Ширење
2. Појављивање сина свечевог који од одређене личности тражи да изгради манастир ради ширења православне вере или ради супротстављања муслиманској вери, односно ради спречавања исламизације становништва;
3. Награда свеца је лечење болесних лица;
4. Налажење чудотворне иконе на одређеном месту;
5. Проналажење моштију светаца.

Tanas VRAŽINOVSKI

BUILDING MONASTERIES AND CHURCHES IN MACEDONIAN FOLK TRADITION

The motif of building monastery and churches in the Macedonian folk tradition and poems was often used. Motifs of their building have following elements:

1. Expansion.
2. The appearance of the Saint's son who asks from certain personality to build the monastery because of spreading Orthodox religion or because opposing Muslim religion, i.e. preventing islamisation of the inhabitants.
3. Reward of the Saint is healing the sick.
4. Finding miraculous icon at the certain place.
5. Finding relics of the saints.

Мила САНТОВА
Институт за фолклор, Софија

UDK 316.334.5 (497.2)
Оригинални научни рад

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ОРГАНИЗАЦИЈАТА НА ОБЩЕСТВЕНОТО ПРОСТРАНСТВО В ЕДИН МАЛЪК ГРАД – ПРИМЕРА НА ЧИПРОВЦИ

Чипровци е важен златарски център на Балканите в периода 16-17 век. След антитурското Чипровско въстание от 1688 година той е обезлюден. Новото му заселване датира от 30-те –50-те години на 18 век. В изложението се прави опит да бъде разкрита концептуалната основа на организацията на общественото пространство на Чипровци, как тази организация се схваща и интерпретира от неговите жители днес. Използват се голямо количество, събрани на терен материали.

Ключови думи: општинско земљиште, друштвени однос, организација простора.

Чипровци попада априори всред съществените за историята и културата на Балканите тополи от времето на Късното средновековие и Възраждането, поради цяла поредица от исторически и културни обстоятелства: той е център на важен рудодобивен район, активно функциониращ още в периода 12-14 век; в 16-17 век е седалище на Софийската католишка архиепископия, формирана под активното влияние на Ватикана; център на златарско производство в същия период, чиято –разпространявана по целите Балкани продукция –позволява да се говори за Чипровска златарска школа; център на едно от най-значимите на Балканите антитурски въстания – Чипровското от 1688 година, завършило с погром и почти пълно обезлюдяване на района; един от значимите килимопроизводителни центрове на Балканите, начиная от около 18-ти век насам...¹

В 1888 година Чипровци, отново заселено от около 20-те –50-те години на 18 век², е посетено от известния народовед Димитър Маринов, който му посвещава и специална публикация³.

¹ Всред обемната литература по въпроса тук ще посоча само няколко заглавия, в библиографията на които тази литература присъства: Д. Станков. *Чипровски килими*. С., 1963; Ив. Сотиров. *Чипровска златарска школа*. С., 1984; Сб. *300 години Чипровско въстание* (Принос към историята на българите през 17 век). С., БАН, 1988; Чипровци 1688-1988л Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското въстание. С., 1989; М. Сантова. *Чипровският дискос*. С., БАН, 1997 и др.

² М. Сантова. Чипровци – проблеми на усвояване на пространството. – Сб. *Културна идентичност и традиции в Северозападните български земи* (под печат).

Сто години по-късно – в 1998 година Чипровци наброява 2883 души, обединени в около 800 домакинства⁴. Провъзгласен в 60-те години на 20-ти век от Народното събрание за град, той попада в категорията на малките градове.

Опирайки се на податки от Димитър Маринов, както и – основно, на собствени материали от теренна работа, обществена през 1998-1999 година, в следващите редове ще се опитам да очертая щрихи от концептуалната основа на организацията на общественото пространство в Чипровци; как тази организация се схваща и интерпретира от неговите жители.

Ориентацията

В Чипровци всички се познават⁵. Тази специфика се вписва напълно сред основните характеристики по принцип на малките населени структури, в т. ч. и малките градове, в които социалните отношения се базират на личните контакти, на персонално общуване⁶. Като правило корените ѝ схождат към социална структура тип "село". Базата на личните контакти сякаш моделира единно колективно социално цяло, разпознавано като такова, в параметрите на което функционират персоналните релации: "... познава сичките хора в Чипровци, до един да речем".

За съществуването на личността в пространството е нужна ориентация. Ориентацията на чипровчани в пространството – организираното обществено пространство, се оказва свързана с персоналните релации. Независимо от факта, че днес Чипровци вече е град от близо четиредесет години, че от толкова време улиците му са именувани и маркирани с красиви табели – "градския тип топография" (улица, номер), практически няма социални функции. Това, с което отделният чипровчанин борави⁷, опира до познаване на името на собствената му улица, в по-редки случаи – някои основни улици или улици на близки. "Не, тук няма адрес, фамилия само и това е до-

³ Д. Маринов. Чипровци или Кипровец. – *СБНУ*, кн. XI, С., 1894, с.135-144.

⁴ Вж. АИФ I N 161 – статистически данни за Чипровци и общината, получени от Иван Петков, секретар на Кметството в Чипровци от 21 април 1998 година.

⁵ Вж.: АИФ I N 152, с. 18. Интервю с Анатолии Гоцов (А.Г.) и Татяна Гоцова (Т.Г.) от 20 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"А.Г.... Да речем баща ми познава сичките хора в Чипровци, до един да речем. И майка ми. И като почна да ми обясняват за някой човек – еди кой си, му кажат името... Мен ме познават сичките, да рече. В Чипровци. Но аз просто не мога. Мога да позная човека по лице, когато го срещна в София или в Монтана, че той е човек от Чипровци, нали."

⁶ Вж. по въпроса у: Г. Неделчева. *Новият малък град. Социалнопсихологически аспекти*. С., 1983; Г. Неделчева. *Малката община*. С., 1986.

⁷ Вж.: АИФ I N 152, с.17.

"М.С. Е, все се познавате Чипровци, нали?

А.Г. Не. Чипровци познавам по принцип, нали. Улиците няма, сега няма да се затрия в Чипровци, ама – въпроса е, че познавам хората, нали.

М.С. Какво познавате на улиците, по имена ли ги знаете улиците?

А.Г. Не...

М.С. Ако трябва да отидете при някой приятел какво Ви казва – на еди-коя си улица, еди-кой си номер ли? А.Г. Ами, ами..."

статъчно⁸ – принципът на ориентация в общественото пространство, според придобилия идиоматични стойности Чехов израз: "До дядо на село"⁹ е и остава основен.

Разбира се, с известно уточнение. Ориентацията чрез личното в общественото пространство преминава през понятието за махалата¹⁰, която се оказва съществен маркер в интерпретацията на организацията на общественото пространство.

Махалите

В 1888 година Димитър Маринов отбелязва: "*Сребрил* или *сребрана-махала*, *Кюркчийска-махала*, *Пазарска-махала*, *Табашка-махала*. *Парцал-махала* и *Трап махала*".¹¹ Днешните чипровчани са "загубили" в новата си история Сребрил махала (вероятно с прекъсването на традицията на златарския занаят след 1688 година), но затова пък са се "сдобили" днес с Горни край и Долни край.¹²

Като правило наименованията на махалите се интерпретират по социален показател (сребрил-златари, пазар-търговци, кюрк-кюркчий; табашка-табакчий и пр.) и в "учената" и в оралната култура, като ясно се открояват и недвусмислени контаминации.¹³ Тъй като днес социалния показател е заличен, обясненията за имената на махалите са основно две, с общ корен: така е било преди (преди Чипровското въстание от 1688) или "така, така, заварено положение", с други думи – чрез осланяне на традицията.¹⁴ Последното е валидно и при наличието на фонетични конотации, какъвто е случая с Парцал махала, на чийто варианти Парцам или Парцан днес се настоява.¹⁵

⁸ Пак там.

⁹ Чехов, А. П. Ванька. – В: *Избрани произведения в три тома*. Т. I, М., 1970, 254-257

¹⁰ Вж. АИФ I N 180, с. 23-24. Интервю с Вита Георгиева (В.Г.) от 20 април 1999. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С. Кажы ми, ако ти кажат за някъде да отидеш при някои хора – независимо тука по Чипровци някъде – как ще ти е по-лесно примерно или правите по-скоро? Как ще ти обяснят: тая и тая улица, тоя и тоя номер и ти отиваш или как?

В.Г. О, гледай сега. Да ме пита сега за улиците коя каква у Чипровци, тя... яс си знам само нашта.

М.С. Така ли?

В.Г. Парчевич. А ония другите не ги знам. Като минем некъде, я прочетем, речем "Боже, е тия па коя улица били!" И!

М.С. Така ли?

В.Г. Не ги знам другите кои, каква са улица. Щото си знам – Долни край, Горни край, Парцам маала, Киркова маала... Да, знам ги по...

М.С. Това ли са махалите, я ми ги кажы пак!

В.Г. По махалите ги знам. Аааа – Долни край, те тука е – Долни край."

¹¹ Д. Маринов. *Чипровци или...*, с. 137.

¹² Вж. в почти всички, събрани от мен днес на терен в Чипровци материали: АИФ I N 149-163; 178-182.

¹³ Вж. отново у: Д. Маринов. *Чипровци или...*, с. 137; АИФ I N 151, с. 6 и сл. Интервю с Никола Николов (Н.Н.) от 18 април 1998. Запис Мила Сантова (М.С.); АИФ I N 153, с. 14 и сл. Интервю с Антоанета Тодорова (А.Т.) от 21 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.) и др.

¹⁴ Вж.: АИФ I, N 149, с.34. Интервю със Севка Бардинска (С.Б.) от 16 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С.: А то, то на какво е кръстено? Така си седи?

При напълно загубените днес социални стойности в имената на махалите, от особено значение се оказва това, че конституирането на общественото пространство на Чипровци следва по принцип модела на изграждане на пространството на малките населени общности по българските земи – по родов принцип¹⁶, обвързвайки се и с поредица от топоними, които пряко го обозначават¹⁷. Независимо от факта, че днес, както това се случва почти навсякъде, този принцип малко или повече подлежи на разпадане¹⁸, основният устойчив код за културното усвояване на пространството и тук остава родовия код, изрично се подчертава патриархалността.¹⁹

С.Б.: Така, така е... Това е заварено положение".

¹⁵ Д. Михайлова. *Местните имена в Михайловградско*. С., БАН, 1984, с. 61.

¹⁶ Вж. у: М. Сантова. *Култура и традиция на малкия град*. Издателство на Българска академия на науките "Марин Дринов" (под печат)

¹⁷ Вж.: АИФ I N 149, с. 33. Интервю със Севка Бардинска (С.Б.) от 16 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"С.Б. По-точно няма... Защото има Тачкин мост.

М.С. Какво, какво?

С.Б. Тачкин мост.

М.С. Тачкин мост?

С.Б. Тачкин мост.

М.С. На кой мост? На тоя тука (*близо до къщата, М.С.*)?

С.Б. На този мост.

М.С. Аааа. А, къщата е на Тачкини?

С.Б. Къщата е на Тачкини. Оно си до, е – Тачкина маала. Защото има и Кюрд маала".

¹⁸ АИФ I, N 151, с.10-11. Интервю с Никола Николов (Н.Н.) и съпругата му Пенка Николова (П.Н.) от 18 април 1998. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С. А махалите днеска... Какви хора живеят в близост така? По случайност попаднали или по някакъв начин са се групирани?"

Н.Н. Вижте сега. То – губят се занаяти, губи се... Всичко това вече много е оредяло, не може да...

П.Н. Има връзка.

Н.Н. ... да се търси некаква такава връзка.

М.С. Не. Примерно аз си представям, че от едно семейство, като се... нали няколко сина си строят къщи наблизо. Примерно. Може да е това. Може да е друго?

Н.Н. Това... То нямаш избор за това нещо. Чипровци е едно много нагъсто населено селище. Аз не знам дали Вие сте излизали така навън да го погледнете? То просто се вижда само покриви. Ако погледнеш отгоре. Сега дори се направи един цял нов квартал. Та малко така, хората им се даде възможност да се разселят. Вие разбирате ли, че в Чипровци, особено този край, има едно дворче и в това дворче е кочината за прасето и това, и това, и това..."

Вж. също и: АИФ I N 153, с. 16. Интервю с Антоанета Тодорова (А.Т.) от 21 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С. А имаш ли наблюдения, примерно ако имат възможност да построят къща в дома на родителите си и да избират евентуално да се заселят на новото..."

А.Т. Предпочитат старото място. Както и ние сме предпочели. Защото го смятат за по-цивилизовано. Ако щете за по-уредено. Тука. Сега там са, в Новия квартал са неуредиците. Откъм водопроводи. А може би и връзката. В Чипровци се живее твърде патриархално. Не бива... И дори днес."

¹⁹ Вж. интервюто с А. Тодорова. Пак там.

Родовете

Днес в Чипровци всички информатори утвърждават като основен принципа на застрояване на родовете къщи в близост една до друга, както и съвместното съжителство на няколко поколения в един дом. Настоява се на традицията и, разбира се, се отчита постепенното разрушаване на този принцип в съвременността, поради различни фактори.²⁰ Така може да се предполага с голяма степен на вероятност, че доминиращият социален признак в топонимичното обозначаване на махалите е свързан с родовия и диахронното предаване на уменията в границите на семейството в условията на занаятчийското производство.

Родовият код продължава да бъде основен и в усвояването и организацията и на сакралните обществени пространства – църква, гробище²¹, които чрез него се оказват родово организирани, родово парцелирани. В Чипровската църква родовото място се определя от личното дарение на икона или фреска от представител на рода, срещу която се обособява родовото пространство в храма. Който не е имал представител на рода с възможности да бъде ктитор, стои "назад"²² – с други думи

²⁰ Вж.: АИФ I, N 155, с. 9-10. Интервю с Гика Виячева (Г.В.) от 23 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С. Тука Виячевите близо ли живеете един до друг или сте разхвърляни?

Г.В. Не, един до друг сме. Един до друг сме. Но тук съм само аз. Там... Тук е на чичо ми внук. Първо..." Вж. също тук бел. N 18.

²¹ В частност за гробището вж. фт АИФ I N 740, кад. 16 – група гробове на семейство Връткини; кад. 19 – двойна плоча на Димитър Н. Митов и Иван Н. Митов и др.

²² Вж.: АИФ I, N 155, с. 18-19. Интервю с Гика Виячева (Г.В.) от 23 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"М.С. Като ходиш в църква, ааа, вие си се знаете, които ходите в църквата? Имате ли си места, където седите, жените или секи застава където си иска?

Г.В. Има. Имаме си, имаме си.

М.С. Секи си има място? Какви са тия места, определени ли, как стоите така?

Г.В. Еми, некога, ааа, иконата Света Богородица е била направена от дедо Стамен и дедо Иван Виячеви, 62-ра година. 862-ра година. Те са платили за изработка на тази икона. И ние стоиме срещу иконата Богородица.

М.С. Кой ние? Вашият род?

Г.В. Целия ни род.

М.С. Виячевите?

Г.В. Виячеви, Ковачевци, срещу иконата Богородица.

М.С. А другите?

Г.В. Ааааа, другите – кой срещу коя икона е дал да се направи. Си стои. На Запад, къде вие бехте, на Запад, над Вас имаше икона направена от дедо Минко Петков.

М.С. Да?

Г.В. Аааа, Възнес... Не Възнесение, а кво беше? Преображение Господне.

М.С. Преображение Господне.

Г.В. Там стоеха ората, къде никой нищо не е дал, стоят назад. Назаде, защото не е имал секи възможност, кога се правила църквата да помогне.

М.С. Е кои други родове знаеш така, да стоят при дадени неща?

Г.В. Сички.

М.С. Например? Кажете ми някои родове?

родовото парцелиране на социалното пространство е и в някакъв смисъл социално йерархизирано, а йерархията е потвърдена от традицията.

Интересното е, че като правило сякаш най-често личното пространство се наслагва в параметрите на родовото, чрез което се конституира общественото пространство. Оказва се например, че и когато човек живее десетина години в Чипровци и дори децата му са родени в Чипровци – "не го считат за чипровчанин". Чипровчани, както и по принцип в този тип социални структури (всъщност пряко обвързани с културата на селото) много държат на семейните връзки²³, чрез които в крайна сметка участват в организацията на пространството.

Свещ

И днес редица къщи в Чипровци, както е по принцип по тези краища, редица родове, имат свещ, а практиката е от незапомнени времена²⁴. Свещът е патрон-покровител на дома, почита се, "служи му се", на неговия ден се събират близки в къщи. Макар и днес да не е съхранен или поне аз да не попаднах на спомен как се

Г.В. Еми. Кой да ти кажем. Аааа, Свети Иван. Йоан Кръстител, иконата е направена от внуците на дедо Мин..., на дедо... оха... е яз съм от този род по... и по двете баби. Ох боже, кво беше бе... Дедо Лилчо."

²³ Вж.: АИФ I N 152, с. 9. Интервю с Анатолий Гоцов (А.Г.) и Татяна Гоцова (Т.Г.) от 20 април 1998 година. Запис Мила Сантова

(М.С.):

"Т.Г. Преди известно време зехме на работа един човек, който е ...не роден в Чипровци. Може би доста време, децата му са родени тука. Дестина години може би вече живее и повече. Зехме го на работа и хората от Чипровци се разсърдили защо сме зели не местен човек. Даже човек, който живее дестина години тук, не го смятат за чипровчанин.

М.С. И какво трябва да стане, за да стане чипровчанин?

Т.Г. Е аз... семейни връзки, много държат на тях. Много интересно обичаи има в Чипровци, това ми оставило голямо впечатление. Как се празнуват празници, семейно и..."

²⁴ Вж.: АИФ I, N 156, с.5. Интервю със Сийка Тачева (С.Т.) от 23 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"С.Т.... Аз съм израснала повече покрай баба си и дядо си, бабите и дядовците си нали. И по бащина и по майчина линия. Просто те са ме чували както се казва. И покрай тях сичко ми е било интересно. Те са поддържали тия, тия родови връзки. И най-силно това е ставало на светците. Празници, посветени на определен свещ. На единия ми род свещ-закрилник по бащина линия – Свети Рангел, Свети Никола. А по майчина – Свети Рангел. Нали.

М.С. Аха. Всеки род си има свещ, така ли?

С.Т. Да, свещ. Свети Никола, аз затова него съм го изтъкала (образа на Св. Никола, изтъкан в техниката на тъкане на чипровските килими, М.С.). И той е осветен от владиката Дометиан (Видински митрополит, М.С.) на един храмов празник тук на Гушовския манастир. Миналата година на 6-ти (септември, празникана Чипровци, М.С.) и ще Ви покажа даже тука снимки."

Вж. също и: АИФ I, N 180, с.37 и сл. Интервю с Вита Георгиева (В.Г.) от 20 април 1999. Запис Мила Сантова (М.С.)

Интересно е да се отбележи посоченото от Д. Маринов за понятията "дом" и "къща": "Под думата "дом и къща" се разбира не само къща в обикновен смисъл, но и още свързаните с къщата неща". Вж.: Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. IV. В: Д. Маринов. *Избрани произведения*. Т. II, С., 1984, с. 612. За практиката "свещ" от незапомнени времена вж. пак там, кн. III, с. 553.

избира (лови) светец, Д. Маринов сочи утвърдена практика, според която това става чрез нарочване на свещи и избора (хващане) на една от тях (светецът) от не запознат с нарочването човек²⁵.

Всъщност в известен смисъл светецът утвърждава рода, но – и това е особено важно – утвърждава го чрез конкретното родово пространство в неговите материални пространствени параметри – къщата, двора, които рода обитава и чийто протектор светецът е. Бидейки патрон от определен сакрален порядък, всъщност светецът в някакъв смисъл опложда по контактен път със своята сакралност собственото пространство на рода, чрез което го предпазва. За него са обособени и родови практики – "служи" му се. Усвоеното пространство чрез светеца получава и сакрализирани конотации, чрез които се утвърждава в околното обществено пространство. Светецът на родовия дом се съхранява традиционно – когато в дома дойде снаха тя приема родовия светец.

Когато член на рода, поради брак или друга причина построи или отиде да живее в друг дом, или някой *битанка* (външен човек, нов заселник) създаде нова къща, той приема нов светец²⁶.

Селището

Светецът на дома всъщност е и светец на "селището". В Чипровци, както е по принцип в Северозападна България, понятието контаминира с параметрите на парцела, земята, върху която е построен домът: "Селището, къде живеем Това се казва селище. Парцелата".²⁷ Тази връзка недвусмислено указва едно движение на наслагване на материалните параметри на усвоените организирани пространства – от лично към обществено, с което личното физически граничи и което всъщност съставя, моделира.

По принцип семантиката на понятието "селище" – разбираемо като населено място, съдържа в контекста си параметри на усвоено организирано обществено пространство. Сакрално оплоденото собствено пространство на рода чрез светеца е "защитаваното" от него родово пространство, което той престижно ситуира в общественото, всъщност в известен смисъл – и социализирайки го.

²⁵ Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. III..., с. 564-565.

²⁶ Вж. пак цитираното интервю с Вита Георгиева (АИФ I, N 180). Съгласно изнесеното от Д. Маринов за Северозападна България практиката за служене на светец е широко разпространена и се свързва с различни категории общности. Систематизирана е у Д. Маринов като "Частна (семейна) служба и обща служба". Вж.: Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. III..., с. 561 и сл. За външен заселник *битанка*, вж. пак там, с. 564.

²⁷ Вж.: АИФ I, N 180, с. 38. Интервю с Вита Георгиева (В.Г.) от 20 април 1999. Запис Мила Сантова (М.С.). Ето и целия абзац:

"М.С. Е какво правите като имате патрон?

В.Г. На селището. Те сега това селище било Свети Димитър. Нашто...

М.С. Това селище, кое?

В.Г. Селището...

М.С. Махалата тука?

В.Г. Селището, къде живееме. Това се казва селище. Парцелата.

М.С. "Аха."

Според Д. Маринов, при преместване на селище от отвъртно място се прилага вече сложния обред *заораванье*,²⁸ чрез който на практика физически се маркират границите на усвоеното от заселниците организирано пространство.

Оброците

Отново според Димитър Маринов практиката на оброците в Северозападна България е широко разпространена и има две основни функции. Едната е апотропейна и продуктивна. Другата е свързана с усвояването, организирането на пространството, на новоусвоени терени и земи²⁹. Светецът на obroka се избира по същия начин както и светецът на дома – чрез наречени запалени свещи.³⁰

Като не се считат оброчните кръстове, разположени в Чипровското землище, в самото Чипровци днес съществуват и функционират 8 obroka. Описвайки почти пълен кръг около основното заселение, те почти "покриват" и основните чипровски махали: Св. Илия и Св. Троица в Пазар махала; Св. Петър и Павел – в Горни край, някъде на границата с бившата Сребрил махала; Преображение – там където махалите Кюрк и Трап опират в гората; Йордановден – в сърцето на Кюрк махала, до реката; Възнесение – оброчно място на входа на православната църква Св. Възнесение, Трап махала, в най-сакралното място на Чипровци; Св. Димитър – в Парцама махала, в Северозападния край; Св. Богородица, следваща Св. Димитър още по на Северозапад в края на Парцама махала.

Оброците в Чипровци не са изучавани³¹, а първи опит за разчитането им бе направен неотдавна³². То показва наличие на датировки върху три от оброците: Св. Димитър – 1755, Св. Петър и Павел – 1781 и Св. Богородица – 1874, което пряко ги свързва с новото заселване на Чипровци от началото на 18 век.

Във връзка с obroka Св. Димитър и датата му 1755 година интерес представлява и още едно обстоятелство – той се намира в Парцама махала. А под "кучешки дрян" именно в Парцама махала около началото на 18 век се заселва и един "мрачен мъж", поставил основите на един от основните родове – Виячевия, съгласно функциониращата и днес орална история. И до днес Виячевият род заселва основно тази част на Чипровци. Ако приемем разкриващото се днес в Чипровци становище, че във фолклора "сека една песен е по действителен случай"³³, вероятността между оброчния

²⁸ Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. IV..., с. 612.

²⁹ Там, с. 571-575. В известен смисъл двете функции са свързани, тъй като веднъж поставен в параметрите на новоусвоеното пространство obroka поема функциите да го "охранява" от зли сили. Към продуктивната функция се сочат и примери от типа на възстановяване на водоизточник и пр.

³⁰ Там, с. 574

³¹ Те не са включени и в списъка на недвижимите паметници на културата в Чипровската община. Вж.: АИФ I, N 163.

³² Вж.: М. Сантова. *Чипровци – проблеми на...*

³³ АИФ I, N 151, с. 11-12. Интервю с Никола Николов (Н.Н.) и съпругата му Пенка Николова (П.Н.) от 18 април 1998. Запис Мила Сантова (М.С.):

"Н.Н. Ами вижте, това е една легенда разказва. Аз някъде съм я писал това. Може и да я намеря, мамисля, че е по-добре да Ви я разкажа. Че се е завърнал в Чипровци един много мрачен мъж. М.С. За кога става въпрос? За след въстанието?

камък Св. Димитър от 1755 година и първите заселници Виячеви да съществуват пряка връзка, нараства значително. От своя страна то очертава съвсем недвусмислено картината на родово заселване, родово застрояване, ерго – организация на пространството, при това към един относително близък исторически момент.

Оброчните курбани – контаминация със светец?

Наименован чрез практиката на запалените наречени свещи, по която се избира светец-патрон за дома, за селището, на оброка се прави курбан.

Днешната практика в Чипровци указва, че и курбанът на оброка се избира да се прави посредством практиката на запалените наречени свещи, в най-честия случай от човек, претърпял нещастие или произшествие в дома, нещо случило се с близките му.³⁴

Важно е да се отбележи, че не съществува никаква форма на дистрибуиране на оброците – всеки чипровчанин може да коли независимо на кой оброк, в която и да е махала или край на Чипровци. Тази особеност води до това, че за курбан на един оброк в най-честия случай се групират различни хора, които разпределят помежду си и дейностите и материалните ангажименти по курбана. А всичко това недвусмислено е свързано и с цялостното пространство на Чипровци, което се оказва осъзнавано от личностите и родовете като "свое" и чрез материалните маркери на съществуващите кръстове-оброци, с които се свързват курбаните. Всъщност става въпрос за мислене в синонимичен порядък на социалното и организираното обществено пространствено цяло.

Не само механизма на избора на оброк за курбана контаминира с обредната практика Светец на дома, на селището. Курбанът на оброк фактически изнася родов про-

Н.Н. За след въстанието. Това така. Заселил се е в Парцал махала. Там, под един кучешки дрян. Дори че направил къща и така нататък. Е, имал дъщеря и я оженил за един ратай. От едно село Главановци тука. Ратаят имал двама сина, единият син го направил ковач, а другия – вияч. Вияч е – да къстрира едър добитък. И така се родила фамилията Виячеви. И сега...

Н.Н. И сега – примерно нашта фамилия... Та ставаше въпрос, че... твърди се, че този човек е бил от фамилията на Пеячевичите. Кой са ми основа...

М.С. Кой разказва тази легенда?

Н.Н. Тази легенда я разказва една жена, тя е още жива и здрава (вж. АИФ I N 155). И е от фамилията на Виячевите."

Вж.: АИФ I, N 154, с.11. Интервю с Цветанка Александрова (Ц.А.) от 21 април 1998 година. Запис Мила Сантова (М.С.).

³⁴ Примерите в това отношение са редица, вж. материалите в АИФ I, NN 149-163; 178-182. Тук ще приведа само един от тях – АИФ I, N 182, с. 5. Интервю с Иван Иванов (И.И.), Мариана Маркова (М.М.), Ангел Петков (А.П.) от 23 април 1999 година. Запис Мила Сантова (М.С.):

"Женски глас: Знаеш кво. Ли, като се случи на некой катастрофа нещо...

И.И. Като се случи нещо, те слизат горе...

Женски глас:... иии, они тогава нарекат там няколко оброка – Ранчелов ден, Митров ден, Иванов ден... Те такава – Богородица. И фане свеща – Богородица. И тия четри-пет-шес свещи. Кой празници идат. И на кой ме се слу... На кой ден трябва да хване тая свещ. На Богородица ако хване – на Богородица ще коля.

М.С. Ама като хване на Богородица и после отива на оброка ли?

Женски глас: Отива там, ааа за оброка...

И.И. "Почва да коля".

блем в общественото пространство, което по своеобразен начин градира, унифицирайки ги, усвоените пространства на дома и селището. Всъщност курбанът на оброк реактуализира усвояемостта на организираното обществено пространство.

Тук има един интересен момент. Ако отново се върнем към описаното от Димитър Маринов – той говори и за личен оброк, който се избира отново чрез наречените свещи и се изразява в колене на курбан на определената дата, който се освещава в църквата и се раздава на съседите.³⁵ Личният оброк е свързан с лично пространство. Наличието му и единните, повтарящи се практики, очертават една достатъчно ясна връзка от лично през родово към обществено пространство, възможност за усвояването и организацията им като единни.

А всичко това означава, че процесите на усвояване и организация на пространството протичат във веригата *лично – родово – обществено пространство* наславащи се като единни и чрез установените практики и чрез конкретни материални маркери.

Оттук – едва ли е случайна връзката, която може да бъде правена между първия заселил се Виячевич и най-рано датирания кръст-оброк от 1755 година. Родовата практика на Светеца-покровител е изнесена в новоусвояваното (разрушено, опожарено, напуснато, запуснато) пространство, тя го организира. Това пространство става протектирано и маркирано, а в случая чрез датирането му се фиксира и факта на усвояването му.

Едва ли е случайно също, че кръстовете-оброци очертават почти пълен кръг около Чипровци, обграждайки го. Всъщност така те се оказват именно материални пространствени маркери, семантично равнозначни на *заораванье*-то, за което говори Димитър Маринов, който същевременно казва: "...къща без ограда не е къща"³⁶. Става въпрос за единна логика в организацията на пространствата. Разбира се, тук специално следва да се добави и фиксирането на сакралния център в Чипровци чрез курбана на Възнесение пред православния храм и obroka на Йордановден – под хълма, до реката. Допълнението за obroka на Йордановден е, че кръста е бил разположен в недрата на вековен бряст – широко разпространена практика в Северозападна България, отсечен около началото на 60-те години.³⁷

³⁵ Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. III..., с. 577-579.

³⁶ Ето и целия цитат, свързан с ограждането: "В тоя край за селянина *оградата* има много голямо значение. Къща без ограда не е къща. Само пустите къщи са без ограда и в тях боравят лоши духови, в тях се правят и магии". Вж.: Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. IV..., с. 613.

³⁷ АИФ I, N 151, с.44-45. Интервю с Никола Николов (Н.Н.) и съпругата му Пенка Николова (П.Н.) от 18 април 1998. Запис Мила Сантова (М.С.):

"Н.Н. Ми, не може да се каже обяснение. Единият от оброците беше при бреста. Един много голям брес имаме вековно дърво.

М.С. Къде е той?

Н.Н. При килимарската кооперация. Значи шес души е така го обхващаха (показва с разперени ръце, М.С.).

М.С. Грамадно.

Н.Н. Разбирате ли. Байкушевата мура и разни други, ряпа да ядат. Пред този брест.

П.Н. Обаче глупаци.

Н.Н. То величаво дърво беше. Обаче. Това е времето на социализма. Кметовете на Чипровци – полуграмотни хора със седми клас.

М.С. Искате да кажете, че го отсекоха ли?

Н.Н. Да. Отсекоха го бе как. То това е непростимо. Чипровци щеше да печели само от екскурзионни групи, заради това дърво да идват. 61-ва ли, шейсе, 59-та ли...

Обозначаването и на двете места е свързано със същите механизми.

Заклучение

Горните бележки върху организацията на общественото пространство в малкия град Чипровци недвусмислено показват от една страна ненарушена концептуална връзка в рефлексията към пространството между малкия град и селото. Такава връзка би могла да се определя като генетична.

От друга страна обаче те маркират някои нейни специфики – с функционални и съдържателни параметри. В малкия град се очертава характерно единно социално цяло, кореспондиращо с концептуалната основа на организацията на общественото пространство. Персоналните релации функционират в параметрите на единното социално цяло, в определени случаи те се персонифицират в материално закрепени маркери – опорни точки на организираното обществено пространство. Получаващото се наслаждане на пространствата: лично-родово-обществено, фактически препотвърждава единството на организираното обществено пространство, потвърдено и от единните сакрални практики.

Съществена роля в тази структура играе родовия код, настояването на патриархалността, който ярко е обвързан с механизъм на трансляция, почиващ на традицията и обяснявай чрез нея.

Примерът на Чипровци очертава мисленето в синонимичен порядък на социалното и пространственото цяло – физически маркирано чрез феномена на кръстовите-оброци. Показва единството на традиционно установените практики, утвърждаващи връзката лично-родово-обществено, преплитането на формите на социализация и сакрализация.

СЪКРАЩЕНИЯ

АИФ – Архив на Института за фолклор при БАН

Фт АИФ – фотоархив на Института за фолклор при БАН

Този текст е резултат от работата по проект, финансиран от НФНИ: "Пластични форми на фолклорната култура от приграничните райони на Северозападна България и Софийско".

М.С. Е какво им пречеше?

Н.Н. Ми, какво им пречеше. То не може да се обясни какво му е пречело. Ше падне на килимарската кооперация да я срине или... Кой знае. Оправдания от подобен род могат да се измислят секакви."

За обичайната практика да се издига кръст за оброк при брест вж. у: Д. Маринов. *Жива старина*. Кн. III..., с. 574-575:

"Навред в тоя край оброците са издигнати в полето или вън от селото, но всякога под някое голямо дърво, обикновено *брест*, *дъб*, *липа* и други такива, а много рядко или никак под дърво, което принася плод като *ябълка*, *круша*, *слива*, *череша*. Срещнах оброк и под *орех* и под една голяма круша, но те са диви, *саморасляци* в гората и не са пресаждани от друго място.

За забележаване е и туй, че дървото, при корена на което е издигнат оброк, получава една свещеност и не бива да се сече."

Мила САНТОВА

БЕЛЕШКЕ О ОРГАНИЗАЦИЈИ ДРУШТВЕНОГ ПРОСТОРА – ПРИМЕР МЕСТА ЧИПРОВЦИ

Место Чипровци је вежан златарски центар на Балкану у периоду 16-17. век. Након Чипровског устанка против Турака 1688. године место је остало напуштено. Ново насељавање датира од 30-их до 50-их година 18. века.

У овом раду извршен је покушај да се открије концептуална основа организације општинског земљишта места Чипровци и како се та организација данас схвата и интерпретира од стране његових житеља. Коришћен је материјал великог обима сакупљен на терену.

Mila SANTOVA

NOTES ON ORGANISATION OF SOCIAL AREA – EXAMPLE OF THE PLACE ČIPROVCI

The place Čiprovci is an important gold centre of the Balkans in the period of the 16th and 17th century. After the uprising of Čiprovci against the Turks 1688, place was abandoned. New settlements date from the thirties to fifties of the 18th century.

This work represents an attempt of revealing conceptual basis of organisation of communal estate of the place Čiprovci and the ways how this organisation is understood nowadays and interpreted by its inhabitants. Wide material collected at the site was used.

Ана ДРАГОЈЛОВИЋ-СТЕВАНОВИЋ
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

UDK 728.6 *497.11(1)
Оригинални научни рад

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Одређену архитектонску форму можемо посматрати и тумачити на много начина. Уколико проучавању традиционалног сеоског "стана" приступимо са антрополошке тачке гледишта, можемо рећи да је кућа много више од класичне архитектонске конструкције. Кућа и људи који у њој живе повезани су веома чврстим и комплексним везама. Када људи саграде станиште оно има одређене архитектонске специфичности, али истовремено, организација куће и целокупног сеоског "стана", као живи организми утичу на понашање њених становника. Може се рећи да станиште даје слику његових становника. Ова хипотеза биће примењена у антрополошкој анализи народне архитектуре у источној Србији.

Кључне речи: традиционална архитектура, стан, кућа, укућани.

"Слике кућа се развијају у два правца:
оне су у нама колико смо и ми у њима"
Gaston Bachelard 1964, XXXIII¹

Увод

Проучавање антропологије архитектуре, односно проучавање традиционалне архитектуре од стране антрополога током читаве историје науке никада није било у жижи интересовања водећих антрополошких школа. Ова проблематика се веома често везивала за етнографско-дескриптивни ниво који је врло често био коришћен средином XX века нарочито при проучавању материјалне културе.²

Са друге стране доста дуго проучавање и придавање значаја овој проблематици било је занемарено и од стране архитеката који су је потпуно игнорисали током свог теоријског и историјског рада. Традиционална архитектонска школа је

¹ Gaston Bachelard, *Poetic of space*, 1964, XXXIII.

² Данас се званично у антрополошким круговима не користи термин материјална култура и сматра се делом превaziђене етнографске школе, а уместо њега се користи термин "arts", који не подразумева уметнички већ антрополошки приступ проучавању овог проблема. Suzanne Preston Blie, *The anatomy of architecture*, Cambridge 1987, 1.

заступала становиште да се само градитељске форме из прошлости које су ремек дела могу сматрати архитектонским остварењима, док се оне грађевине у којима је живело сеоско становништво никако нису могле сматрати архитектуром.³ Тако је кућа као најтипичнија и најраспрострањенија форма традиционалне архитектуре остала током дугог времена потпуно занемарена. Тек од друге половине XX века у архитектонским круговима почињу да се појављују они који почињу озбиљније да се баве овим проблемом. Међу првима треба истаћи Бернарда Рудофсија који ће увести нови термин "архитектура без архитекта".⁴ Након њега посебно је значајан рад Паула Оливера који је поред веома значајних радова о традиционалним стаништима Африке објавио неколико општих књига из ове области који представљају базу за све оне који се баве проучавањем традиционалне архитектуре.⁵ Рад који такође даје основне податке из ове области је и рад Енрика Гуидонија "Примитивна архитектура".

Међутим основни недостатак првих студија које су се бавиле овим питањима је што су сви аутори мање више тежили да успоставе одређену класификацију, попис и дескрипцију општих типова кућа које постоје међу људским заједницама широм света. Тек у каснијим радовима који су настајали и од стране архитеката и антрополога појавиће се настојање да се врши анализа грађевинске форме у контексту целокупног станишта и социјалног и културног окружења у којем је оно настало.

Без обзира што проучавање станишта никада није заузимало важно место у етнолошко-антрополошким проучавањима и што је било по страни од њених елитних области, почеци проучавања могу се пратити од самих почетака антрополошке науке.

Први почеци могу се наћи у раду Луис Хенри Моргана у његовом делу "Куће и живот у кући код америчких Аборигина".⁶ То је био један од првих покушаја да се изврши анализа куће са становишта сродства и социјалне организације. Након овог рада дошло је до затишја у антрополошким круговима у овој области све до 60-их и 70-их година и појаве структурализма који је покренуо настајање више значајних радова који су се односили на анализу организације и планирање простора у смислу традиционалне космологије и симболичких идеја. Почeci ових идеја могу се пратити код француских теоретичара као што су Диркем и Мос, као и у раду Леви-Строса, посебно у његовој анализи образаца станишта "Да ли двојна организација постоји?"⁷ Насупрот француским теоретичарима, ова област је била потпуно запостављена од стране британских антрополога.

Генерално говорећи, од 60-их година XX века долази до благог успона у антрополошкој анализи организације простора.⁸ Међу њима посебно треба истаћи рад Амос Рапопорта који је дао главни допринос разумевању значења грађевинске форме. Главно полазиште његовог рада је било да сами људи желе да њихово

³ Amos Rapoport, *House form and culture*, 1969, 2.

⁴ Bernard Rudofsky, 1964, 1977.

⁵ Paul Oliver, *Dwellings – Houses across the World*, Oxford, 1987. Shelter, Sign & Symbol, London 1975.

⁶ Lewis Henry Morgan, *Houses and houses life of the american Aborigines*.

⁷ Roxana Waterson, *The living house*, Oxford 1993, XV-XIX.

⁸ Posebno u radovima: Cunningham 1964, Ortiz 1969, Douglas 1972, Tombial 1973, Humphrey 1974, S. Hugh-Jones 1985.

окружење има прецизно одређено значење.⁹ Пјер Боурдијеу је почетком седамдесетих година објавио данас већ класичан рад "The berber house"¹⁰ у коме он заступа становиште да се кућа може посматрати као "књига" која се може читати. Он је пошао од претпоставке да начин на који је направљен настањени простор, пре свега кућа, може да служи као оличење културне поруке у недостатку писане традиције.

Међу студијама овог типа које су се појавиле у последњој деценији треба посебно истаћи студију Роксане Ватерсон "Жива кућа" ("The living house") која представља регионалну антрополошку анализу архитектуре у Југоисточној Азији.¹¹

Сви ови радови који су настали као последица дуготрајних истраживања донела су значајан допринос бољем разумевању ове проблематике тако да се данас без сумње може рећи да једно традиционално станиште не подразумева само заштиту од спољашњих утицаја, већ оно представља веома специфичну креацију социјалног и симболичког простора. Циљ овог рада је да покуша да покаже на примеру архитектуре Источне Србије да станиште одсликава поглед на свет његових ствараоца и становника.

Одређење појма традиционална архитектура

Пре него што се приступи антрополошкој анализи народне или традиционалне архитектуре потребно је прецизно дефинисати овај појам.

Од самих почетака проучавања градитељских објеката у којима живи већина становништва, било је заступљено неколико назива за ове архитектонске форме. Од термина примитивна, фолклорна, локална или народна па до термина традиционална који ће бити заступљен у овом раду.

У одређивању појма традиционалне архитектуре на првом месту треба навести разлику између грађевинских форми које припадају елитним дизајнерским традицијама, насупротив грађевина које су биле заступљене у далеко већем броју и у којима је становала већина становништва. Врло је важно истаћи да су грађевине - споменици подигнути од стране елитних друштвених кругова имале за циљ да импресионирају народ и тиме покажу утицај и моћ њихових градитеља. Са друге стране градитељска традиција народа је била усмерена на колективну интерпретацију општих друштвених схватања која су изражавана кроз физичку форму станишта. Тако се може рећи да је народна градитељска традиција израз друштвених норми и културних схватања већине и самим тим представник већег дела градитељске традиције. Ова одлика традиционалне архитектонске форме је довела до једне врсте униформности тако да се у многим традиционалним заједницама јављају грађевине које су у суштини идентичне. Овај модел је врло често резултат сарадње многих људи током више генерација, као и сарадње између градитеља и корисника грађевине - што резултира оним што сматрамо традиционалном архитектуром.¹² Токим времена је један одређени број грађевинских типова бивао прихваћен као

⁹ Amos Rapoport, *Houses form and culture*, 1969.

¹⁰ Peirre, Bourdieu, *The berber house*, u *Rules and meanings*, u izdanju Mary Douglas, 98-110, New York, 1973.

¹¹ Roxana Waterson, n. d.

¹² Amos Rapoport, n. d., 1-6.

одређени модел или образац станишта. Ово знање о одређеној форми сеоског станишта било је опште распрострањено тако да није постојала потреба за дизајнерима. Како су сви познавали правила, мајстори су позивани само зато што су они имали детаљнија знања о њима.¹³

Идеалтипска дескрипција традиционалне архитектуре у источној Србији

Под појмом традиционалне архитектуре у источној Србији могу се сматрати оне грађевине које су настајале све до средине XX века на овом подручју, а које су пратиле одређену градитељску форму.

Област Поморавља и источне Србије има одређене специфичности у градњи традиционалне куће, као и у структури окућнице и самог сеоског насеља. Узрок овоме треба потражити у пореклу становништва ових области које се доселило са подручја Косова и Метохије, и једним делом из Македоније. Ово становништво је доласком у нове крајеве пренело своју већ устаљену традицију збијених насеља као и примену бондручне конструкције у начину грађења. Они су наставили да граде традиционалну форму чифчијске куће са уздужним тремом. Овај трем ће се касније поделити на два дела: на "ајат", ближе земљи који је имао функцију заштите уласка у кућу и на "доксат" који се уздиже над тлом и служи као стамбени простор током летњег периода.

У овој области могу се издвојити три главна типа сеоске куће: први се састоји од "куће", собе и собице и дугачког трема. Други тип има "кућу", две мање и једну велику собу и знатно мањи трем од онога који је заступљен у првом типу. Трећи тип, развијена кућа има "доксат", "кућу" и четири собе. Основна карактеристика за сваки од ових типова је постојање "куће", трема, и гостинске собе или одаклије у коју се директно улази са трема.¹⁴

Основни конструктивни систем традиционалне архитектуре у области источне Србије и Подунавља је бондрук. Све грађевине подигнуте од бондрука деле се према начину испуњавања зидних платана. Најчешће се простор између конструктивних елемената стубова, греда и косника испуњавало плетером облепљеним земљом са две стране. Други начин је био да се шупљине испуњавају кратким комадима цепаног дрвета који су такође облагали земљом са обе стране. Веома често примењиван метод био је и испуна "ћерпићем", непеченом опеком у ширини дрвене конструкције, док је кровни покривач за скоро све врсте зграда редовно била ћерамида.¹⁵ Међутим, ово што посебно издваја овај тип куће од осталих је врло карактеристичан трем са полукружним луковима за које Б. Којић сматра да су се појавили у време кад се у сеоској архитектури јављају тежње за естетским ефектима.¹⁶ Ове куће су карактеристичне за збијени тип насеља који је проузроковао настанак релативно мале и једноставне окућнице у којој су поред куће смештене и

¹³ Amos Rapoport, n. d., 7.

¹⁴ В. Којић, *Seoska arhitektura i rurizam*, Beograd 1958, 58-59; Ј. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, 369.

¹⁵ В. Којић, n. d., 61.

¹⁶ Isto, 59.

економске зграде.¹⁷ Најстарије куће овог типа градили су мајстори из области горњег Вардара, из врањског и пиротског краја, посебно Црнотравци и Дарковчани као и сељаци из Жлне код Књажевца.¹⁸

Са сеоским насељима на подручју источне Србије тесно су повезане појате. То су зграде за смештај стоке и људи које су се налазиле на планинским деловима имања. Већина породица је једну половину године проводила на појати, док је малобројнијима појата служила као стално станиште, а у кућу у селу су одлазили само за време празника, па су се сеоске куће у тим случајевима називале "празничним" кућама.¹⁹

У областима источне Србије најзаступљенија је била инокосна породица тако да је један стамбени објекат задовољавао потребе целокупног домаћинства. Постоје врло ретки примери да су уз главну кућу дограђиване мање просторије "ћилери" за становање нових брачних парова. Међутим то су били усамљени примери јер породична задруга никад није била шире заступљена у овим областима.

Анализа традиционалне архитектуре

У анализи архитектонске форме веома је важно да се сваки објекат посматра као активни, живи организам. Важно је да се проучавање архитектуре посматра као процес у свакодневном и ритуалном животу. Такође треба нагласити потребу проучавање њених становника, њиховог начина коришћења дате архитектуре и симбола који су идентификовани са појединачним објектима.²⁰ Може се рећи да традиционално станиште има два основна процеса: активни - као активни процес свакодневног живљења и пасивни - просторна структура за становање. Из тога произилази да је станиште много више од материјала од којег је саграђено, или од рада и времена које је утрошено у његово настајање. То је, пре свега, простор у којем се одигравају све важне ствари из живота појединаца и самим тиме најинтимнији простор сваког човека. Истовремено, станиште је и слика друштвених, односно колективних схватања групе која је настајује.

Од стране корисника станиште може бити посматрано као микрокосмос који су они покушали да одсликају као идеалну слику схватања света и друштвене организације њихове групе.

Сам настанак куће и насеља одвија се по прецизно утврђеним правилима. Најпре се врши одабир места на коме ће кућа настати. Овом чину се придаје толико пажње да то скоро показује митску везу са земљом.²¹ Након тога следи подизање куће које је увек праћено многобројним ритуалима који треба да обезбеде склад са природним окружењем у коме кућа настаје и да обезбеди потпуну физичку и ритуалну заштиту њених становника. Може се рећи да је подизање куће много више ритуални него технолошки процес, а кроз многобројне ритуалне радње треба да се обезбеди да витална снага куће допринесе добробити њених становника.²²

¹⁷ Isto, 59; J. Cvijić, n. d., 369.

¹⁸ J. Cvijić, n. d., 369.

¹⁹ Isto, 372.

²⁰ Suzanne Preston Blier, n. d., 2.

²¹ Amos Rapoport, n. d., 28.

²² Roxana Waterson, n. d., 129.

Већ је речено да се свака група у стварању традиционалног стана придржава основних правила која се поштују током дугог временског периода. Влада устаљено мишљење да облик станишта и материјал који је коришћен за његово настајање у многоне зависи од географских и природних услова. Међутим, постоје аутори који су многобројним примерима покушали да оповргну ово становиште постављајући нови постулат по којем слични услови околине могу дати веома различите форме куће и сличне форме могу бити подигнуте на различитим местима.²³ Из тога произилази да форма, материјал, место као и структура насеља у многим случајевима зависе од друштвених норми и онога што се у датој заједници сматра позитивним и пожељним.²⁴ Ово схватање може се у одређеној мери применити на станишта источне Србије јер је ово становништво које је емигрирало у ове крајеве из јужних предела донело са собом одређену градитељску форму коју је применило и у новој средини.

Поставља се питање како свакодневно коришћење простора у оквиру куће може да да облик односима међу онима који је настајују? Правила око коришћења простора обезбеђују један од најважнијих начина за давање значења изграђеној средини. Та сама средина помаже да се уобличи и произведе специфичан облик социјалних односа.²⁵

Кућа је у физичком смислу сигуран и прецизно дефинисан простор у којем се њени становници осећају заштићено и сигурно. Она се може посматрати и као нека врата заштитног омотача²⁶ и као сложени симболички систем. У симболичком смислу она је средиште света које пружа апсолутну заштиту њеним становницима.

Целокупна окућница сеоског стана представља границу између спољашњег или јавног дела сеоског атара и унутрашњег дела дворишта који представља унутрашњи и приватни део породице. У том смислу врата дворишта представљају прелаз између једног света у други. Постојање трема на кућама источне Србије може се тумачити као нешто шири простор који представља прелаз из природног окружења дворишта у строго ограничени простор куће. Овај трем са полукружним луковима представља и прелазну зону ка унутрашњости кућног простора. Преко прага који представља прелаз између спољашњег (световног простора) и унутрашњег (светог простора)²⁷ и који представља симбол границе између доњег света предака и света живих улази се у "кућу" у којој се налази огњиште²⁸ које симболизује централну тачку куће. Огњишту се указује посебно поштовање од стране свих укућана, па ова просторија у којој се врши и припремање и конзумирање хране представља посебно важно место за њене становнике. Посебна пажња је посвећена огњишту и зато што се кроз њега путем димњака може остварити комуникација "одозго". Огњиште и "кућа" имају веома важан друштвени значај јер се око њега врши окупљање рођака и пријатеља.

Поред собе за спавање, посебно важно место заузима оцаклија или гостинска соба. У одређеном смислу она заузима посебно место у организацији куће самим

²³ Amos Rapoport, n. d., 29.

²⁴ Isto, 29.

²⁵ R. Waterson, n. d., 167.

²⁶ Isto, 167.

²⁷ J. Chevalier, A. Greerbert, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, 328.

²⁸ Оно је у већини случајева изгубило свој првобитни изглед али се саčuвала његова симболика.

тиме што се у њу може ући директно са трема, па она тако на одређен начин има посебан положај у односу на друге собе. Посебност овог простора је у њеној намени да прихвата госте, односно људе који нису део домаћинства и који се сматрају делом спољашњег света. Једна соба у оквиру куће има искључиво ритуални карактер и то је просторија која има централно место приликом одржавања хришћанских празника као што је Божић, Ускрс или породична слава. Ова просторија се може назвати ритуалном собом, јер се у њој и ван одржавања ових светковина налазе предмети као што су славска икона, икона са представом Богородице и Христа, као и кандило и тамјан, који у хришћанском свету представљају симболе највише светости. У целини говорећи, "тело" куће даје посебну заштиту њеним становницима и доприноси да се они осећају сигурним и током радњи као што су узимање хране или спавање, када се сматра да је човек најбеспомоћнији, па се тада посебно пази да њени отвори у облику врата и прозора буду затворени.²⁹

У оквиру куће и окућнице јавља се веома јасна диференцијација на мушки и женски простор. Жена је повезана са централним делом куће, односно огњиштем на коме се врши припремање хране у коме увек учествују само жене по добро утврђеним традиционалним нормама. Ова идеја о жени као припадници унутрашњег простора куће повезана је са њеном репродуктивном функцијом и потребом да она буде заштићена од стране спољашњег света током одгајања деце.³⁰ Женском принципу поред предмета и простора који служи за припремање хране припада и простор собе у којој се спава и у којој се у већини случајева налазе предмети за прераду вуне (преслица, разбој) или предмети који служе за прављење одеће (машина за шивење).

Насупрот томе мушком принципу припадају јавни и отворени простори који су окренути ка комуникацији са осталим члановима заједнице и са странцима. Мушком принципу припада и гостинска соба која је окренута спољашњем свету у и комуникацији са странцима. Такође мушком принципу припада и ритуална соба јер су мушкарци ти који имају централну улогу у обављању ритуалних радњи.

Генерално се може рећи да је жена и женски принцип симбол куће и приватног простора, док је мушкарац повезан са јавним и отвореним просторима.

Међутим, како су приметили и неки аутори раније, питање трема на овом типу куће остало је доста нејасно. Ако одбацимо могућност да је он настао без посебног разлога, или у изненадној и необјашњеној потреби сеоског становништва да се баве естетиком куће³¹, поставља се питање његове суштинске улоге. Скоро сви аутори наводе да овај простор већим делом године служи као нека врста привремене кухиње. А ако знамо да је простор кухиње традиционално везан за жене онда се може рећи да у последњих неколико деценија жена "излази" из традиционално затвореног простора куће и "добива" део који представља прелазни простор између спољашњег и унутрашњег света. Истовремено простор трема има полукружне сводове који ограничавају потпуну отвореност овог дела ка спољашњем свету. Тако се може рећи да се трем није појавио у време када су становници села осетили потребу за увођењем нових естетских форми, већ када су традиционални односи

²⁹ R. Waterson, n.d, 168.

³⁰ Pierre Bourdieu, 98-100.

³¹ B. Kojić, n. d., 59.

између мушкарца и жене почели лагано да се померају у новом правцу када жена лагано излази из традиционално затвореног кућног простора.

Закључак

Генерално се може рећи да традиционална, али и савремена архитектура, одсликавају потребе, друштвене, политичке и религиозне норме заједница којима припадају. Међутим, традиционална архитектура, са свим њеним особеностима, и у свим деловима света, почиње од средине XX века да у многоструку мења своју форму, или да потпуно нестаје. Та појава се јавила као последица општих друштвених промена.

Ситуација је скоро идентична и на простору источне Србије где се традиционална кућа више не гради, а нови типови кућа указују на крупне друштвене промене које су се одиграле у последњих неколико деценија.

Ana DRAGOJLOVIĆ-STEVANOVIĆ

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF FOLK ARCHITECTURE IN EASTERN SERBIA

Specific architectural form can be observed and interpreted in many ways. If we approach studying of rural house from anthropological point of view, we can say that the house is far more than classical architectural construction. Tough and complex ties connect the house and the people who live in it. When people build a dwelling, it has certain architectural specific points, but at the same time, building of the house and the whole rural "flat", influences the behaviour of their inhabitants as live organisms. It can be said that a dwelling gives a picture of its inhabitants.

This hypothesis will be applied in anthropological analysis of folk architecture in eastern Serbia.

Душан ДРЉАЧА
Етнографски институт САНУ, Београд

UDK 712.23 : 572.9 : 728.6 : 398.344
Оригинални научни рад

НЕКИ НЕЗАОБИЛАЗНИ ПРИНЦИПИ У СТВАРАЊУ ЕТНО-ПАРКОВА

Као и у сваком великом подухвату, и приликом стварања етно-паркова постоје извесне недоумице, па и неспоразуми. У реферату се разматрају следећа питања: дефиниција етно-парка (једна од могућих); критериј типичности у избору објеката; захтев за оригиналношћу објеката и допуштена реконструкција; лоцирање *in situ* и губитак првобитног окружења; музејске и конзерваторске вредности етно-парка; величина и одлике оптималних локација; врсте и типови етно-паркова; замеси етно-паркова односно музејски депанданси у источној Србији (на Тулби, у Лепенском Виру, Брзој Паланци, Равнима); оживљена делатност етно-паркова; све чешће појаве неодговорности у чувању објеката у етно-парку. "Оне су у нама колико смо и ми у њима".

Кључне речи: дефиниција, оригиналност локација, оживљавање.

Стварање етно-паркова је изузетно сложен, дуготрајан и скуп научни посао. Приступ реализацији подразумева читав низ претпоставки, од богатства и степена проучености споменичког наслеђа, обучености кадра за тај задатак, спремности да се решавају многа имовинско-правна питања и спремности да се уложи бар почетна, а знатна финансијска средства. При томе је неопходно добро познавање већ потврђених принципа у више од сто година теорије и праксе етно-паркова, у иностранству и код нас. Не треба такође крити да стварање и живот ових надамце привлачних културних установа прати доста неспоразума и несугласица. Историјата саме замисли и развоја идеје етно-парка, као и различитих могућности њиховог оживљавања само посредно ћу се дотаћи, јер свака од те две теме захтева посебну обраду.

1.

Формулишимо најпре дефиницију етно-парка, што је један од могућих и распрострањених назива с обзиром да „музеј у слободном простору" (Frilandsmuseet, Friluftmuseum, Openluchtmuseum) или "skansen" (као заједничка именица) нису довољно прецизни кад је у питању музеј етнографског профила.

Етно-паркови су, дакле, музеји на отвореном, који имају етнографски карактер, које сачињавају типски и, по правилу, оригинални, на месту затечени и окупљени у целине или измештени, споменички објекти народног градитељства, опремљени на начин примерен епохи из које потичу и намењени да врше своју

образовну (музеолошку) и научну, туристичко-привредну функцију и својим постојањем и радом доприносе унапређењу човекове околине.

Сваки од сегмената ове дефиниције захтева објашњење од неколико речи или реченица. То да су етно-паркови музеји етнографског карактера не би требало посебно објашњавати да у свету не постоји већи број археолошких, војних, ваздухопловних, железничких, поморских, техничких и других музеја у слободном простору. "Skansen", мада најстарији и незаобилазни праузор, није добар назив и за остале, јер је овај стокхолмски музеј на отвореном јединствен, ако ни по чему другом, оно по томе што у себи обједињава и зоолошки врт.

Преовлађујући у низу критерија за избор објеката за етно-парк (развојни-дијахрони, социјални, изузетни-естетски, етнички и др.) јесте *критериј типичности* у избору заједничког свеобухватног представника за претежни део народног грађитељства одређеног региона. Наиме, о вредности споменика – са етнологског становишта – може се говорити тек онда када је споменичка појава уочена као скуп истоветних података који се уз неке минималне измене понављају на ширем простору и кроз дуже временско раздобље, а не као уникалне по облику, украсу и функцији.

Оригиналност објеката се, као по правилу кад су у питању музејски експонати или заштићени споменици, подразумева. Изузетак су иначе *дозвољене реконструкције* у случају већих оштећења оригинала уз обавезне конзерваторске ознаке у погледу провенијенције односно првобитног изгледа аутентичног споменика.

Разумљива је и стручно оправдана предност која се у науци и пракси чувања споменика народног грађитељства, као уосталом и других споменика, даје њиховој заштити на месту настанка – *in situ* (примарни модалитет), мада се ни реконструкцијом измештених објеката не изневерава основна замисао заштите и самог етно-парка.

Такође се тежи да споменик буде не само заштићен у изворном облику, већ и у својој првобитној функцији. Тај spoj је у пракси скоро неостварљив. Непремостиве су тешкоће оних који се залажу за заштиту амбијенталних целина, јер је то понекад немогуће учинити, понајвише због губитка одговарајућег *окружења* (нпр. губитка обрадивих површина на селу, измењеног амбијента и сл.) Сасвим је јасно да, у том погледу, долази до сукоба принципа заштите и могућности заштите. Зато се етно-парк, због многих препрека око претходне заштите објеката *in situ*, не може избећи.

С друге стране, музеалци су немоћни да у музејима класичног типа изложе крупне архитектонске објекте у природној величини, с одговарајућом позадином и у функцији, тако да за њих етно-парк представља *унапређење музејске изложбе*. Етно-парк је са становишта етнографске музеологије кудикамо потпуније и целисходније решење за унапређење сталне и веома комплексне музејске поставке и са неупоредиво ширим могућностима представљања нематеријалних облика народног живота, а истовремено је и одговарајућа заштита пренетих оригиналних објеката. У томе су приметна настојања да се промена намене (стамбена у музејску, или чак у смештајно – угоститељску) што мање одрази на свеукупну презентацију споменичких својстава објеката.

Наравно да етно-парк може настати једино у спрези музеалаца и конзерватора и у сарадњи многих других стручњака. У тој сарадњи испољава се привидни неспоразум, поготово кад музеалци идеји етно-парка приступају с претераним одушевљењем, истичући бригу о споменицима као мотив за стварање етнографског музеја на отвореном, а конзерватори – наглашавајући артифицијелност таквих

установа – одричу етно-парковима онај скромни удео који имају у заштити, па чак и онај несумњиво велики допринос који имају у пропаганди заштите. Ако, у суштини, није толико реч о класичном виду заштите објеката у етно-парку, ради се и о физичком очувању дела стамбеног фонда народног градитељства који нам је, затим, извориште сазнања о животу у прошлости најбројнијег дела становништва. Заштита објеката у етно-парку, мада није идеална, има много предности.

Постоји и једна, можда једина, олакшавајућа околност у стварању етно-паркова у нашој земљи, али она крије у себи опасност да ствараоце одведе на странпутицу тј. на умножавање истоветних решења. Наиме, опште је познато да је убрзаним променама изложен (да и не спомињемо ратна разарања!) онај део традицијске културе чији је оквир била брвнара, као стожер окућнице и специфичног начина живота многочлане породице. А тај објекат, под условом да је очуван, очито је погодан за премештање, што се на селу иначе радило и ради. Баш због тога, већина прегалаца се најпре усмерава на приказ патријархалне културе, узимајући као окосницу динарску брвнару.

2.

Окупљање и заштита споменичког народног градитељства у амбијенталним целинама, уз претпоставку да су испуњени сложени захтеви у одабиру локације, даје разумљиво знатно шире могућности у погледу одређивања намене заштићених објеката. При томе се могу применити комбинована решења: а) да се већини објеката сачуваних *in situ* дода неколико иначе усамљених споменика из ближе и даље околине, и б) да се на новој, савесно одабраној локацији, довољно репрезентативној за подручје које представља, сместе сви или већина пренесених објеката. Предност представља ако на новој локацији постоје, на пример један или два, затечена споменика.

Избор локације је један од најтежих проблема у стварању етно-парковског оквира, чију окосницу не чине објекти *in situ*. Та локација треба да има већину одлика изворног подручја на коме су објекти за пренос настали, на пример за динарску брвнару: конфигурацију терена (уз стрме и равничарске површине), хидролошке услове (текућа вода), пошумљеност у залеђу и разноврсност растиња, евентуално карсно земљиште, микро-локацијске одлике тј. могућност да се објекти поставе на месту настанка (нагиб, однос према странама света и др.) простор на коме је у исто време могуће окупити мноштво посетилаца (површина у хектарима: локални, са 10-30 објеката – 5 ha; највећи са 100 и више објеката, преко 100 ha површине), близина велике урбане агломерације или значајног туристичког центра, приступни пут и паркиралиште за већи број возила.

Нови спој и окружење настало окупљањем објеката делимично различитог временског настанка и провенијенције (из различитих, понекад удаљених насеља) брани се и чињеницом да су на месту затечени споменици народног градитељства данас углавном усамљени тј. да су дугим трајањем, урбанизацијом, функционалним и социјалним променама у домаћинству изгубили своје првобитно, природно окружење. Губитак, у развојном ходу, првобитног неимарског окружења на терену, даје нам ограничено право да се том условношћу бранимо приликом обликовања етно-парка. Секундарни губитак окружења прети и измештеним амбијенталним целинама, али се то решава подизањем изолационог прстена од такође ориги-

налних објеката намењених савременој угоститељској функцији. Уз музејску зону, може да постоји и већ постоји (Сирогојно) њој подређена туристичко-угоститељска зона. Ако би и тај, назовимо га угоститељски појас био угрожен неодговарајућом новоградњом у околини, може се приступити стварању тампон-зоне од објеката пројектованих "у духу народног неимарства."

Дошли смо тако и до поделе етно-паркова по врсти и типу, као и до оне тзв. формалне. Класификација се врши почев од садржаја етно-парка, понекад и од функције, а затим према пројектном формалном решењу, географском и етнографском опредељењу. По садржају, претежна већина етно-паркова је усмерена на чување оног дела народне културе која је настала и развијала се на сточарској и ратарској производњи тј. културе тзв. прединдустријске епохе (етно-паркови општег типа). Последњих деценија у свету је све чешћа појава да се мањи етно-паркови усмеравају на приказ само одређене проблематике, друштвене или етничке групе или вида народне културе (нпр. већине сеоских и чаршијских заната или сеоске технике), да се тематски специјализују. Такозвана формална подела етно-паркова (од локалних до централних; мали, средње величине и велики) садржи и важне етнографско-географске елементе, примерене и за наше услове и то: републички (покрајински), међурегионални и локални етно-парк. Већина истраживача, ипак указује на релативност овакве поделе. Најзаступљенији и најцењенији у Европи, с обзиром на њихове научне и образовне вредности су међурегионални и регионални етно-паркови средње величине. У нашим приликама и могућностима апсолутну предност имају локални етно-паркови, довољно репрезентативни за целу регију.

Код нас је, међутим, учињен ненадокнадив деценијама стар пропуст у стварању мреже локалних, па и мањих регионалних етно-паркова. О даљем ширењу мреже, кад су сви рокови прошли, а с обзиром на материјалне могућности и расположиви кадар, моћи ће се расправљати тек пошто остваримо први од замишљених етно-паркова. Након стварања првог етно-парка општег типа (култура прединдустријске епохе) вредело би се усмерити на организовање специјализованог етно-парка (приказ одређене проблематике, дела традицијске културе). Разуме се, да истовремене, са терена потекле, иницијативе за стварање етно-паркова сличних првом нити смомо нити треба да гушимо већ да оним најреалнијим пројектима дамо одговарајуће место у претходној регионализацији, опредељењем етнографских подручја Републике 19. и почетка 20. века. Том осетљивом послу приступа се од историјски формираних области тога раздобља, што се у знатној мери поклапа са некадашњим и данашњим географским регијама, затим од композитних предела по саставу становништва и карактеристичног размештаја неких етнографских одлика и, најзад, упоређивањем граничних линија свих тих области могуће је територију Републике поделити на неколико етнографских подручја од којих ће свако репрезентовати собом део суседне области.

Што се тиче оживљавања делатности етно-паркова, а то је једна од великих тема савремене сканзенологије, овде помињем само став већине стваралаца ових институција у свету да неспоран ефект има једино увођење ратарства и сточарства, као и покретање занатске производње. Али етно-парк не би био то што јесте кад се, у том погледу не би јавили дисонантни гласови "чистунаца" који сматрају да комерцијалне делатности могу ићи науштрб његове основне васпитно-образовне функције.

Несугласице и неспоразуми око етно-парка најчешћи су услед недовољног познавања изузетно сложених питања из хуманистичких и техничких дисциплина,

због упрошћеног и поједностављеног приступа овој врсти културних институција, који у жељи да се домогну етно-парка остају глуви на упозорења зналаца и стручњака са искуством. Жучни опоненти, који етно-парк сматрају кичом, помињу не без разлога многе неуспеле подухвате (Словенија, Хрватска, Србија) и примере етно-паркова у којима су објекти запуштенији него на терену, где дословце пропадају или нестају у пожару (један од последњих однео је септембра 1997. чак 11 изузетних споменика народног градитељства у великом румунском Музеју села у Букурешту), чиме постају негација властите замисли, антипропаганда идеје заштите и разлог више за опрез будућих стваралаца.

3.

Као што је речено у уводу, општа проученост народног неимарства један је од услова за приступање изради идејног пројекта сваког новог етно-парка. Најновијег је датума свеобухватна књига Р. Финдрика под насловом "Динарска брвнара". Иако је то добра основа, савременија од претходних, пред ствараоцима будућег етно-парка је веома одговоран задатак, а то је темељита теренска инвентаризација преосталог споменичког блага датог подручја, јер се у Главни пројекат без којег нема реализације, поименично уносе стварни на терену данас одабрани објекти.

Општим питањима у стварању етно-парка придружује се још један, специфично наш проблем. Етнографски споменички објекти, поготово дрвени, налазе се скоро по правилу у забаченијим крајевима у тзв. недовољно развијеним општинама у којима најчешће нема музеја (ако и постоје онда су потребе улагања у школство, здравствене службе, па и саму привреду много хитније). Изостаје, дакле, тако битна за овај културолошки посао иницијатива одозго, образложена потребом да се откупом и опремањем споменичке зграде најјевтиније реши питање неопходног простора за етнографску изложбу (на отвореном простору). Имајући у виду шири друштвени интерес, тешко да би се о такву иницијативу оглушила републичка каса.

У стварању етно-паркова отежавајућих околности је изузетно много, али се чини да је најзначајнија она музеолошког карактера. Етно-паркови који се оснивају у данашње време сукобљени су с проблемом пред којим нису стајале сличне установе пре пет и више деценија. Наиме, ретке сачуване куће с краја прошлог и почетка овог века, данас у сасвим измењеним окућницама, опремљене су, по правилу, покућством и предметима новијег датума. Оним старијим, ако их још увек има, функција је промењена. А етнографски предмет је одраз доба у коме је настао, с једне стране, и носи печат времена у којем је набављен за етно-парк, с друге стране. Стога постоји опасност и оправдана бојазан да се тим музеолошким, посебно унутрашњим реконструкцијама изневери основна, изворна слика.

4.

После свега изложеног, човек се пита: Етно-парк? - како га стећи; како му удахнути живот, на који начин га одржавати и, што је још важније, како га сачувати за будућа поколења?

Упозорења из увода понављам као *ceterum censeo*: етно-паркови су веома скупе инвестиције, уз подсећање на чињеницу да су творца Сканзена (1891), који је и сахрањен у том парку, прозвали током акције "den store tigarten" (Велики просјак).

Друго упозорење односи се на сву сложеност имовинско-правних питања око довољно простране локације и наследничких права приликом откупа чак и давно напуштених кућа. Ти проблеми не само да успоравају, већ понекад и онемогућавају реализацију етно-парка.

Преостаје да се понови да стварање оваквих ансамбала захтева дуг, стабилно финансиран, истрајан и тих посао, што одговара природи музеолошког и конзерваторског рада..

Dušan DRLJAČA

SOME UNAVOIDABLE PRINCIPLES IN CREATING ETHNO PARKS

In each great undertaking, there are some uncertainties, so this is the case in creating ethno parks as well, even there are disputes. There are some issues discussed in the paper: definitions of the ethno park (one of the possibilities), criterion of typical in the choice of objects; demand for originality of objects and allowing reconstruction "in situ" and lost of original surroundings; museum and conservatory values of ethno parks, origins of ethno parks, i.e. museum departments in Eastern Serbia (in Tulba, in Lepenski Vir, Brza Palanka, Ravni), revival of ethno parks; more and more seeing irresponsibility in keeping ethno parks. "They are inside us as much as we are inside them."

Сребрица КНЕЖЕВИЋ
Професор Универзитета, Београд

UDK 728 : 398.341 (497.11) : 808.61 - 31

Оригинални научни рад

ВРАТА, ВРАТНИЦЕ, КАПИЈЕ И УЛАЗИ – ВЕКОВНА ПОТРЕБА ОРГАНИЗАЦИЈЕ И БЕЗБЕДНОСТИ*

Врата су *граница*. Отворена симболишу *комуникацију*, струјање живота, отвореност за госте. Затворена су *изолација*, симболишу окупљање, очување материјалних вредности. Ознака и слика друштвеног положаја и моћи. Место дочека и првог акта гостопримства. Она су неприкосновена, поштована, обележавана. Део мнемоничког саопштавања, елемент лепог или ружног понашања. Кроз окићена се ступа у нови живот - брак, због свега тога око врата и улаза мноштво је поступака.

Кључне речи: капије, врата, дрвене кључанице, виртуелни кључ, лажна врата.

Градитељство и култура становања у етнолошком сагледавању полазећи од *улаза* у ма какав изграђени објект, мораће да се позабави низом питања, која, се шире и гранају а опет се збирају и сустичу у истом резултату - *разлогу због чега се врата, вратнице, капије постављају?*

Каква су и од чега била, како су се отварала, шифрованим дрвеним бравама "замандљавала", све до савремених "блиндираних врата".

Врата као детаљ техничке културе интересантна су не само за архитекте, механичаре, уметнике, већ *широко присутна у многобројним значењима човечијег живота* и бројним сегментима *њиховог стваралаштва*.

"Сезаме, отвори се!" као реалност

Некадашњи бајковити призори да се тешка клизећа врата ризница или стене на уласку у пећину са благом само магичном формулом могу отворити сада се могу објаснити. Данас смо и ми корисници таквих улазака. Захваљујући електроници и ја, са свога 11 спрата, сазнајем ко је доле, испред закључаних врата, и, ако желим могу да их, притиском на тастер, отворим. Много савршеније, на улазима значајних институција, мора се најпре *откуцати шифра* па тек потом ставити кључ у браву или *картица* којом се врата откључавају. Тај *виртуелни кључ* приликом сваког уласка, проласка или изласка укуцава време и све остале податке о особи која

* Посвећено успомени на проф. арх. Зорана Петровића великог пријатеља етнологије.

је кроз врата ушла. Он пак не омогућава да се особа креће и улази у све просторије. Многе просторије, у које је тој особи улаз забрањен, његова картица неће откључати. Брава ће сигнализирати да неко, *ко нема приступ*, покушава да уђе. Тако и до нашега доба остала су за неке *"табуисана врата"*.

Само ово неколико детаља омогућава да поставимо хипотезу *да су се врата кроз векове мењала* (њихов облик и материјал) али да се њихова функција задржала.

Настанак, развој, називи

Вероватно је још наш пећински прапредак на *улазе постављао* *громаде камења, шибље и грање* да спречи животиње да сувоту запоседну док он лови и није у свом привременом боравишту.

Кад је почео да гради своја станишта у усецима стена¹, на тлу, или на снегу² човек се довијао да их обликује и себи потчини. Једна од главних сврха постављању врата била је дакле *заштита* од људи и звери, од падавина хладноће и ветра. То су била првобитно *"врата од коже"*.³ Она су се *спуштала* или *одгртала* пошто су била начињена од *луба (дрвене коре; ликастог слоја)*, *пустине* или *тканина*. Ипак, то нису још увек била врата по потпуној архитектонској дефиницији: на *отвор* у зиду грађевине стављан је *покретан затвор*⁴ који ми називамо *врата*, у црквама *двери*. Чеси кажу *дворе* или *брана* јер, кад су затворена она и бране улазак. За разлику од свих градитељских елемената који су статични (подзид, зидови, кров, степенице, димњаци) једино су врата била покретна. Према начину учвршћивања и функционисању код старих Хелена она су се *окретала* око *вертикалне осе* а отварања су се према *напоље*. Укућани би увек покуцали на њих,⁵ пре него би изашли, како нагло отворена врата не би ударила неког пролазника. Називали су их *thura*.⁶ У савремено доба таква само двојна врата *"укрштена"* се користе у поштама, банкама, школама; окрећу се стално гурањем напред у круг, и zgodна су за равномерно и контролисано пролажење. Други тип *"вешања врата"* је помоћу шарки где се врата крећу у *страну* или *пored зида*.

Оквир врата = рагастов је чврсто спојени скелет који се састоји од доње хоризонталне греде *праг* за коју су, са сваке стране утврђени *довратници*. Они носе *надвратник*.⁷

Врата могу имати једна, двоја или више крила. Код вратница и великих капија често се на десном крилу прави *пешачко крило* за пролаз пешака а да се не морају отварати оба крила врата као за кола. Капије на оградама најчешће немају прага али имају *надстрешницу*, надвратник од дасака или покривен creповима.

Врата се праве према циљу коме треба да служе па се према томе и украшавају. Затварају се *квакама* а закључавају *бравама*, у народу дрвеним *кључаница-*

¹ Franklin Folsom, *Americas Ancient Treasures*, 1974, 18.

² У ескимску снежну колибу водио је тунел а уместо врата висиле су коже.

³ Пантерова кожа код Африканаца, бизонова кожа код америчких Индијанаца.

⁴ Зато се каже *затворити врата*. Ник. Б. Несторовић, *Грађевинске конструкције*, Београд. 1927, 353-355.

⁵ *Grčka u doba Perikla*, Zagreb 1979, 22.

⁶ Б. Богдановић и Св. Ристић, *Латинско-српски речник*, Београд 1931, 200.

⁷ Надвратник постаје архитрав. Етрурци су неговали лук који су Римљани усавршили.

ма⁸ а осигуравају мандалима.⁹ У томе погледу, Римљани су за своја врата *foris* имали специјалне конструисане браве, које су се посебним обликом кључа отвара-ле. На нашем терену код једноделних обитавалишта *шиља* и *савардака* била су на раму од облика *тричана* исплетена врата. Једноделне куће, још увек нису имале прозоре.¹⁰ Није било другог начина да се унутра, у кући нешто разазна ако су врата затворена. Светлост се добијала само кад су врата отворена. Код *брвнара* и *вајата* врата су била постављана на једном крају зграде а не у средини.¹¹ Код *осањанки* као и на кући кнеза Милоша у Горњем Црнућу¹² отвор за врата је завршаван *полукружно*. Овај полукруг је чисто декоративан пошто је само крило врата увек правоугаоно. Таква врата су релативно ниска а прилично широка. Била су начињена од дебелих *храстових дасака*. На ова врата накинута је декорација од меког дрвета. Унутрашња врата су израђивана од *јеловине* или од *срчје* а спољашња и од *боровине*. За "господске куће", јавна здања, врата су прављена и од *ореховине*. На тамницама ("апсанска врата") прављена су од два слоја дебелих дасака које имају супротан правац подужних летава. Она су била ојачана, добро *окована*. Зато су називана *тешка врата*.

Материјал од кога су израђивана врата се усавршавао. За манастирске капије, врата градова, тврђава, врата су се великим клиновима па и металним плочама *окивана*. Таква су очувана врата на Београдској тврђави, такве су биле Дечанске *Царске вратнице* и многе друге на утврђеним градовима.

Још безбеднија су од окованих метална врата која имају јаке браве и вишерезне металне кључеве. У урбаним срединама због пораста криминала стан се све више осигурава управо ојачивачима и мрежом од метала или *челичним вратима* ("*блиндирана врата*") повезаним и са алармним уређајима.

Половином протеклог века у градским срединама у свету а и код нас "у моду су ушла" *провидна – стаклена врата*.¹³ Од дебелих стаклених плоча, прво у металним рамовима, касније само на металним шиповима постала су најомиљенија у ексклузивним трговинама, али се постављају и у поштама и банкама. Она су, наравно са специјалним електронским закључавањем и алармним обезбеђењем. Оваква врата карактерише упрошћеност декоративних линија својим једноставним површинама, провидношћу дају утисак чистоће и ведрине. И оваква врата су део фасаде који привлачи погледе, а на радњама омогућава да се види изложено у радњи. Међутим, све више се, у току ноћи, да би се роба заштитила, преко ових врата навлаче гвоздени *роло гитери* или се ставља јака *метална мрежаста заштита*, па чак и спушта непрозирна *метална шалона*.

Најновија контрола на царинама, пролази на аеродромима за откривање оружја и контролу безбедности путника, користе специјална *ласерска врата*. Али то већ

⁸ А. Дероко, *Примитивне кључанице у нашој народној архитектури*, Београд 1949. Годишњак Техничког факултета 1946-1947, 39-44.

⁹ А. Дероко. *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1950, 52. Даље *Градови*.

¹⁰ По легенди св. Сава је људе научио да пробију део зида и начине прозор.

¹¹ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1940, 137-139.

А. Дероко, *Наша фолклорна архитектура*, Годишњак Техничког факултета 1936-37, 17.

¹² Грађена око 1813, срушена је 1946.

¹³ Бранко Маринковић, *Улазна врата у савременој архитектури*, *Уметнички преглед* I, бр. 3, 1937, 90-91.

премашује оквире саме теме као и *рендгенска* или *скенирајућа врата* за пртљаг, која омогућавају на специјалном екрану увид у садржај кофера без отварања.

Нека питања генезе и народне терминологије

Соматско - типолошки одраз у језику. Може се претпоставити да наша реч *врата* има антрополошку димензију. Јер, као што се врата отварају и затварају тако исто и глава на врату може се покренути удесно и улево. Као што се *на врата улази*, тако исто се у народу каже "*Живот на уста улази*" а компарација "*Душа једна врата има*" по народном тумачењу значи, да када човек издахне, уста ономес, затворе се, смрт је наступила.

Занимљива је народна изрека која констатује да су *капије греха очи, уши и уста*. Да је језик тесно везан за начин мишљења може се илустровати прекором девојци која је *капијала* забавља се са момцима на капији. "*Капијо ли једна!?*" да би се уозбиљила, повела рачуна о своме понашању.

Људско тело као мера коришћено је при обликовању улаза и врата.

Веровало се да свака врата (дома, јавне грађевине, храма) имају свога *заштитника, чувара*. Стога су на улазу у пећину Абу Симбела у Нубији као довратници обликовани ликови Рамзеса II.¹⁴ У нашим јужним областима, по урбаним срединама на врата су се стављали звекири од метала у облику *глава*. *Херме*, главе бога путовања, *Хермеса*¹⁵ као украс и заштита постављене су на врата, на куће, на трговине, па и на раскрснице. На најстаријим Рајачким пивницама, видела сам такве украсне главе. Оне су "*чувале пивнице*" које се некада нису закључавале. Како су нам власници објаснили, свакоме путнику и намернику било је омогућено да уђе и напије се вина. Веровало се: "главе би онемогућиле ма какав лоповлук и одношење вина ван."

Друга врста звекира обликована је као *рука*. Са *раширеном шаком* ознака добрих намера, отворености, спремности на сусрете. Руке су и пре звекира у комуникацији биле средство сигнализације, те су, стога, радо коришћен ликовни израз.¹⁶ На врата из истог разлога стављала се *Фатимина рука*, "трава која гони ђаволе"¹⁷ биљка која кад се потопи у воду "отвара се" и личи на људску шаку са прстима, сматрала се утуком против свакога зла.

Топоними

За разлику од *грађених* улаза и врата су *природни пролази, теснаци, богази, просеци, кланци* а и као природне појаве. Топонима је пуно, поменућемо само неке: *вратнице народа*¹⁸ кроз које су надирали разни народи. Босфор, који се сматра капијом два мора и два света Дарданели, Гибралтар, врата у Боки. У нашим источним крајевима најпознатија су *Гвоздена врата* на Ђердапу; а на Вардару

¹⁴ Ljubo Babić, *Oblici umieća*, Zagreb 1944, 92 (dalje *Oblici*).

¹⁵ Његови ликови на приватним и јавним зградама, вежбалиштима, раскрсницама.

¹⁶ Julian H. Steward, *Handbook of South American Indians*, Washington 1949, 502.

¹⁷ *Hypericum perforatum* у Италији натичу на капије. Нишевљанин, *Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба*, Београд 1912, 13.

¹⁸ *Свезнање*, 403.

Демир капија¹⁹ клисура која се у средњем веку звала Просек и где су сачувани остаци утврђења. Каменице вратнице су на Јабучи,²⁰ кроз Вратнице се у Хомоље улази²¹; више је насеља са изведеним именима као: Вратаре код Крушевца, Вратарница код Зајечара²², Вратоца код Тетова у Македонији.²³ Крај Неготина налази се Вратна, манастир који је име добио по природи засвођеним полазима.

Природне могућности су допринеле а човек је својим потребама прилагодио и именовао пристаништа која је користио: Врата од мора²⁴, Врата од ријеке²⁵, Плоча, Пила.²⁶ Међу капијама Калемегданске тврђаве биле су две Пристанишине, и чувена Су-капија.²⁷ Капија на изласку из Београда који је водио према Цариграду била је утврђена Стамбол капија.²⁸

Врата у класификацији народних израза

– Разликују се велика или главна врата од малих, покрајних и других врата. Поред ових помињу се и потерна²⁹, вратанца и наспрамна врата³⁰ која су увек мања од улазних. Она су углавном окренута дворишту, а користила су да се њима, у случају нежељене посете домаћин, или чељад из куће, на време и неопажено изгубе.³¹

– Отварање и број крила дати су у самом називу: једнокрилна, или двокрилна врата код којих се не морају истовремено отворити оба крила. Међутим, познато је да иконостас у храмовима који дели свети простор обреда и верника има троја врата.³² Верска, храмовна капија Јапанаца "Самон" значи троврата.³³ У нашим народним песмама помиње се Рисан са троја врата, православне веће цркве имају троја спољна врата а на далеко је позната Седмовратна Жича. По броју врата и капија код тврђава и градова тај број је далеко већи.

¹⁹ Исто, 562.

²⁰ В. Карић, Србија, Београд 1887; 379, 905.

²¹ Исто, 820.

²² Исто, 889.

²³ Именик места, Београд 1956, 469 и још пуно места са сличним именима.

²⁴ У Котору воде воде ка Сахат кули и Тргу од Оружја.

²⁵ Из Котора одакле се преко моста иде пут према Дубровнику. Зоран Б. Петровић, Трагајући за архитектуром, Београд 1981, 57.

²⁶ Исто, 66.

²⁷ Водена капија, кроз коју је 1829. године Ото Дубислав Пирх ушао у Стари Београд, Београд 1951, 52.

²⁸ М. Ђ. Милићевић, Топографске белешке; 252, 254. На њој је погинуо Васа Чарапић 1806. године те је после њеног рушења улица у том правцу названа Васина.

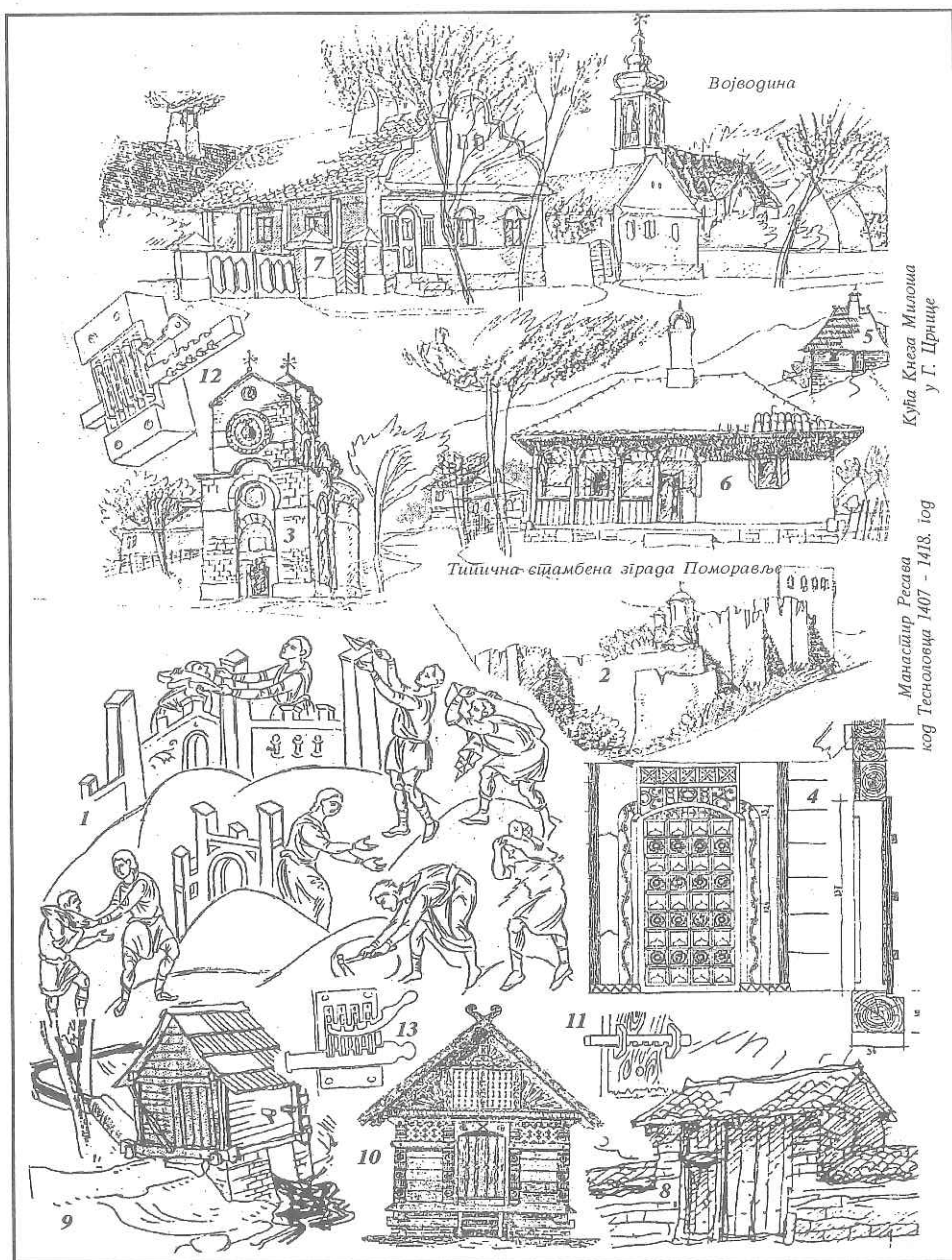
²⁹ Име настало од узрока - потере. Као технички израз могао је бити примљен преко француског језика ротепе, скривена капија на тврђавама за неприметно вршење испада, препад. Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Београд 1936-1937, 931.

³⁰ Јован Цвијић, Балканско полуострво и Јужнословенске земље, I, Београд 1922, 356.

³¹ Сребрица Кнежевић, Један редак пример сеоске архитектуре (у селу Дружетићима под Маљеном), ГЛЕИ САНУ II-III, 1953-1954, 421-447.

³² Вук Стефановић Караџић, Етнографски списи, Београд 1972, 80.

³³ Вјекослав Котањски, Религиозни обичаји, обреди и симболи у Јапану, Београд 1980, 160-163.



Илустрације за овај чланак Врата узете из дела А. Дерока и З. Петровића. 1. Зидане градске капије (Дечани). – 2. Куле поред врата манастира Манасије. – 3. Црква Наупаре код Крушевца. – 4. Украшена врата Таковске цркве. – 5. Кућа кнеза Милоша у Г. Црнућу. – 6. Улаз у поморавску кућу. – 7. Колска капија, вратнице и улаз у кућу у Војводини. – 8. Ар капија на Косову. – 9. Врата на воденици. – 10. Орнаментисана врата амбара. – 11. Мандал. – 12. Дрвена кључаница. – 13. Српаста кључ и кључаница.

– Етносоциолошки систем именовања врата – По народном схватању врата могу бити: кућна, собна, спољашња, унутрашња, авлијска, баштенска, амбарска, воденична, италијанска, оборска, подрумска. У својинском погледу су наша или коминијска, агинска, школска, фабричка, поштанска, пијачна. По још крупнијој подели су селска (сеоска) или градска. На границама атара су трошарине или царине. Данаас на аеродромима капије обезбеђења, а на друмовима оне служе као наплатне рампе за пролазећа возила.

Посебно су веома поштована црквена као и манастирска врата.³⁴

У хијерархијском рангирању издвајају се врата и капије назване по представницима виших друштвених слојева. Из дубље историје то су *Маркове капије*³⁵, на Калемегданској тврђави *Деспота Стефана Лазаревића, Карађорђевог*, као и *Еугена Савојског*.

Такође у Београду била је и *Краљ капија*. Символика власти и простора овековечена је на висоравнима Боливије где је остао низ врата познат као *Краљевске капије*.³⁶ У таквој хијерархији следећа су *Царска врата*³⁷ (Дечани, црква св. Спаса у Скопљу) за која Дворниковић³⁸ као и за храм св. Јована Бигорског, каже да су бисери античко-архитектонског монументалног украшавања врата дуборезом.

Космичка топографија

Врата као стварна и симболична граница простора, било да су природне реткости грађена или виртуелна и у народном схватању и у језику врата се просторно везују за Земљу, Небо или Други свет.

Небеска врата одраз су веровања о могућности општења са божанствима, стога се називају и *Божја врата*. Бабилен на академском језику значи *Божја врата*.³⁹ Најпознатија врата у Старом свету и добро очувана била су посвећена Венери, то је градска капија *богињи Иштар*⁴⁰ а као најчувенији споменик Јужне Америке су *Врата сунца*. Монолитне *Сунчеве двери* исклесане су од андског вулканског камена са ликом бога *Виракоче*, поглавице и просветитеља, са пратећим ликовима *човеколиким јагуарима* (символ доњег света) и *кондорима* (символом *небеског простора*)⁴¹ и са *сузом у оку* (символика овоземаљске плодности) симболишући везу – доњи свет, земљу и небеске просторе. Исто тако и природна појава дуге, назива се и *Небеска врата* и сматра се да повезује Земљу и Небо.

Месечева капија на истој висоравни⁴² може се са приказаним орнаментима рибама тумачити и везивати за доњи свет. Оностраности у симболици *Капија звезда*⁴³

³⁴ А. Дероко, *Градови*, 42.

³⁵ Сребрица Кнежевић, Неке карактеристике народне медицине Македоније, *Зборник радова ЈДЗИМ*, XIV, Скопје-Охрид 1965, 225.

³⁶ Fransoa Eber-Stevens, *Stara umetnost Južne Amerike*, 1980; 118, 195, 201-202.

³⁷ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1990, 449.

³⁸ Исто, 497.

³⁹ *Рјечник симбола*, 174-175, 229.

⁴⁰ Љубо Бабић, *Облици*, сл. 8; Б. Максимовић, *Развој градоградитељства*, Београд 1948, 37; даље *Развој*.

⁴¹ Fransoa Eber-Stevens, *Stara umetnost*, 98, 132, 135, 162, 164.

⁴² Tijahuanako, *stara umetnost*, Исто, 93-94.

⁴³ Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, Београд 1990; 13, 47, 60.

и симболизам врата на путу у други свет познају иницијацијска *Рајска врата*⁴⁴ као размеђе различитих егзистенцијалних равни. На тим вратима, чији су чувари св. Арханђел Михаил и св. Петар, по народном веровању одлучује се, да ли ће покојнику бити отворена ова, или *грешнику Врата пакла - Хад*⁴⁵; али која се, кад се затворе, више никад не могу отворити. Стога се у нашем народу каже *двори без врата су гробови*.

Капије према "оном свету" или код нас *гробљанске капије* су једноставне. Некад су зато даће и трпезе и јело које се "за покој душе жртвује" изобилни и богати.⁴⁶ Захваљујући архитектонским објектима из давне прошлости знамо да су улази у поједина гробишта и гробнице били не само специјално обрађени⁴⁷ линеарним орнаментима, вегетабилним мотивима, или зооморфном пластиком, него да би се садржај дарова полаганих у њих, уз покојника сачувао, да су те "куће покојника" или "градови мртвих" биле скривене, ограђене лавиринтом или као на комплексу Сакаре⁴⁸ ограђене бедемом високим 10 а дугим преко 1500 метара. Као и на египатским и мексичким пирамидама улази су и гробнице били замаскирани *тајни улази* а на монументалној огради Сакаре било је 14 великих, *потпуно истовесних капија* од којих је само једна била могућност правог уласка у комплекс. Тако се, не само из религијских разлога при подизању капија, и у обитавалиштима покојника веома водило рачуна о обезбеђивању ризница блага којима су мртви располагали. *Лажне капије* су добрим делом задавале муке, не само плљачкашима гробница већ и истраживачима и научницима.

Привремене, иницијацијске и тријумфалне капије

Цвећем или тракама окићен улаз на вратима или вратницама обелодањује се симболизам *свадебних врата*. На гробљанским вратницама, или само на гробу покојника прављен је *жалосни* почасни лук, некад искићен флором, црним тракама, данас венцима и "сузама"⁴⁹ као *врата на путу за "онај свет"*.

Славолюци и капије подизани су у славу државника да би меморисали њихову владавину (*Ксерксове вратнице*)⁵⁰ значајно освајање (*Титусов славолук*)⁵¹ или као "сведочанство циновске драме што га је одиграло Хришћанство у борби против паганства" (*Константинов лук*)⁵² у Паризу, на тргу *Звезда* где се зракасто разви-

⁴⁴ Средња врата олтара називана су "Врата раја". Мирча Елијаде, *Свето и профано*, Врњачка Бања, 1986, 724.

⁴⁵ А. Замуровић, *Митолошки речник* II, Нови Сад 1936, 420-422, 236.

⁴⁶ Сребрица Кнежевић, *Храна као комуникативни вид културе*, *Етнолог*, Скопје 1977, бр. 7-8, 30-59; Љупчо Ристески, *Свете трпезе митских бића онога света. Кодови културе*, бр. 2, Београд 1997, 45-53.

⁴⁷ Пасе помињу шарена, украшена, богата, златна врата (двор краља Алкиноја) са ружицама (сердара Мићића или књаза нахије Јагодинске Теодоровића), Б. Дробњаковић, *Народна врата и таванице, Уметнички преглед* XII, 1938, 375.

⁴⁸ Cyril Aldred, *Uspon kraljeva bogova*, *Osvit civilizacije*, 1969, 109.

⁴⁹ "Суза" облик букета цвећа које се носи само на гробље.

⁵⁰ Б. Максимовић, *Развој* 41-42.

⁵¹ German Hafner, *Atena i Rim*, Rijeka 1970; Drag. Tadić, *Rimski slavoluci; Builders of Our World, Greece and Rome*, Nat. Geog. Society, Washington DC, 349 (даље Greece).

⁵² Drag. Tadić, *Rimski slavoluci*, 172; German Hafner, *Atena i Rim*, 250.

лазе најзначајније саобраћајнице саграђена је *Тријумфална капија* за време владавине Наполеона.

На Дунавском кеју, у Београду за спомен на *херојске браниоце Београда* у Првом светском рату и на легендарног мајора Гавриловића подигнут је споменик као вратнице којима су *јунаци* пошли у смрт да би одбранили слободу свога главног града.

* * *

Врата су *граница*. Када су отворена, симболишу динамику и комуникацију – њему су *сва врата отворена* – или *навратити* у значењу доћи, посетити.

Затворена врата симболишу статичност, *изолацију*. Одбојност и непријатност, *затворити врата пред носом* или *показати некоме врата*. *пољубити врата* значи не обавити посао, не наћи некога. *Ићи од врата до врата* или *куцати на нечија врата* употребљава се у смислу молити за помоћ, посао. У савременом *скуп иза затворених врата*, означава тајну, окупљање и скривање, безбедност.

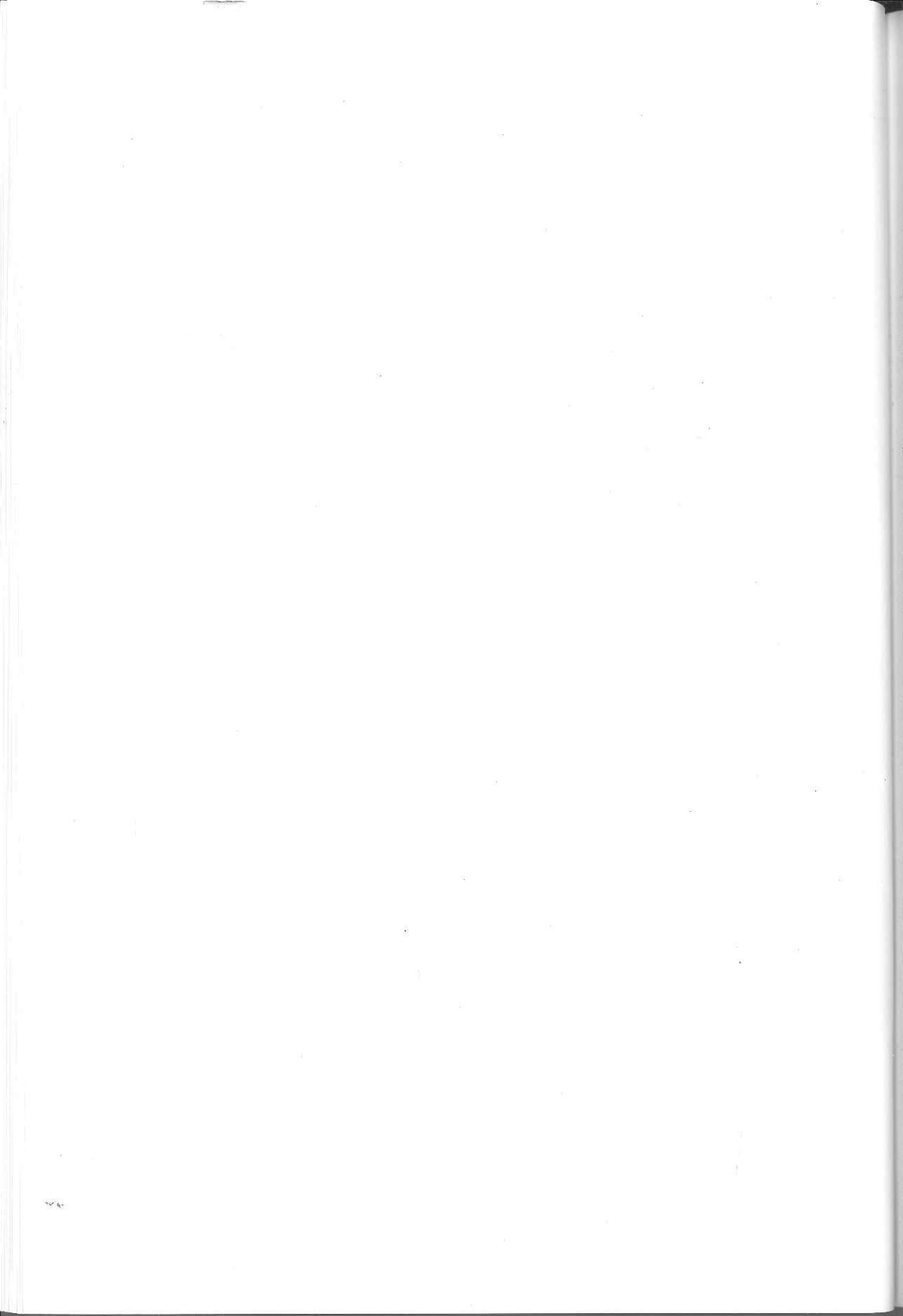
Статусни су симболи, место дочека и *гостопримства*. На њима се *причешићују*, *лечи*, *обраћа вишим силама*, *жртвује*. На праг се сандук са покојником прислања. Врата која се затварају и отварају *симболишу струјање живота, темпо*. Насупрот томе, затворена су мировање по народном *дворови без врата* су гробови.

Srebrica KNEŽEVIĆ

DOORS, LITTLE DOORS, GATES AND ENTRANCES – CENTURIES' NEED OF ORGANISATION OF SECURITY

Based on general lexical material and folk terminology, there will be an observation of a door as a border of two realities. The door is climatic need, its function is refreshing air, lightening and communication. Doors and gates are the mark and picture of social status and power, the place of welcoming guests and the first act of hospitality. They are sacred, honoured, marked; some customs are performed at them, the act of sacrament, healing, addressing to imaginary beings, sacrifices are brought.

Opening and closing doors represent the current of life, pace, readiness to accept innovations, and as well keeping traditional values. They are a part of mnemonic addressing, the element of good and bad behaviour. Doors and gates are decorated. People step through doors to new life, marriage and because of all of this there are many customs concerning door and gate.



ОБРЕДНИ И МИТСКИ САДРЖАЈИ У НАРОДНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ И КУЛТУРИ СТАНОВАЊА

Рачко ПОПОВ

Етнографски институт с музеј, Софија

UDK 398.3 (497.2)

Оригинални научни рад

КУРБАН НА ГЕРАНА

Б селицата по Дунава в области на гр. Оряхово съществува интересната традиционна практика всяка година на определен календарен празник да се прави жертвоприношение на всички семейни, родови или селищни водоизточници – чешми и кладенци. В повечето случаи курбанът е предопределен от редица митологични причини – той е за стопана на водоизточника или във връзка с вярата в орисниците. Курбан в същите селща се коли и при началото на строителството на нов кладенец. Очевидна в много случаи е връзката между тези жертвоприношения с вярата в кръвната жертва, която голямата река Дунав си взема всяка година.

Кључне речи: празник, жертва, кладенац, митологи.

По време на наша етнологка експедиция в Оряховско през пролетта на 1994 г., събрахме доста интересни теренни материали за два типа крѣвно жертвоприношение, познато сред местното бългaрско население като служба или курбан на герана, или геран-курбан (Попов, 1994). Първият тип жертвоприношение се отнася към началото на строежа на всеки кладенец или чешма или към момента на бликване на първата вода. Като практика той е широко разпространен в бългaрската етническа територия и е сравнително добре описан в научната литература (Богданова, 1997). Вторият тип служба на кладенеца има стеснен регионален обхват на разпространение главно в Северозападна Бългaрия (бившия Врачански окръг) и е календарно съотнесен към някои от големите християнски празници на лятното полугодие, сиреч от Гергьовден до Димитровден (Манкова, 1996: 103-112).

Първият курбан на герана с жертвоприношение, извършвано при първата копка или при появата на водата. Жертвата в повечето от случаите е петел. Кладенците в Оряховско стигат дълбочина до 35-40 м. Специалистът геранджия очертава мястото на бъдещия водоизточник. Стопанката го премита с босилекова китка, а той го полива с малко вода или вино и го прекадява с тамян. Това става винаги на лек ден – поне-

делник, сряда или събота. Във вторник и в четвъртък не бива, "че не се свъртат хората". Майсторът прави с лопатата първата копка и там на самото място коли петела. Кръвта му трябва да изтече в дупката, защото според поверието "на герана трябва да се пусне кръв". Птицата е бяла на цвят – "черен петел или кокошка не е хубаво да се колят". Когато кладенецът е построен и се появи първата вода, пак се коли петел, за да е сладка водата. Майсторът се провиква отдолу: "Хвърляй петела, че не виждам къде е водата!" Птицата се вари цяла и от нея се раздава на роднини и съседи. По традиция геранджията се дарява с риза, пешкир и чорапи. Ако има помощници, на тях се дават тъкани кърпи. Стопаните приготвят по една престилка за дар на "булките" на майстора и на неговите помощници. Според теренните източници по-заможните стопани в селото могат да заколят и шиле, защото петелът се счита за "малък курбан". Иначе, шиле се коли по-често при завършването на кладенеца, когато водата в него вече се е появила.

По мое мнение по-интересен от етноложка гледна точка е *вторият тип* служба на герана поради следните обстоятелства: той има ограничен териториален обхват на разпространение; отличава се с богатство на версиите, свързани с неговата първоначална проява и мотивация, т.е. с неговия митологичен произход; има различна календарна проява и накрая – различни социални измерения на функциониране с оглед на статуса (родов или териториален) на участниците в него.

Митологичната обосновка за произхода на обичая според данните е различна. Очевидно е, че службата на герана се предприема по различни причини. Първата от тях е предопределена от вярата в сънищата. Според най-често срещаната версия близка родственница – майка или баба, сънува, че синът или внукът ѝ се е удавил в кладенец или в река. Едно от преданията гласи, че след като жената сънувала това, тя накарала мъжа си да затвори с дъски или капак водоизточника и да го заключи с катинар. Но един ден момченцето като си играело, се качило върху капака. Там му се допишвало. Струята от урина се насочила към устата му и го удавила. Вторият популярен разказ е свързан със сънуване на момък или мъж-родственик, плаващ с лодка по Дунава. Независимо от развръзката на съня – дали той остава жив или се удавя, всеобщо тук е поверието, че голямата река си взима всяка година човешка жертва за курбан. Това са удавилите се в нея хора. Вследствие на тези, превърнали се в легенда сънища, се предполага и обредната "служба на герана".

Друг път митологичният произход на обичая се осмисля като резултат от невъзможността да се преодолее предсказанието на трите богини на съдбата. В този случай до голяма степен се намесват приказните и песенните сюжети за орисниците, които на третата вечер след раждането на първородното дете в семейството, предсказали удавянето му в кладенеца. Според прокобата това се случило в деня на неговата сватба. И макар че бащата своевременно заковал кладенеца, за да предотврати орисията, умореният младоженец полегнал върху неговите капаци и там умрял. Често този мотив е във връзка с първия, тъй като информаторите споменават, че злочестото предсказание на орисниците било "видяно на сън".

Последният кръг от предания обвързва произхода на обичая със старозаветното сказание за Авраамовата жертва (Битие, гл. 22). Макар че в този случай митологичната връзка не е така пряко и директно доловима, тя е на лице, тъй като информаторите си спомнят, че "някога" или "едно време" в герана се удавило агне. От това митично сакрално начало останал обичаят всяка година да се служи курбан на водата. А според други разкази жертвоприношението контаминира с народните представи за

стопана на водоизточника, който в Оряховско се нарича *сайбия на водата* или *воден гявол* (Манкова 1996: 112). Един разпространен меморат свидетелства за това, как "по сред нощ дядо Мано видял шиле до чешмата си, която се намирала в имота му. Той много се уплашил и решил през същата година да заколи два курбана – едно шиле за герана си, и едно шиле за чешмата си – защото сайбията на чешмата сам му показал, какво животно трябва да заколи". Вярва се още, че стопанът на водоизточника се появява нощем като патица или гъска. Много често той има облика на змия, за което свидетелстват и многобройни пластични змиеобразни изображения по каменните корита на чешмите или кладенците. Наред с това, водоизточниците се свързват и с нощната поява на други демонични персонажи – самодивите. След залез слънце те се събират там да играят ръченица, тъй като хората чували свирнята на техните гайди и тъпани. Независимо от разнообразните версии за произхода на обичая, налага се изводът за устойчиво и активно наличие на своеобразна култова почит към водата, характерна за митологичните представи и вярвания на славянските, балканските и много други народи.

Обикновено службите на герана са през пролетно-летния календарен цикъл. Най-често те стават на Гергьовден (например курбанът на Данчовата чешма в с. Селановци), на Св. Йеремия (на Манастирската чешма в лозята на същото село – в коритото присъстващите хвърлят и пари "за водата"), на Св. Кирил и Методий, на Спасовден (на селския или махленски геран в с. Селановци), много често на Св. Дух или през Русалската седмица, на Петровден (службата в гр. Мизия), на Летния Ивановден или Летния Никулден. За новостроени след 40-50-те години на XX в. кладенци се правят жертвоприношения най-често на Петковден и Димитровден. Изборът на деня за курбана става по един и същи начин във всяко семейство или род. Обикновено трикрако столче се обръща с краката нагоре и на всеки от тях се закрепва по една запалена свещ. Свещите се наричат на трима светци или три празника, намиращи се в непосредствена близост. Майката или бабата кара дете от мъжки пол три пъти последователно да посегне към една от горящите свещи. Обикновено това е момчето, което са сънували удавено в кладенец или в река. Посочената при третия път свещ показва деня за курбана. Така службата на герана започва да се прави ежегодно, за да не се удави някое близко роднинско или съседско дете в него.

Жертвеното животно е винаги мъжко, младо, здраво, бяло агне. Редки са случаите, когато курбанът се организира в празник на светица – Св. Петка, Св. Неделя или Св. Богородица, когато се коли женско животно. Предварително то се захранва ритуално, напоява се с вода и се прекадява с тамян. На рогцата му се поставят запалени свещи, а на врата му – венец от цветя. Животното се коли от най-възрастния представител на фамилията или махалата, който е изкъпан, обръснат и облечен в чиста бяла риза. Той пристъпва към акта откъм източната страна на кладенеца, след като го е обиколил с агнето три пъти. На кладенеца е поставена малка *шарена питка като кукличка, витичка като плетеничка*. След като заколи агнето, стопанинът я разчупва и я раздава на децата. Геранът също е обкичен с кръгъл венец от зеленина. Цветята остават там, докато повяхнат и изгният. Венците от босилек, здравец, червено мушкато и полски цветя се свиват от девойките в рода или махалата. Те трябва да са "първите, най-личните моми, майчини и бащини (т.е. да имат живи родители). До кладенеца или чешмата стопанинът изкопава една дупка, в която заравя кръвта на агнето, свещите и венеца. Няколко капки кръв той пуска и в гърлото на кладенеца – "за здраве на водата", а по челата на децата рисува кръстен знак пак със същата цел. Жи-

вотното се вари на късове или се пече цяло в тепсия, пълнено с ориз и с *дреболинките* (дреболиите). Пъха се в специално изкопан трап, покрива се с *връшник от тенеке* и върху него се запалват кукуляшки (царевични кочани). Ритуалната гозба – супа или печено, се нарича *курбан*, *молитва* или *молитвеница*. Обредната трапеза се нарежда върху чисти кърпи направо на земята около водоизточника. Всяка жена носи специално изпечени за службата хлябове без пластична украса – *шарен ляб*, *боговица*, *Света Петка*, *параклес*, *блюдо*, *препечник* (Манкова 1996: 110). Мъжете носят бъклич и шишета с ракия и вино. Присъстващите се нареждат около трапезата по йерархия. Ако курбанът е семейно-родов, най-напред местата си заемат най-възрастните родственици. Ако службата е организирана на териториален принцип, централното място се пада на кмета, свещеника, учителя и местните първенци. Преди угощението трапезата задължително се прекадява с къдилница и молитва от най-стария мъж или от духовно лице. В гр. Мизия в чест на водния дявол на герана стопанката приготвя и отделна обредна храна – пита, украсена с цветя и превързани към нея с червен вълнен конец три риби. Преди да пусне блодото в кладенеца, тя отправя молба към неговия пазител да не взема други жертви от дома ѝ (Манкова, 1996: 112). Костите на жертвеното агне се събират и се увиват в стари парцали, "за да не ги ядат кучетата". Понякога се заряват в нивата против *мравунци* (мравки), за да не ядат житото. Службата продължава през целия ден с песни, свирни и хора. Щом започнат да си разотиват по домовете, свещеникът осветява водата на герана и всички трябва ритуално да си измият лицата и да пият от водата. Момите пълнят стомни и бакъри с кладенчова вода и ги отнасят вкъщи. Поливат с нея фиданките в градината, дават и на добитъка, за да е спорна и плодородна годината.

Както вече споменах, курбаните в чест на герана са семейно-родови и териториално-селищни или махленски. Тъй като почти във всеки дом има кладенец, всяка фамилия си служи в определен ден като за празничната трапеза се канят съсед и роднини. Ако чешмата или геранът се намира в наследствен родов имот – в нива или лозе, там всяка година се събира целият род. Служенето за водата се предава винаги по наследство по мъжка линия на родство – от бащи на синове. То не бива да бъде пропускано нито една година. Ако това се случи, "ще те настигне нещо лошо", "ще се удави някое дете", няма да има здраве в дома. По-рядко се смята, че природни бедствия като градушка или суша ще сполетят селото.

Жертвеното агне се купува с общи средства или наследниците се редуват през определен срок от време да поемат разноските по организирането на службата. Характерна особеност е, че ако чешмата или геранът носи името на своя създател, в службата участват и онези съселяни, които носят съответното име или прякор (наличието на второ име под формата на прякор е особено разпространено явление в района). Например Данчовата и Мановата чешми в с. Селановци се посещават от всички Данчовци и Мановци в селото. Те също носят печено агне за общата празнична трапеза.

Службата на герана има селищен или махленски характер, когато кладенецът се намира на улицата и обслужва намиращите се в неговата близост домакинства. Тогава жертвеното животно се купува с общи средства и в службата участват всички съседи. В такива случаи могат да се заколят до три агнета. Празничната трапеза се подрежда на улицата и всяка жена е длъжна да донесе обредни хлябове. По волята на местния учител на с. Селановци през 40-те години значение на общоселска служба придобива и курбанът на Манастирската чешма, който започва да се организира в деня на Светите братя Кирил и Методий. По всеобщото мнение на интервюираните

от нас местни жители службите на герана престават да се практикуват с "влизането в стопанството", сиреч със създаването на ТКЗС-то в началото на 50-те години на XXв.

Описаният традиционен обичай–жертвоприношение на кладенеца, характерен за част от населението в Северозападна България, очевидно е съхранил твърде старинни по своя произход и същност вярвания и практики, свързани с култовата почит на славянските народи (Славянские... 1999:536-541), и не само на тях, към водата въобще. Една от причините за това се корени вероятно в непосредствената близост на голямата река Дунав, която всяка година взима своите жертви. С течение на годините първоначалните езически представи за водните или речните божества и демони, за които пише и Прокопий Кесарийски, непрекъснато се видоизменят и обогатяват, като заимстват други възгледи и вярвания, свързани и с орисниците и самодивите, и със сънищата, а и с новите християнски старозаветни библейски сюжети като този за Авраамовата жертва. Така се формира един сложен комплекс от вярвания и представи, които обуславят наличието на това интересно традиционно жертвоприношение, свързано с водоизточниците. Освен митологичния код, който то съдържа и носи като практика, службата на герана представлява и самотно социално явление, регулиращо стереотипите на поведение и на междуродово и селищно общуване и взаимопомощ в периода до социалистическата колективизация на земята.

Използвана литература:

- Богданова 1997 – Богданова, Св. Водоснабдяването у българите. *Етнологични аспекти*. София.
 Манкова 1996 – Манкова, Й. Култът към водата в българската фолклорна култура. *Известия на музеите от Северозападна България*. Т. 10, Враца.
 Попов 1994 – Попов, Р. *Архив на Етнографския институт с музей*, № 282-III.
 Славянские... 1999 – Славянские древности. *Этнолингвистический словарь*. Т. 2, Москва.

Рачко ПОПОВ

КУРБАН ЗА ЪЕРАМ (БУНАР)

У селима око Дунава у области града Орјахово постоји интересантна традиционална пракса да се сваке године на одређени календарски празник приноси жртва и то на свим породичним, племенским и сеоским изворима воде – чесмама и кладенцима. У већини случајева, жртва је одређена читавим низом митолошких разлога – она је или за домаћина или је у вези са веровањем у суђаје. Ован се такође коље и поводом почетка градње новог извора. Очигледна је у многим случајевима и веза између тих приношења жртава са вером у жртву у крви коју велика река Дунав узима сваке године.

Račko POPOV

SACRIFICE FOR THE WELL

In the villages around the Danube in the area of the town Orjahovo, there is an interesting traditional praxis, which means sacrificing an animal every year at the calendar holiday. This happens at all family, tribe, and village wells. In most case, the sacrifice is determined by the whole line of mythological reasons – it is either for the host or it is connected with the belief in "sudaje". A ram is also slaughtered because of the beginning of building a new well. There is an obvious link in many cases between these sacrifices and belief in sacrifice which the huge Danube takes every year.



Михај Н. РАДАН
Филолошки факултет, Темнишвар

UDK 728 : 398.341 (498)
Оригинални научни рад

ОБРЕДИ, ВЕРОВАЊА И ОБИЧАЈИ КАРАШЕВАКА ВЕЗАНИ ЗА ИЗГРАДЊУ КУЋЕ

Рад представља покушај откривања поприлично данас заборављених или маргинализованих обреда, веровања и обичаја Карашевака везаних за изградњу куће. Описују се и анализирају се главни моменти у изградњи куће (избор места и грађевинског материјала, почетак зидања темеља, завршни радови на крову, пресељење у нову кућу) и разни обреди који прате сваки од поменутих момената (полагање у темељ грађевине главе неке домаће животиње, новца, тамјана или/и узиђивања људске сенке, постављање зелене гранчице са разним предметима на њој за време извођења завршних радова на крову... и сл.)

Кључне речи: фундамента, мајстори, петал, ладина, плоча.

О. Позната је чињеница да су етнички изолати конзервативне средине у којима се најдуже чувају и најбоље конзервишу сви они елементи који дефинишу етнички идентитет, као што су: језик, вера, ношња, обичаји, обреди, веровања. Такав наглашени конзервативизам условљен је осећањем угрожености и страхом од губљења националног идентитета мањих заједница, удаљених и изолованих од своје матице и окружених са свих страна другим, туђим етничким елементом. То, међутим, никако не значи да се у таквим срединама ништа не мења, већ да се промене споро дешавају, а новине тешко продиру, поготово ако оне долазе изван заједнице. Степен отпора страним утицајима условљен је разним факторима: географским, друштвено-политичким, етничким, верским, просветним и, у највећој мери, економским.

Карашеваци, који живе у седам села у југозападном румунском делу Баната¹, чине један такав етнички изолат, који је, све до седамдесетих година XX века, био веома конзервативан.

¹ Податке о Карашевацима, између осталог, види у нашим радовима: М. Н. Радан, *Grăinile carășovene azi. fonetica și fonologia*, Uniunea Sărbilor din România, Timișoara, 2000 (326. стр.); Исти, Значај славе и још неких прослава са кулtnим обележјем за одређивање етничког бића Карашевака, *Етно-културолошки ЗБОРНИК*, књ. IV, Сврљиг, 1998, стр. 105-110.

1. У овом раду покушаћемо да опишемо и анализирамо данас поприлично заборављене или маргинализоване обреде, обичаје и веровања Карашевака из највећег карашевског насеља – Карашева, везаних за изградњу куће.

Изградња куће спада у најважније моменте у животу људи, јер је то прилика када се може осигурати, у магијском менталитету, срећна будућност породице, благостање, мир од стране "злих" сила, здравље, дуг живот и слога међу укућанима и сл. По народном веровању, то је могуће постићи разним обредима и радњама, при чему се користе елементи са великим магијским потенцијалом. Ти су обреди присутни (или су донедавно били присутни) у свим важним етапама изградње куће, о којима ћемо говорити у наставку.

1.1. У прву етапу спадају *припреме за изградњу куће*. Иако су те припреме од велике важности, Карашеваци² нису сачували неке посебне обреде или веровања везана за ову етапу.

Централно место у овој етапи припада набавци и преради неопходног грађевинског материјала. Сваки домаћин ("газда") придавао је велику пажњу квалитету грађевинског материјала, свестан да од тога зависи трајност куће коју намерава да подигне.

Када говоримо о грађевинском материјалу, треба напоменути да је Карашево (као и осталих 6 карашевских насеља) смештено у подножју Семеника, највећих банатских планина, где има у изобиљу разог дрвећа које се користи за изградњу кућа, а истовремено, будући да је смештено у кршевитој котлини Караша, и камена има на сваком кораку. Сви Карашеваци су, дакле, захваљујући повољном географском положају својих насеља, одувек имали на дохват руке и у изобиљу, квалитетан грађевински материјал. Због тога, у карашевским селима, све до првих деценија XX века, скоро све куће су биле *брвнаре* ("дђм от брвни") или од камена ("дђм от кáмена"). Тек у међуратном периоду, а поготово после Другог светског рата, почиње изградња кућа од непечене, а касније и печене цигле. У прошлости, куће су биле мале (једна, највише две просторије и *огњиште*), покривене *шиндром*³. Данас су куће велике, простране, неке и на спрат, које задовољавају све савремене цивилизацијске норме становања.

За темељ кућа и, уопште, за куће од камена, камен је биран и клесан, док за остале мање грађевине и оградe, камен није нарочито биран.

За изградњу кућа брвнара, у прошлости, коришћени су храст, буква, јела и смрека. Карашевци су ручно секли, тесали дрво и припремали неопходну "*грáђу*" за кућу. Треба рећи да су у прошлости биле организоване *мобе* ("*клáка*") ради вађења, доношења и клесања неопходног камена (за темељ или читаву кућу) или ради сечења, превлачења и прераде дрвета, и оне су се увек завршавале богатом гозбом. Моба данас има веома ретко, углавном се оне више не праве. Нарочито су биле и још увек је су у употреби *позајмице*. И моба и позајмица практиковане су, иначе, у свим срп-

² Под термином Карашеваци у овом раду подразумевамо само житеље Карашева, јер смо само из овог места прикупили грађу за овај рад.

³ Неки Карашевци су се у прошлости, како указују разни извори, бавили искључиво изградом шиндре, коју су продавали широм Баната. Види: М. М. Радан, *Grăurile carășovene azi. fonetica și fonologia*, Uniunea Sărbilor din România, Timișoara, 2000, стр. 15; J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum – 1774*, Ed. Facla, Timișoara, 1982, стр. 59.

ским областима (као и код Румуна)⁴. Наш главни информатор, Марјан Тодор (рођен 1916), рекао нам је да је он 58 дана био у "позајмици" код својих сељана који су градили кућу, а кад је он почео градити кућу, само му двојица од 58 нису дошли да "врну зајам".

1.2. Други по реду моменат јесте избор *места* за кућу. Нова се кућа гради или на месту старе, која ће бити срушена, или на другом месту. У првом случају сматра се да је место проверено и откупљено, те се без икаквих других радњи приступа изградњи куће. У другом случају, приступа се испитивању места, "*плаца за дом*". О том испитивању наши казивачи тврде да су у детињству понешто чули од старијих особа како су постојали некакви методи испитивања плаца са водом, ракијом, пепелом, али ништа конкретније нису знали о томе рећи.

Оно што је до данас сачувано у вези са избором места, односи се на његову физичку подобност и могло би се резимирати на следеће: "*место*" или "*плац*" треба да буде "*равно*" или "*на равници*" – онда је "*добро место*". Такође, кућа се не сме градити где је "*млака*" (баруштина, подводно место), на месту где је било "*сметлишће*" или "*исфук*" (фукати "бацати"; сеоско сметлиште), где се "*баја*" или где се у селу зна да "*добе* или *сиде ноћом вампири, шумњаке* или зли *духове*", јер су то "*нечиста места*".⁵

Пошто су данас сва та веровања у народној свести јако ослабила, као и због конкретних теренских услова (у брдским крајевима простор за изградњу кућа унутар насеља доста је ограничен), избору места се не придаје нарочито велика пажња. Посебно се води рачуна о томе да плац на којем ће "*да се направи дом*" не буде споран, тј. важан је *правни аспект плаца*. Покушава се, такође, да се са комшијама договором изравнају сва могућа спорна питања, као што су "*меша*", ограда, простор између кућа, вода са "*стрје*" (стрехе) да по могућности капље у сопствени плац и сл.

У ову етапу укључили бисмо и тражење "*мајстора*" и "*погодбу*" око дана када ће започети изградња и исплате рада. Мајстори се могу погодити "*на дан*" (одређена свота новца исплаћује се сваком мајстору за сваки радни дан) или "*х'утуром*".

1.3. Следећи изузетно важан моменат у изградњи куће јесте *копање и зидање фундамента* (темеља). Карашевци сматрају да је за почетак радова најпогоднији дан "*понедељник*", али може се рад започети и "*у среду*". Најпре, главни мајстор измери и постави конач где треба да се копа темељ. План куће су у прошлости сами мајстори израђивали, разуме се по жељи домаћина. Када се копање темеља заврши, дођу опет мајстори, "*газда*" донесе литар ракије, "*пџла*" (или другу живину, односно "*овна*" или "*јагње*"), "*тамњан*" (тамјан) и "*свџу воду*" (свећена водица), коју сваке године неки укућанин из сваког домаћинства узима из цркве на "*Крстовдан*" и доноси кући. Онда сви се прекрсте, газда или један од мајстора изговори здравицу

⁴ Види: Др М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд, 1958, стр. 194-196; Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, САН, Српски етнографски зборник, књ. LVIII, друго одељење, књ. 26 (уредио Јован Ердељановић), Београд, 1948, стр. 196-198. R. Văia, *Studii de etnografie și folclor*, II, Ed. Minerva, București, 1980 (студија: *Satul românesc din Transilvania și Banat*, стр. 80) и др.

⁵ Упореди слична веровања изнесена у радовима: П. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 346-347, 349; М. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 83-84; I. Ta l o ș, *Riturile construcțiilor la români*, у "*Folclor literar*", II, Universitatea din Timișoara, Facultatea de Filologie Timișoara, 1968, стр. 228-235.

("наме́ни Бо́гу"), почасте се "раки́јом" и окаде темељ тамјаном. Одмах потом одсече се глава петла (кокошке) или овна (овце, јагњета), која се поставља у један "ћ'ошак" темеља одакле ће започети зидање, а крв оставља се да тече на темељ и све се попрска освешеном водом. У темељ, преко одсечене главе, поставља се први камен "пљо́ча" (плоча).

Треба нагласити да су све те радње и читав обред, веома сличне оним у области Лесковачке Мораве⁶, источној⁷ и другим крајевима Србије.

Осим тога, у темељ се бацају "новч'ић'и", безвредни, стари или из доба када се кућа гради, а понеки стављају још неколико зрна пшенице или кукуруза, соли, тамјана или коњску "поткóву" (ова се најчешће узидва испод прага). У новије време, у темеље понеки узидвају зачепљену флашу у коју ставе писмо са именима "га́зде и домаћ'и́на", понекад и мајстора, са датумом почетка изградње куће и евентуално неком поруком потомству.⁸

1.3.1. *Узиђивање главе закланог петла или овна* (курбан). Овај је обичај сачуван у свих седам карашевских насеља, он се обавезно и данас врши, зато што Карашевци верују да ће заклана животиња или живина "да откúпи мéсто" од злих духова. У супротном, неко од укућана би у блиској будућности морао умрети, а и темељ не би био чврст. Месо заклане живине или животиње зготови се и једе заједно са мајсторима. Од живине, обично се коље "пéтал (или кокóшка)". Постоји веровање да човек командује у кући онда када се закоље петао, а када се закоље кокошка "у дóму кукурéка кокóшка", тј. жена заповеда. Колико је важан овај обичај приношења жртве, говоре изјаве наших казивача, који наглашавају да је клање неке животиње и данас обавезно, шта више, то се ради и када се гради било која мања грађевина: штала, свињац, кокошарник и сл. (јер "ту сiди мiра и члóвик").

1.4. *Узиђивање "ладíне"* (сенке). Овај обичај одавно се већ код Карашевака не упражњава. Остао је, међутим, у колективном памћењу. Наш казивач, Марјан Тодор, присећа се да је у својој младости чуо како мајстори "мòгу да увáте ладíну неко́га и да ју узидáју", те да су родитељи нарочито бринули о деци не дозвољавајући им да буду у близини места где се зидао темељ. Ако би мајстори "уватíли" и "измéрили ладíну" неког "де"тéта" или "ч'ловéка", он се после тога "тúши" и "не мóже да напреду́је живóтам", тј. да ће потом умрети. Тако, на пример, још увек је у памћењу мештана прича, коју сматрају истинитом, о чобанчету чију су сенку мајстори ухватили и узидали у темељ моста преко Лишаве, када се градила железничка пруга између Оравице и Анине (1855-1863)⁹. Казивачи тврде, такође, да се о томе, као и многим другим обичајима, у прошлости строго водило рачуна, али се данас они слабо или уопште не поштују. И ово веровање налазимо у разним српским крајевима¹⁰, а исто тако и код Румуна¹¹.

⁶ М. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 84-85.

⁷ *Културна историја Сврљига*, књ. I, Др Сретен Петровић, *Митологија, магија и обичаји*, Просвета Ниш, Народни универзитет – Сврљиг, 1992, стр. 194-195.

⁸ Према казивању *Петра Грујеске*, рођ. 1922., Карашево, кућни број 329.

⁹ Према казивању Марјана Тодора, Карашево, број 400.

¹⁰ М. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 85; *Културна историја Сврљига*, књ. I, стр. 195, 199.

¹¹ R. Vuia, *нав. дело*, стр. 83; I. Talos, *нав. дело*, стр. 223.

1.5. *Подизање "покрóва"* (крова, слемена). Када се постави први рог на крову, на њему се закује клинцима зелена гранчица неког дрвета, најчешће врбова, на коју се окаче "*дáрове*" које је газда припремио за мајсторе (за сваког мајстора једна "*марáма*" или "*пéшкир*", данас стављају се и "*кошúље*" или други одевни предмети). На грану се још окаче 3-5 "*красóња*" (клипови кукуруза – њихов број треба да буде непаран) и "*флáшка свéтом водóм свéзана за чеп (грану) пантлич'ком*".

Када је кровна конструкција готова, пре но што се почне стављање "*цúгле за пòкров*" (црепа), један од мајстора скида са гране флашу са освећеном водицом, баца је са крова с намером да се флаша при додиру са земљом разбије и водица проспе, па се након тога сматра да је кров и читава зграда освећена. Потом се скида са крова гранчица, газда скида са ње поклоне и "*пochástи*", раздаје их мајсторима. И ови обичаји присутни су у Срба (и у банатских Румуна)¹². У прошлости су куће већином биле покривене шиндром, ретко "*плéкам*" (лимом), док се данас покривају црепом.

1.6. *Усељавање у нову кућу*. Обичај је да се у нову кућу усељава у "*понеде́лник, срéду или субóту*", јер су ти дани сматрани "*дóбри*" или "*поштéни*", поготово понедељак. У сваком случају, за Карашевце је понедељак најпогоднији дан за усељавање, а изгледа да је тако и код Срба, и код Румуна.

Вероватно да је у прошлости улазак у нову кућу био попраћен извесним магијским радњама које се данас, колико смо успели дознати од наших казивача, више не врше.

Данас се нова кућа пре усељавања једино попрска освећеном водицом, а потом се уноси намештај и остале ствари. Нисмо успели од казивача дознати податке о томе шта јесте и шта није дозвољено да се унесе у нову кућу, нити о другим сујeverјима везаним за овај моменат. Обичај, је такође, да најкасније за годину дана од усељења, домаћин позове свештеника који треба да освети кућу. Том приликом коље се живина и (или) ован (овца, јагње) и припрема се богат ручак, "*ка́кон за славење*" (као за славу), на који домаћин позива мајсторе који су градили кућу, а понекад и свираче, да би се присутни развеселили, а укућани да буду увек весели у новој кући. Када се гозба заврши, сваком се мајстору припреми и даје неки "дар" – марама, пешкир, кошуља и сл., а такође и "*тањúр*" у који се ставља помало од сваког јела: печени кромпир, месо, сарме, колачи.

Читава гозба, а поготово клање живине и(ли) стоке (обично ован, овца, теле, зависно од материјалног стања домаћина), можда су реминисценције прастарог обреда везаног опет за мотив жртве. Пошто је у прошлости постојало чврсто веровање да свака нова грађевина захтева људску жртву, која је касније замењена жртвовањем неке домаће животиње, највероватније су људи и по завршетку куће приносили још једну жртву, ради веће сигурности. Временом, ово је веровање ослабило и оно је данас веома нејасно и замагљено, но, ипак, још увек присутно у колективном сећању. Шта више, овде имамо типичан пример како се променом функције обреда стиже до његовог претварања у представу, боље речено у "*обред-представу*", како га назива један италијански истраживач¹³.

¹² Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије*, Први део, Научна књига, Београд, 1960, стр. 168; I. Talos, *нав. дело*, стр. 253

¹³ P. Toschi, *Storia delle tradizioni popolari*, Torino, 1961.

2. Анализирајући карашевске обреде, веровања и обичаје везане за изградњу куће, а при том не испуштајући из вида специфични положај и развој ове етничке енклаве, можемо стићи до неких закључака који се тичу порекла овог живља и румунског утицаја на овај карашевски обичај.

2.1. Узимајући као критеријум присутност и специфичност обреда у разним моментима изградње куће код Карашевака, Срба и Румуна, и њиховим упоређивањем, један од закључака који се намеће јесте да су Карашевци сачували већину основних балканских обреда, веровања, сујеверја и обичаја везаних за изградњу кућа и других грађевина. Већина обреда су дакле, заједничка балканским народима, а разлике се односе на неке детаље у начинима вршења обреда, што је сасвим нормално. Постоје четири велике групе обреда и веровања које су повезане са најзначајнијим моментима у подизању неке грађевине: 1. избор места и грађевинског материјала; 2. копање и зидање темеља; 3. подизање кровне конструкције и 4. усељавање у нову кућу. Најважнији обред везан је за 2. етапу и односи се на *узиђивање жртве у темељ грађевине*, потом следе обреди који се односе на остале етапе. Добро су представљени и очувани обреди везани за подизање крова, док су остали веома слабо заступљени.

2.2. Неке сличности уочавају се у обредима, магијским радњама и веровањима Карашевака и становништва из источне Србије¹⁴. Те су сличности уочљиве при избору места (физичка подобност и правни аспект плаца, утврђивање међе са комшијама, одсуство појединих радњи око испитивања места), при набавци, довлачењу и преради грађевинског материјала (мобе), узиђивању главе домаће животиње или живине и других предмета, узиђивању сенке и др.

Значајне сличности приметне су и у терминологији куће и покућства у карашевским и српским говорима источне Србије, а то је још једна индиција која сведочи о томе да карашевски говори јесу српски говори и да је један део предака данашњих Карашевака избегао са подручја косовско-ресавског дијалекта који се граничио са југоисточним српским дијалектима¹⁵. Ево само неколико примера из карашевских говора (КГ) и говора Лесковачке Мораве (ЛГ)¹⁶, и то оних који су по форми и значењу идентични или веома слични: *обор, на двор* (КГ) – *обор, двор* (ЛГ), *клџмба* (КГ) – (циганска) *кламфа* (ЛГ), *ст'лба, ст'лбе* (КГ) – *слубе* (ЛГ), *ћ'бишак* (КГ) – *ћошак* (ЛГ), *гáзда, грéда, клет, кóчина, коли́ба, кошáра, мајстор, мálтер, нúжсник, огњíште, óграђ'a, појáта, нóрта, штáла* (КГ) – исти облици у ЛГ.

2.3. Извесне сличности између карашевских и румунских обреда и веровања постоје првенствено код банатских Румуна, што сведочи о међусобним утицајима и интерференцијама. Једна таква сличност односи се на узиђивање главе петла или кокошке. Као код Карашевака, тако и код банатских Румуна и оних у жупанији Хунедоара (која се граничи са банатским просторима), постоји веровање да у новосаграђеној кући ће заповедати жена ако се у темеље зида глава кокошке¹⁷.

¹⁴ Упореди описане карашевске обреде са оним описаним у радовима: *Културна историја Сврљига*, књ. 1, стр. 192 - 201; М. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 82-85.

¹⁵ О пореклу Карашевака и карашевских говора види наш рад *Graiurile caraşovene azi. Fonetica şi fonologia*, Uniunea Sârbilor din România, Timişoara, 2000, стр. 211-225.

¹⁶ Примери за ЛГ узети су из наведеног рада М. Ђорђевића (стр. 82-99).

¹⁷ Види I. Tal oş, *нав. дело*, стр. 246-247.

Постоје, међутим, и неке разлике. Тако, на пример, када се радови на крову заврше, код Карашевака добро је да се флаша која се баца с крова са освећеном водичом разбије, док код Румуна, ако се бачена флаша (са вином или ракијом) разбије, лош је знак који наговештава да онај у чије је име бачена неће дуго живети.

Сличан карашевском обичају је и обичај Румуна Банаћана (али и још понегде, у жупанијама Муреш и Арђеш) да се при почетку радова на крову, о први рог окачи зелена гранчица, на коју се стављају мараме и флаше са ракијом или вином¹⁸. Међутим, великих и бројних сличности у обредима Карашевака и банатских Румуна нема, а оне које постоје својствене су читавом балканском простору, те се не могу приписати румунском утицају.

3. Неоспорно је да су све обредне радње, обичаји и веровања у разним етапама подизања било које грађевине везани за обред жртвовања, и то код свих балканских народа. Најпре су у све те паганске обреде, обичаје и веровања продрли хришћански елементи, као што су: кађење тамјаном, употреба освећене воде, свећење новосаграђене куће и сл. Потом је, друштвено-економски развој током времена, нарочито у XX веку, изазвао значајне модификације у менталитету и магијском размишљању људи. Развој културе, цивилизације и нарочито технологије, довели су до урбанизације села, а последица свега тога јесте да су бројне архаичне магијске и обредне радње везане за древни процес подизања куће или сасвим потиснуте од неких нових обичаја и веровања, или су пак доживеле знатне трансформације. То је разлог што је мали број обреда и обичаја очуван до данашњих дана у свом архаичном облику.

3.1. Код Карашевака, као што се може видети из горе изложеног материјала, обреди, обичаји и веровања везани за избор места, припрему грађевинског материјала и уселења у нову кућу или су сасвим ишчезли, или су се у значајној мери променили.

3.2. Најбоље очувани обреди, обичаји и веровања везани су за моменат *копања и зидања темеља*, у којима је све подређено *жртвовању живог бића*. Иако најбоље конзервисан, током времена је и обред *жртве зидања* доживео значајне структуралне промене (што се иначе десило на читавом балканском простору).

Жртвовање неке домаће животиње или живине на темељу је, без двојбе, новији вид жртве зидања. Људска жртва представљала је огромну цену коју су у прошлости људи плаћали хтоничним божанствима, злим дусима и другим силама због чврстог веровања да се само тако зграда неће срушити и биће трајна. Конкретне доказе о узиђивању људи ми данас немамо, али је сећање на тај обред још увек веома живо у народу, поготово у народном стваралаштву.¹⁹ Ту тешку људску жртву људи су вековима покушавали да избегну. Тако је, у једном тренутку историјског развоја човечанства, а тај тренутак се може сматрати као релативно касни ступањ еволуције народног менталитета, људско биће као жртва замењено животињом. До тога је дошло оног момента када је човек почео веровати да хтоничне силе могу бити задовољене жртвовањем неког другог бића, мање болног и вредног по ње-

¹⁸ Исти, *нав. дело*, стр. 253-254.

¹⁹ Види, на пример, српску епску народну песму *Зидање Скадра* (и друге песме са том тематиком), румунску народну песму *Meșterul Manole* или наш рад Специфичности развоја карашевског фолклора у румунској средини огледане у структури и језику баладе "Манојла Зидојла", *Етно-културолошки ЗБОРНИК*, књ. V, Сврљиг, 1999, стр. 77-84.

га. Тај је моменат представљао огроман корак у еволуцији људског менталитета, у смислу ослобађања човека од магијског размишљања. Обред жртвовања се и даље ублажава јер се умножавају предмети који се жртвују (новац, вегетални и минерални елементи), дакле, данак који је човек давао земљи бивао је све мањи и безвреднији. На тај начин обред трпи непрекидну деградацију. Промене у структури условиле су и промене у функцији обреда, тако да се постепено стиже до тога да се обред и даље врши, али без магијске вредности. Он се, дакле, претвара у неку врсту представе, врши се ради славља, а све важнија постаје његова практична, материјална компонента (месо жртвоване животиње користи се за исхрану мајстора и осталих који помажу на изградњи куће).

3.3. Прелазу од људске ка животињској жртви претходила је пракса *узиђивања људске сенке*. Са магијског становиштва, ово жртвовање имало је једнаку вредност са правим жртвовањем човека, а оно се темељило на веровању да ће онај чија ће сенка бити узидана у темеље ускоро умрети, зато што ће узиђивањем сенке "душа" бити одвојена од "тела". Касније је то веровање ослабило, те се ова пракса примењивала само при подизању великих грађевина (мостова, цркава, тврђава).

3.4. У радовима око изградње куће присутни су, осим главног обреда жртвовања, и *други обреди*, чије су функције различите: осигурање благостања и здравља укућана, плодности, заштита од злих сила и духова итд.

Тако, на пример, стављање металних предмета у темељ куће (поткова и други метални предмети) има различите функције. Потковица има, с једне стране, магијску моћ да проузрокује изобиље (у новцу, стоци и сл.), а с друге стране, има апоетропејско дејство - да не дозволи приближавање злих духова кући, да обезбеди здравље и срећу укућанима.

Приметно је и уплитање неких аграрних обреда, чија је функција да осигурају изобиље у пољопривредним производима (узиђивање у темељ зрневља кукуруза или жита, стављање клипова кукуруза на зелену границу на кровној конструкцији).

Најближе жртви зидања јесу следеће функције обреда *узиђивања металног новца*: 1. да темељ и зидови буду чврсти као метални новац који никада не иструбли; 2. да новац представља данак злим силама и дусима како се они не би приближавали кући и наудили укућанима. Из ових двеју функција произилази да овај обред представља мост који повезује обреде чија је намена да обезбеде благостање и да, истовремено, држе на одстојању зле силе од куће и укућана, са оним обредима чија је функција да грађевини обезбеде трајност, што се може постићи жртвовањем неког живог бића. То значи да је *новац* схваћен као средство за замену људске жртве. Међутим, најновија функција узиђивања металног новца у темељ јесте да укаже на *време изградње куће*.

3.5. Начин на који се данас *обред жртвовања* врши, код свих балканских народа, указује на то да је он претрпео значајне структурне промене: људска жртва је постепено замењена животињом (касније и другим предметима), а када је та пракса уопштена, облик обреда је прешао у пасивни магијски арсенал.

4. И код Карашевака обреди везани за изградњу куће имали су исту судбину. Од исконског обреда узиђивања људи или њихових сенки у темеље грађевина остало је само сећање, а данас се обред упражњава без магијске вредности, изашавши из круга активне магијске праксе.

4.1. У структури карашевских обреда, обичаја и веровања има много идентичних или сличних елемената са истим обредима, обичајима и веровањима првен-

ствено код Срба, али и код Румуна и других балканских народа. Неочекивано, румунски утицај на карашевске обреде и обичаје везане за изградњу куће јесте веома слаб.

4.2. Позната је чињеница да су етничке енклаве изузетно отпорне, конзервативне према било каквим променама у обичајима, у начину живљења. Та отпорност, међутим, знатно слаби у условима дуготрајног, константног и интензивног економског развоја, који доноси опште благостање. Последица тога јесте, најчешће, занемаривање традиција, што може довести до потпуног утапања мањих етничких заједница у море већинског народа, тј. до тоталног губљења идентитета таквих заједница. Код Карашевака то још увек није случај, али њихова будућност у мноме зависи од тога у којој ће мери успети да и даље задрже свест о својој етничкој посебности. А један од начина да се то оствари, јесте да ова етничка заједница изнедри што већи број интелектуалаца, а пожељно би било да се они школују у матичној земљи, под условом да се они директно имплицирају у живот заједнице, негујући при том њене специфичности и, истовремено, јачајући међу Карашевацима свест о припадности српском народу.

Mihai N. RADAN

RITUALS, BELIEFS AND CUSTOMS OF THE PEOPLE OF KARAŠEVAK CONNECTED TO BUILDING HOUSE

This work represents the attempt of revealing nowadays very forgotten or marginalizing rituals, beliefs and customs of the inhabitants of Karaševak connected with building the house. The main moments of building the house are analysed (the choice of place and building material, the beginning of building the foundation, ending works on the roof, moving into the new house) and various rituals following each of these moments (placing the head of a domestic animal into the bedrock, money, incense or/and building into human shadow, placing a green twig with different objects on it during the final performance of the works on the roof etc.).

Apart from magic rituals, there are various beliefs shown in this work, as well as different belief, superstitions and customs connected with building the house. It is also being tried to find out how much Romanian customs had their influence as well as rituals and beliefs on the whole ritual of Karaševak.

Иван НИКОЛОВ
Етнографски институт с музей, Софија

UDK 728 : 398.341 (497.2)
Оригинални научни рад

ЗА АНТРОПОМОРФНИЈА КОД НА ОСНОВИТЕ НА ТРАДИЦИОННАТА КЪЩА

Темата е разработена върху литературни и архивни материали, които включват обширни райони и контактни зони в българската етническа територија. Ще бидат разгледани някои обичаи, свързани с основите на новата къща, както и връзката им с "мъжкото" начало.

Ключне речи: обичај, нова кућа, мушко начело.

Уважаеми дами и господа! Известно е, че има два подхода в изследването на традиционната къща. Единият е регистрацията и описанието на това което "око" вижда, а другият е повдигането на синкретичното културно було и разчитането на скритите кодове на къщата или на нейните структурни елементи. Няма да влизам в спор за предимствата или недостатъците им по понятни причини. Не крия и предпочитанията си към нетривиалното осмисляне и изследване на традиционната къща. Ето защо вниманието ми ще бъде насочено към мъжкото участие в "правенето" на семейния дом, а оттам и към метафората "мъж – основи". Върху тази изходна позиция ще бъде и опитът да се разкрият и анализират антропоморфните превъплъщения на основните камъни или *темелите* (к. м – И. Н.) на нова къща.

Данните са от периода на XIX - началото на XX в. и покриват част от държавната територия на българите, както и някои контактни гранични зони. Хронологията има условен характер, тъй като представите, вярванията, обичаите и обредите свързани с изграждането на основите се характеризират със стабилност и повторимост в съвременността. Нещо повече. Личните теренни изследвания през 80 и 90-те години на XX в. показват, че в съвременните условия строителството на нова къща почти задължително преминава през наследения обреден "сценарий", а редица представи и вярвания запазват своето архетипно осмисляне.

В специализираната литература темата се засяга фрагментарно, но съществуващите гледни точки и мнения са ценни и отправят предизвикателства по посока научното дирене и интерпретация на редица въпроси.¹ С голяма стойност са и ар-

¹ Арнаудов, М. *Студии върху българските обреди и легенди*. Т. II, С., 1972; Георгиева, Ив. *Българска народна митология*. С. 1983; *Народна митология* (Второ преработено и допълнително издание). С. 1993; Генчев, Ст. *Строителни обичаи и обреди* (Етнографски проблеми и перспективи). *Векове*, кн. 2/3, 1974, с. 69 и сл; *Обичаи и обреди, свър-*

хивните материали от теренните проучвания, които съдържат неизползвани данни за представите и строителната обредност.

Изборът на място бележи "началото" в селекцията, миогледното осмисляне и обредното структуриране на бъдещата семейна територия.² Изграждането на основите фиксира и афишира реализацията на прехода "незастроено – застроено" място чрез практически и обредни действия, в които се включват и майсторите – строители. Това е прагов момент в моделирането и семантизацията на пространството, а оттук и на утвърждаването на неговата социалнознакова организация. Нещо повече – с поставянето на основите се отбелязва началният етап в изграждането на собствено жилище, чието притежание определя статута на мъжа като "темел" на къщата и семейството. Тук не става въпрос за статичност, защото мъжът в традиционното общество е мобилният елемент. По-скоро това е знак за "мъжка" дейност, качества и задължителна статусна роля за доказване на способности. Изграждането на къщата е изпитание, а притежаването и е ценност, която в голяма степен определя и другото йерархично ниво в мъжкия социален статут – "глава" на семейството. "Мъжът е темел на къщата" – пише Д. Маринов и добавя: "Къща без мъж е пуста къща"³ В Благоевградско когато се роди първото момче в семейството или изобщо "мъжко" дете, словесната реакция е: "Роди се темел на къщата".⁴ Качествата на основите са асоциация за якост, стабилност, издръжливост, но и за нарушена хармония и предстояща смърт. Връзката "човек – основи" е илюстрирана от Д. Маринов така: "Къщата е здрава отвънка, но отде да знаем, че темелът (к. м. – И. Н) или билото не са прогнили; една силна вихрушка и къщата е паднала; или едно силно наводнение и къщата е срутена. Така е и с човека. Гледаме го здрав, но в сърцето или в друго нещо е чурук, повреден и едно силно душевно разтърсване и той е умрял"⁵ Примерите са метафора за равенство между темелите на къщата и човека. Качества като якост, трайност, статичност, стабилност и неразрушимост на основите по асоциативен път се свързват с човека или

зани със строеж. В: Добруджа. С. 1974, с. 356 и сл.; Обичаи и обреди, свързани със строеж. – В: *Капанци*. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. С., 1985, с. 253 и сл.; Обичаи и обреди при строеж на жилища. – В: *Софийски край*. С., 1993, с. 264-265; Маразов, Ив. *Видимият мит*. С. 1992, с. 59 – авторът приема идеята на М. Елиаде, че в организацията на всяко културно пространство лежи общ митологичен модел. На равнище "етнос" също са възможни паралели, но само със солидна доказателствена база. Вж. Елиаде, М. *Космос и история*. М., 1987, с. 34 и сл.; Дражева, Р. *Строителни обичаи и обреди*. В: *Етнография на България*. Т. 3 (Духовна култура). С. 1985, с. 224 и сл.; Обичаи и обреди, вързани със строежа на къщата и влизането в новия дом. В: *Пловдивски край*. С. 1986, с. 289 и сл.; Трудови и професионални празници и обичаи. В: *Родопи*. Традициона народна духовна и социалнонормативна култура. С. 1994, с. 225 и сл.; Бонева, Т. *Професионални строителни обичаи* (по материали от Средните Родопи) *Векове*, кн. 6, 1980, с. 48 и сл.; Народен светоглед. В: *Родопи*. Традиционна народна., с. 45 и сл.; Райчевски, Ст. *Трудови обичаи*. В: *Странджа*. С. 1986, с. 251.

² Байбурин, А. *Жилище в обряди и представлениях восточных славян*. Ленинград, 1983, с. 34 и сл.; Восточнославянские гадания, связанные с выбором места для нового жилища. В: *Фольклор и этнография*. Ленинград, 1977, с. 123-131; Николов, Ив. Избор на място или "началото" в строителството на ново жилище. *Българска етнология*. кн. 1, 1986, с. 25 и сл.

³ Маринов, Д. *Избрани произведения*. Т. I, С., 1981, с. 232.

⁴ Николов, Ив. *АЕИМ* № 157 - III, с. 15.

⁵ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 325.

по-скоро с мъжа предвид неговата роля и функции в семейството. И обратното - антикачествата на основите са знак за предстояща смърт, но и указание за безволевост, нестабилност, скитничество, бездомство, т. е. всичко онова, което според народния мироглед не позволява на мъжа да бъде "темел" на къщата.

В представите и вярванията метафората "темел=мъж" е кодирана върху оценката на физическите свойства на камъка, от който се изграждат основите. Изброещите по-горе качества по правило се приписват на мъжа като олицетворение на сила, здраве, способност да осигурява прехраната на семейството, сексуална мощ, морал, обществен престиж, т. е. признава му се неговата водеща роля в семейството, още повече че еманципацията е непозната в традиционното общество. Сравнения като: "*Твърд (му е) като камък*", "*Непоклатим като камък*", "*Пасва като дялан камък*" или "*Той е дялан камък*", "*Казана дума, хвърлен камък*" са достатъчно убедителни доказателства за оценката на "мъжкото" в биологичен и социален план. В съвременните условия метафорите за благосъстоянието и поведението на мъжа също са перифраза на качества свързани с камъка: "*Този е голям тежкар*", "*Тежък баровец*", "*Тежи си на мястото*" и т. н.

Антикачествата на мъжа се свързват преди всичко с отсъствието на физическа сила, потентност, трудолюбие и волеви характер, с които да налага мъжката си власт, "тежката" си дума и социалния си престиж в семейството и колектива. Сравнения като: "*Развей прах*", "*Студен като камък*", "*Тежи ми като камък на шията*" или "*Този е мека Мария*" посочват противоположностите – нестабилност, безхарактерност, неконтактност, сексуална немощ, "женско" начало, т. е. налице е отрицанието на мъжа, като "темел" на къщата. В този контекст е и посланието на една от най-страшните клетви: "*Да се скита от село на село и темел да не фане*".⁶

В митопоетическата традиция на българите присъства темата за "вълшебното" раждане на дете от камък. Според поверието една жена нямала деца. Помоли се Богу да претвори един камък на дете. С тая молба и вяра тя взела камъка, привързала го на корема си, увила го с пояс и го носила девет месеца. На десетия го развила и за нейна радост камъкът станал дете.⁷ Най-често роденото дете е момче⁸, което личи от текста на песента:

"Турила си бел камък на сърце,
па го носи до девет месеца,
та си роди това мъжко дете"⁹

Роденото от "камък" мъжко дете се превръща във "вълшебен юнак", който се отличава с изключителни физически качества.

В народната митология антропоморфизацията на камъка е отразена в представите: "*И каманъте имат уста*" или "*И дуварите имат уши*".¹⁰

Връзката "камък - човек" е регистрирана и в народните предсказания за познаване пола на детето. В тълкуването на съновиденията даването на пръстен с камък

⁶ Стойчев, К. *Тетевенски говор*. СБН", 31, С. 1915, с. 134.

⁷ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 241.

⁸ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 243.

⁹ Венедиков, Ив. *Златният стожер на българите*. С. 1987, с. 188.

¹⁰ Маринов, Д. *Избрани произведения*. Т. 2, С. 1984, с. 55.

е поличба за раждането на момче. Ако камъкът е счупен, напукан или пръстенът е без камък, вярва се в скорошната смърт на новороденото момче.¹¹ В материалите от Охридско личното участие в разрушаването на основите е знак, че *"ще роди някоя от жените в тази къща"*.¹² Но ако те се саморазрушат означава, че *"... щял да умре някой в тази къща, особено... домакинът (к. м. – И. Н.)"*¹³ В Прилепско тълкуванието е: *"Дзит (основи, б. м.) да ти паднат от кукуята, чоек ќе ти умреш"*.¹⁴

Много разпространен и със съвременен звучене е текстът на една пословица по повод на личната съдба на човека: *"Роди ме, мамо, безценен камък, па ме фърли на дното на морето"*.¹⁵

В очакване на орисниците наред с другите неща се поставят и три парчета от подпори, за да стане детето *"здроаво като подпорите"* (к. м. – И. Н.)...¹⁶ В Лезгар, Малгарско, първият млечен зъб се хвърля върху покрива с думите *"на ти врано, кокалче дай ми каменче"*.¹⁷ В Еникьой, Узункюприйско е регистриран обичай за предпазване на деца от смърт. *"Търсят – пише – Хр. Вакарелски – "запряну каменче" на някое дърво..... майка му го носи 40 дена в пояса си и след като наиде детето, окъпват го първия път с туй каменче"* (к. м. – И. Н.).¹⁸ От Горна Оряховица е информацията за лекуване на деца от "сърцеболие" като ги изкъпват с отвара от трева израснала в основите на новопостроена къща.¹⁹

"Момичето расте под лайно, а момчето – под камък"²⁰ е друга пословица, която кодира бъдещата роля на новороденото момче като предпочитан пол – йерархия в семейството, приемственост, съхраняване и увеличаване на родовото имущество. Това схващане е отразено в народното обичайно право, според което недвижимите имоти се "считат за темел", "съставят темеля" на задругата.²¹ В Лезгар, Малгарско годещарите искат момата с думите: *"Имаме си един дувар (основи, б. м. – И. Н.), имате и виа дувар, да ги сберем наедну"*.²² В Одринско (с. Кадъкьой) свекървата посреща булката с торба, в която има хляб и един камък.²³ Какъв е подтекстът на посланието е трудно да гадаем. И все пак възможният отговор е – булката да стане "тежка" и да се застоява в къщата.

Разпадането на задругата или разделянето на "темеля" е отразено в съновиденията от Охридско: *"Двама души от камък (к. м. – И. Н.) ако видиш един до друг да стоят, единия да се оживи и да удари главата на другия, главата пада и се не"*

¹¹ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 485 (т. 2).

¹² Шапкарев, К. *Сборник от български народни умотворения*. Т. I, С. 1968, с. 598.

¹³ Шапкарев, К. *Цит. съч.*, с. 607.

¹⁴ Цепенков, М. Съновидения и тълкуванията им. От Прилеп. *СБНУ*, Т. 7, 1892, с. 130.

¹⁵ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 58 (т. 2).

¹⁶ Големанов, Г. Материали по народната медицина. *СБНУ*, Т. 30, 1914, с. 10.

¹⁷ Вакарелски, Хр. Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Част I. Бит. *Тракийски сборник*, кн. 5, С. 1935, с. 323.

¹⁸ Вакарелски, Хр. *Цит. съч.*, с. 321.

¹⁹ Големанов, Г. *Цит. съч.*, с. 10-11.

²⁰ Маринов, Д. *Цит. съч.*, с. 322 (т. 2).

²¹ Бобчев, С. Българската челядна задруга в сегашно и минало време. *СБН*, 22 и 23, С. 1906-1907, с. 69, 89.

²² Вакарелски, Хр. *Цит. съч.*, с. 327 - 328.

²³ Вакарелски, Хр. *Цит. съч.*, с. 328.

види къде ще се е отъркулила. Това показва, че син от татко ще се дели и сина от къщата ще излезне.²⁴

В благословиите отправени на Бъдни вечер към стопанина на къщата също се използват метафори свързани с камъка. "Както е твърд камъка, така да ти е твърда душата" и "Както тежи камъка, така да ти тежи кесията"²⁵ са текстове, които визират качества и стремежи върху основата на формулата – "както той (камък) – така и ти (мъж – стопанин)."

Участието на камъка като обреден атрибут е регистрирано в някои от календарните обичаи на българите. В Средните Родопи сурвакарите внасят тежък речен камък в дома на стопаните. След това го поставят пред чорбаджията и благославят: "Както е текла реката през камъните, тъй да ти текат парите в кесията". Домакинята черпи сурвакарите..., а камъкът престоява до огнището няколко дни.²⁶ В Гюмюрджинско на същия празник (Сурва) сурвакарчетата не носят дрянови пръчки, а камъни. Слагат ги пред стопаните с думите: "Толкова да ти е кесията". Обичаят е регистриран и в някои села на малоазийските българи, където "също тъй дунаат ну един камен ф къшти за берекет, кладват гу ф кушету, седнат връз не-го и викат: Сурува – здраве!"²⁷

Участието на камъка в календарната обредност говори многозначително за утвърдения му мирогледен статут. Проличава вярата в неговата здравеносна и продуцираща сила. В този смисъл любопитна е замяната на дряновата пръчка с камък. Слагането на знак за равенство между едни от най-важните обредни атрибути може да се тълкува с близката им символика в митологичния код на българите, в която дрянът е олицетворение на издръжливост, здраве и дълголетие.²⁸ В кръга на хипотезите е, че внасянето и "насядането" на камъка на Сурва е знак за въвеждането и утвърждаването на позитивното начало в новия годишен цикъл. В този контекст са възможни паралели с поставянето на първия темелен камък, с което се отбелязва и същинското начало в строителството на нова къща.²⁹

"Къщац бeас темeль са не държи" е родопска пословица, която е синонимия за "необмислена" работа.³⁰ Нещо повече. Подсказва, че поставянето на основните камъни е изключително важен момент в строителството на нова къща.

След избора на място следващият етап в строителната дейност е свързан с поставянето на основните камъни – "темели". Диалектното название е заемка от гръцкото "themelion" = "основа на сграда". Със същия корен е и латинското "templum" = "отделено, свещенно място."³¹ Основите маркират четириъгълната рамка на къщата. Ситуират я по отношение на световните посоки. Осъществяват връзката с

²⁴ Спространов, Е. Разни вярвания, прокобавания. От Охрид. СБНУ, 13, С. 1896, с. 147.

²⁵ Бонева, Т. АЕИМ № 811-II, с. 100 (с. Славейно, Смолянско).

²⁶ Попов, Р. Календарни празници и обичаи. В: Родопи, С., 1994, с. 92.

²⁷ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 418.

²⁸ Попов, Р. Дрян. В: Българска митология. Енциклопедичен речник. С., 1994, с. 104.

²⁹ Генчев, Ст. Строителни обичаи и обреди..., с. 212. Ст. Генчев класифицира строителните обичаи свързани с поставянето на основи като "същински" тъй като налице са строителни действия и професионални изпълнители. В този контекст може да се говори и за "същинско" начало.

³⁰ Шишков, Ст. Народни пословици от с. Малево, Оряхово, Павелско, Рупчоско. – Родопски напредък, Станимака, 1903, № 3, с. 116.

³¹ Лулева, А. Вещите в традиционния български дом. Дисертация. Ръкопис.

"долния" и "горния" свят, с което нарушават "целостта" на мястото, т. е. променят статута му по посока на значения като: ограничено, сакарално, социализирано.

Известно е, че в традиционното общество социалното и пространствено разделение между половете е регламентирано и се подчинява на система от правила и норми. Това, което мъжът може и му е разрешено да прави, изключва дублиране или аналог при жената. Системата се разпростира върху всички дейности – от ежедневните занимания и задължения до участието в календарната и семейната обредност, магически практики и т. н. Мъжът е създател и носител на материалните блага, а жената – техен разпоредител. Мъжът е длъжен да създаде защитено пространство – семеен дом, в което след това е едновременно "гост" и "господар".

При първата копка и поставянето на основите присъстват само мъже. Това са стопанинът на новата къща, кръвни роднини, дюлгерите, а в отделни случаи и свещеник. В локалните варианти кръгът на "посветените" се разширява от съседни или от специално подбрани мъже, които имат точно определени роли с пряко или символично участие в строителството. Тук става дума и за "обредна" програма, която регламентира мъжа като творец, създател и медиатор. Той влиза в съприкосновение с опасна зона (трап = долен свят), която все още носи характеристиките на "недома". Неслучайно в тълкуванията на съновиденията от Прилепско се казва: *"Майстор (дюлгерин) дома да ти работит, гроб ке праиш за умрел"*.³²

Отсъствието на жени или тяхното инцидентно участие са мотивирани от биологични, физически, мирогледни и социални критерии. Отстъпление от нормата е нежелателно. На този факт обръща внимание Д. Маринов, който пише: *"За да се изкопае трапът на изжата (къщата, б. м. И. Н.), обикновено се...свикват роднински или съседски мъже да помагат... Тоя трап се копае само от мъже, защото народното поверие забранява на жените да копаят тука в тоя трап. В краен случай и при голяма нужда жените могат да чистят земята."*³³

Данните показват, че при поставянето на основите главните обредни лица са стопанинът и първомайсторът. Утвърденият статус на главния майстор е гаранция за щастливото начало и край на строежа. Той е с доказани качества пред дюлгерското съсловие защото *"майстор е този, който може да основе къща, да я захване с темел (к. м. – И. Н.) ... и да я отвърши..."*³⁴ И обратното – неспазването на "правилата" при поставянето на темелите внася нещастие за стопанина и семейството. В архивни материали от Пернишко е записано: *"върху човек паднал темела (к. м. – И. Н.) на къщата и станал вампир."*³⁵ Следователно според народните представи и вярвания анти-качествата на темела превръщат къщата и човешка в техни отрицания – "пуста" къща и демоничен персонаж.

По време на самото строителство, ролята – "пазач" на семейното пространство е персонализирана. В народописните материали от Разложко е отбелязано, че *"през време на строежа стопанинът (к. м.) трябва деня и ноща да се навъртва там, за да пази/к. м. / да не се настани в къщата лош дух"*.³⁶ Текстът представя действие, в което мотивите за лична безопасност отпадат. Стопанинът поема охраняващи

³² Цепенков, М. Съновидения и тълкуванията им..., с. 130.

³³ Маринов, Д. Избрани..., Т. II, с. 616.

³⁴ Бонева, Т. АЕИМ № 814 – II, с. 4 (с. Полковник Серафимово, Смолянско).

³⁵ Георгиева, Ив. АЕИМ № 661 – II, с. 75.

³⁶ Молерови, Д и К. Народописни материали от Разложко, СБНУ, 48, С. 1954, с. 401.

функции и в онези отрязъци от денонощния цикъл/нощ/, в които властват демоничните персонажи. Може да се предположи, че неговият социален статут и при тежаването на изявени "мъжки" качества е гаранция за неприкосновеност. Или както "темел" на къщата стопанинът е активен участник и посредник в жизнеутвърждаващото начало, което му позволява да предпази "собствения" си космос.

В с. Петково, Смолянско първият темел се носи от най-стария човек в семейството завит и прикрепен в пояса му.³⁷ Действието свързано с избора и пренасянето на основния камък афишира и високата социална позиция на стария човек. Очевидно йерархията му позволява, а и задължава, да положи основите на новата къща. А това без съмнение е символичен акт с висока стойност, който може да се тълкува като предаване (и приемане) на опит, мъдрост, памет от стария темел (бащата) на новия (сина).

В народописните материали от с. Бобошево, Дупнишко е отбелязано, че "*при полагане на темеля/основния камък/ домакинята го удряла три пъти с чука на майстора с думите: "Мора да не мори."*"³⁸ Според данните от началото на XIX в. мората е демонологичен персонаж, който се свързва с болести, злосторства и смърт.³⁹

Описаните обредни действия потвърждават тезата за семантичното тъждество: мъж = темел = траен живот. Участието на "най-стария" мъж е верижната връзка с родовата приемственост, памет и потенциал, които по символичен път се закрепват към темелите. Той преминава през пространствата/пръв влиза в трапа без страх от негативни последици/ и "убива" (ударите с чук) демона.

Поставянето на основните камъни преминава през обща за българите практика каквато е жертвоприношението. Изборът на жертвено животно не е случаен и е обвързан с мъжкото начало. Според представите и вярванията на българите: "*Овенът е недосегаем за лошите духове и самовилите*", "*агнето е най-приятната жертва на Бога*", а "*петелът е недосегаем за никакви лоши духове.*"⁴⁰ Съществува забрана да се принасят в жертва при поставянето на основите коза и кокошка. Вярва се, че козата е "дявол"⁴¹, който може да се насели в новата къща. Известни са и пейоративните сравнения между жена и коза. Например – "*Вреци като коза*", "*Глувава коза*" и т. н. Според представите кокошката не е подходяща за "курбан" при строеж на нова къща, защото "*рие земята с краката и в бъдеще ще подрие основите/к. м. / на къщата.*"⁴²

Забраната има и хранителен код. В Казанлъшко на мъж не се дава кокоше крило, защото ще "хвъркне" от къщата.⁴³, а в Цариградско кокоши крак, защото няма да опазва поверените му тайни.⁴⁴ Табуто предпазва от "немъжките" постъпки и качества, но също така влияе и върху селекцията при избора на жертвено животно.

Главни действащи лица при жертвоприношението са стопанинът на къщата или главният майстор. Те колят жертвата върху източния темел и по-рядко върху ме-

³⁷ Бонева, Т. АЕИМ 11 – II, с. 21; № 812 – II, с. 67 (с. Славейно, Петково, Левочево, Смолянско).

³⁸ Кепов, Ив. Народописни, животописни и езикови материали от с. Бобошево, Дупнишко. СБН, 42, С., 1936, с. 33.

³⁹ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 168-169.

⁴⁰ Маринов, Д. Избрани., Т. I., с. 119, 147.

⁴¹ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 57.

⁴² Генчев, Ст. Обичаи и обреди, свързани със строеж. - В: Капанци..., с. 253.

⁴³ Филипов, Н. Прокобявания. От Казанлък. СБНУ., 16 и 17, С. 1900, с. 220.

⁴⁴ Сталийски, Ц. От Цариградско. СБНУ, 6, С. 1891, с. 90.

стата, определени за праг и огнище. От Устово, Смолянско е информацията, че *"когато някой се върне болен в къщата "сайбияна/ стопанинът, б. м - И. Н. /, дете знае какъв е бил курбана казва - бе-е-е. Това се прави за да се запази от болестта."*⁴⁵ В случая очевидното превъплъщение "мъж – стопанин = жертвено животно" доказва вярата в ритуалното дубльорство и взаимозаменяемост в екстремни ситуации.

В Тетевенско са съхранени знания за един неригистриран доскоро в литературата обичай. При поставянето на източния темел мястото се полива с вода, в която е изпрана ризата на булката от първата брачна нощ. Вероятно това е особен вид "кръвна" жертва, тъй като водата е примесена с "изпращения знак" на отнетата девственост.⁴⁶ Тук посланието "темел = мъж" е много директно и пресъздава акт свързан с дефлорацията и оплождане.

Началният етап от строителството на нова къща разкрива цялостно съхранени архаични пластове в културата на българите до началото на XX в. Обредните действия при поставянето на основните камъни са подчинени на комплекс от правила, чрез които жизненонеобходимото за социума пространство придобива нова степен в своята семантизация.

Главно действащо лице в представите, вярванията и обичаите е стопанинът на новата къща. С поставянето на основите той утвърждава статута си на "темел" на къщата. Преминува през различни изпитания, които са заложи в "обредния" сценарий. Следват нови свързани с вертикалното изграждане в архитектурната композиция, които ще го утвърдят и като "глава" на къщата и семейството.

Иван НИКОЛОВ

О АНТРОПОМОРФНОМ КОДУ У ТЕМЕЉИМА ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЋЕ

Тема је обрађена на основу књижевних и архивских материјала који обухватају широке рејоне и контактне зоне бугарске етничке територије. Истраживани су неки обичаји повезани са темељима нове куће, као и њихова веза са мушким начелом.

Ivan NIKOLOV

ABOUT THE ANTHROPOMORPH CODE IN THE GROUNDS OF A TRADITIONAL HOUSE

This topic was researched according to literary and archive materials, which include wide regions and contact zones of Bulgarian ethnic territory. Some customs connected with building the bedrock stone of the new house were researched, and its connection to male principle.

⁴⁵ Бонева, Т. АЕИМ № 816 – II, с. 16.

⁴⁶ Николов, Ив. *Традиционната къща...*, с. 15; Попов, Р. *Българска митология... Кръв.*, с. 181.

Румјана ДАНОВА
Етнографски институт с музеј, Софија

UDK 398.3 (497.2)
Оригинални научни рад

КРВНА ЖРТВА У САВРЕМЕНИМ ОБИЧАЈИМА СТАНОВНИШТВА ПОДУНАВЉА, ЦЕНТРАЛНЕ СЕВЕРНЕ БУГАРСКЕ

У савременим народним обичајима крвна жртва је сачувала своје паганске елементе ритуала и игра важну улогу у животу становништва тог региона. Код ритуала око градње нове куће, уласка у нови дом, породичног и курбана за здравље имамо прожимање соларних, хтонских елемената и култа предака. Снажнији су пагански елементи крвног жртвовања, а хришћански су слабији код сеоског становништва, а код градског је обрнуто. Она је у ствари невероватна симбиоза елемената народне традиције и савременог начина живота тог становништва.

Кључне речи: крвна жртва, календарски обичаји, кућа

Жртвовање које се обнавља уз одређени ритуал је познато и ради се у целом свеу. Жртва, која се даје (Богу, неком свецу, кућном духу-чуваркуће и др.) има за циљ да умилостиви, а исто тако и захвали за здравље и добитак у години. Животиња, која служи као жртва самим чином жртвовања постаје "света", "чиста", постаје духовна, "божанствена". Морам рећи, да у већини случајева крвна жртва се приноси одређеном свецу. Колико је жртва дража, тиме је духовна енергија, која се добија већа.

Крвна жртва се често приноси на територији целе Бугарске и зову је "курбан" – турска реч, која у ствари произлази из Библије (корбан = света жртва, обећана Богу – Евађелије Марка 7, 8-13). Сам термин обухвата уједно и жртву и жртвени ритуал (Ас а П. стр.2). И као такав курбан је присутан у целом обредно-ритуалном систему Бугара: у привредним обичајима, обичајима прелаза (око Нове године, пролећа, зиме), у обичајима приликом рада (нпр. око градње) породичним и календарским обичајима.

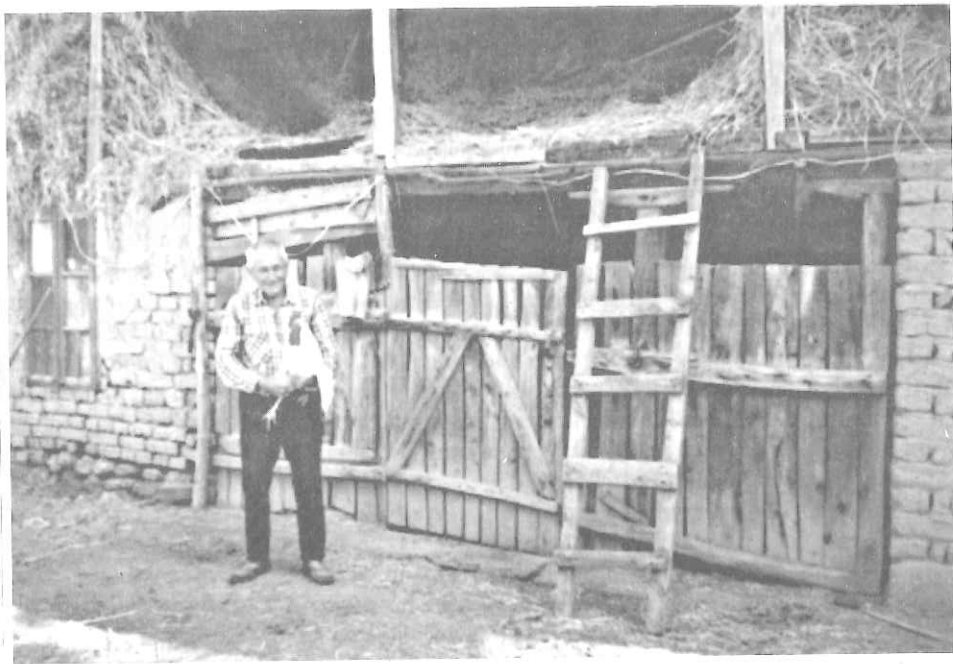
У бугарској етнографској литератури имају посебне публикације о крвној жртви. На жалост није обављено потпуно истраживање целе територије и ове врло живе и интересантне појаве.

Овом приликом ћу размотрити жртвовање животиње, дакле крвну жртву у неким савременим обичајима становништва централног Подунавља северне Бугарске, одакле имам податке са терена више од пре 30 и више година, па до данас. Покушаћу да вам представим садашње стање крвне жртве у обичајима у вези градње нове куће, приликом промене куће (на пример код куповине старе куће, у обичајима посвећеним неком свецу у облику курбана за здравље).

Главни предмет разматрања тих обичаја је обављен код становништва села Бајкала, које се налази на ушћу реке Искар и реке Дунав, у близини римског насеља *Ulpia Eskus*. Из тог села има доста пресељеника у градове Русе, Видин, Плевен, В. Трново и Софију. За неке од њих имам податке везане за ову тему, али о томе ће бити речи касније.

У овом разматрању је обухваћено око 120 домаћинстава села Бајкала и поменутих градова. Око 80 информатора су људи из села између 45-86 година (Иванка Чавдарова 86 г.). Село броји укупно 472 куће и 891 становника (подаци сакупљени до 30. августа 2000 г.), од којих је 113 Цигана. Становништво припада такозваној влашкој говорној групи, бугарске припадности, билингвистично. Млађе генерације изнад 25 године, живе у градовима и не знају влашки језик или неће да говоре. Постоји и инверзна миграција дела становника: они живе у селу од пролећа до касне јесени (март-октобар), а преко зиме живе у поменутим градовима, где имају станове. Има и случајева да у самом селу, неки сиромашни људи, који нису до сада имали кућу, сада купују кућу и остају тамо да стално живе.

Становници тог региона знају за три врсте жртве: крвна жртва животиња, бескрвна жртва (то су обредни хлебови, разне врсте јела, колачи, воће, одећа и сл.), и трећа врста жртве – вино и млеко.



Село Бајкал – домаћин одабрао певца за св. Илију, 20. августа 2000. године

Крвна жртва – курбан то је обично нека домаћа животиња (у данашње време се кољу мале животиње (ован, овца, јагње, јаре), а најчешће петао или кокош, ређе гуска и ћуран, који се доста гаје у овом региону. За одређени светац се коље обич-

но животиња, која је према традицији одређена за тог свеца: за Ђурђевдан то је мушко бело јагње (прво рођено у пролеће), за св. Илију – бели петао, најлепши, за св. Николу (Никољдан) – дунавски шаран, за Божић – прасе, за Василевдан (1 јануар) – црвени петао (глава тог петла се обеси у углу изнад кућних врата, где остаје да виси до следеће године и игра улогу "чуваркуће"). Ако се курбан мора дати у посне дане, које је црква одредила за пост, онда се жртвује риба са љускама, али у принципу тих се дана избегава курбан. Једино се тада може давати курбан за здравље, после преживљене несреће (удес, болести и др.) и тада се исто жртвује већа дунавска риба са љускама – шаран. Неовисно од свога пола, животиња, која ће бити крвна жртва мора да је потпуно здрава и јака – болесне животиње се не кољу за курбан. То јест болесна и слаба животиња се не може понудити као дар "божанству". Када се дарује бескрвна жртва свецима – воће, цвеће, оно мора бити најбоље и крупно. Уопште жртва се даје од срца, са пуно љубави и вере и мора бити најбоље, што човек може да да.

1. Крвна жртва приликом изградње куће и уласка у нови дом

У овом селу у последњих тридесетак година су изграђене нове друштвене зграде – општина, мала робна кућа и 2 ресторана, пекара и сасвим мало (око 5-6) нових кућа. Људи из Плевсна, најближег града, градили су мале куће – викендице, али немам податке о томе да се приносила крвна жртва том приликом. Друштвене зграде су саграђене у периоду социјализма, када су сви стари обичаји били забрањени. Када је зграда завршавана мајстори је нису смели "благосиљати", како је то био раније обичај.

Сасвим другачије је било приликом изградње нове куће. За неколико "нових" кућа, имам податке да су грађене или у дворишту старе породичне куће или када се сруши стара кућа – на њеном месту, што је ређи случај. Једна од тих кућа, грађена педесетих година прошлог века (око 1850. год.) пре две године се сама срушила, али пре тога у дворишту породичне куће је почела градња нове, још седамдесетих година. Тада је био жив и стари домаћин деда Иван Предов, па је он заклао овна приликом постављања темеља нове куће, на који је исцурила крв, па су у темељ и кости закопали. После тога градња је настављена годинама, па и сада још није сасвим завршена.

Друга кућа је грађена око 60-их година на месту старе општине и тада је домаћин Коста Очев заклао јаре на темељу. Пре десет година (1990) Димитар Трушев је саградио кућу у дворишту очеве куће – дакле на новом месту, али код старог "стопана" (чуваркуће). На темељу је заклао јагње, текла је и крв а и кости су ту закопане. Када су кров подигли, мајстор га је благосиљао и добио новац и одећу. У овој кући станују преко целе године, а очуване су и старе привредне зграде, које се и сада користе (нпр. "кош" за кукуруз и др.).

Следећа кућа у ствари је купљена пре две године. Нови домаћин Христо Тирков, који је рођен у селу, али је живео годинама у Софији у потпуности ју је реновирао. Сада стално живи у својој "новој" кући, која је грађена 1959 године, али је након реновирања постала сасвим као нова, чак је добила и неко проширење. Када је све било завршено, домаћин је заклао ћурана за освећење "нове" – старе куће. Заклао је ћурана на прагу своје куће, а крв и кости је бацио после у Дунав. Дакле као што видимо овде имамо "молбу" уз помоћ крвне жртве за заштиту старог "стопана" – чуваркуће. Сам домаћин каже, да га је стари "стопан" заволео и

он је сретан у свом дому, јер: "стари укућани су били добри, имали су доброг 'чувара' (стопана), па и мене ће добро чувати, јер сам их добро даривао". За ове две године, од када живи у својој кући, он каже да је заклао тј. дао укупно 10 курбана (1 за кућу – ћуран, 2 за Божић – прасе, свиња, 2 за Ђурђевдан – јагње, 2 за Василевдан – петлови, 2 за Никољдан – шаране и 1 петао за св. Илију, јер породица је пре тога клала курбан само за св. Илију.

Постоји још један случај куповине старе куће. Пре две године Фикри Димитров, Циганин из истог села је купио стару кућу. За освешћавање куће је заклао петла, а родбина је "благосиљала" домаћина и пожелела да добро живи у "новој" кући.

У свим овим случајевима имамо крвну жртву – курбан приликом градње и уласка у нову кућу, а том приликом није позиван поп – свештеник, тј. недостаје елемент хришћанског благослова. У селу има црква св. Ђорђа, али нема свештеника – он долази приликом великих слава и када неко умре. Видимо да старије паганске елементе – крвну жртву и сва веровања везана уз њих, сматрају да су довољне да обезбеде здравље и живот у новом дому и да чувају укућане од болести и несреће. Осим тога врло важан је "благослов" родбине и гостију, присутних приликом клања курбана, поводом уласка у нову кућу: "Живејте дјелом и правдом у новом дому" – Живите дуго и срећно у новој кући. Имам врло занимљиве податке за крвну жртву – курбан приликом уласка у нови стан код пресељеника из тога села у градове Русе, Видин, Плевен, В. Трново и Софију. Када се "освећује" нови стан за здравље и добар живот у њему се коље петао (може и мали петлић), крвљу се маже кућни праг (остатак се баца у текућу воду), а кости се закопају околу (или се баце).

И у том случају остаје присутан најважнији елемент крвне жртве, а остале ритуалне праксе губе на значају. Некад у поменутих градовима је позиван и свештеник за "освешћавање" новог стана, али у већини случајева није позиван. Као што видимо и овде моћ крвне жртве и њене симболике су довољне за осигурање доброг живота у новом стану. Тако је било до пре 10 год., али сада се само зове поп да "освешта" нови дом.

2. Крвна жртва свецу (породични курбан)

Свака породица (род) има свог свеца – чувара, по коме је обично носи име најстарији члан фамилије (раније задруге). То је обично деда или прадеда породице. Слављење тог свеца предаје се мушкој лози у породици и он се слави од следеће генерације након смрти најстаријег мушкарца, и у случају да даље нема више никог са његовим именом односно именом одређеног свеца (деде или прадеде). У доста случајева које сам посматрала, посебно у градовима после једне-две генерације уколико нема мушке деце назване по свецу или деди породица престаје да даје крвну жртву. Наишла сам на један врло интересантан случај на тзв. "родов курбан" за св. Илију (20. августа) иако данас у целој широј породици – (роду) нема мушког детета са тим именом. Овај случај свој почетак има у Балканском рату, када је тада 28-годишњи Илија Барбулов из села био у војсци и ратовао. У августу су пуштани кући војници да помогну приликом жетве пшенице па је тако и Илија дошао кући. Два дана су радили без престанка. Када је жито било већ у амбару он се спремио да се врати натраг у војску. Тада се смрачило, усред летње олује ударио је гром и спалио амбар са житом – све је изгорело. Тада су се сви сетили да нису требали да раде, него да славе св. Илију – био је то 20. август. Од тада у тој

породици и дан данас тога се дана ништа не ради, кољу курбан за св. Илију – обично белог петла (ако нема може и шарени). Спремају две врсте обредног хлеба – један свецу, а други дају комшијама. Крв петла и његове кости бацају у Дунав, и данас тако раде. Пре две године умро је и Илијин син, који је имао само женску децу. Од тада његова жена Маргарита одржава породични курбан и одржаваће га док буде могла, како она сама каже.

3. Курбан за здравље

У том региону курбан за здравље се даје највише за рођендан детета, док је мало и слабашно и тада се коље нека мала животиња: јаре, ћуран, гуска, патка. Крвна жртва за рођендан се даје за снагу детета и то се ради до пубертета, када се сматра да је дете већ ојачало. После тога се коље животиња за пуне године живота већ одраслог човека. Дакле и до данас људи верују, да крв крвне жртве уз благослов родбине даје снагу и здравље детету ("Голям юнак да порастнеш! От здраве да се не отърваш!") и сл. А у периоду иницијације, када улази у другу друштвену групу, тада је већ "велики" човек, онда нема потребе за честим клањем курбана. Да би се појачала снага крвне жртве за здравље овде је присутан и хришћански елемент – понекад зову попа, пале свеће и крсте децу.

Курбан за здравље се даје и када се догоди нека несрећа. Била сам сведок таквог курбана Виктору Христову пре 5-6 год. који сада има 56 година и живи у месту Русе. Кад је имао 14 година играо се барутом (бомбице) и изгубио три прста једне руке и изгорео део лица. То се десило у априлу, када је био ускршњи пост. Сваке године на дан несреће (16. април) његова мајка коље петла (ако се пости) и шарана за здравље. Од 30-их година он живи у Русама и тамо одржава свој курбан.

На крају могу да закључим, да крвна жртва код сеоског становништва тог региона игра важну улогу у савременим обичајима. Пагански елементи у ритуалу су врло снажни – негује се култни карактер крви (крв не сме да капне на земљу, њоме се мажу лица деце за здравље на Ђурђевдан), крв и кости жртве бацају у Дунав, тј. крв се даје воденом божанству, њоме се маже и праг куће, тако се даје домаћем духу. Присутан је и култ предака као важан елемент ритуала крвног жртвовања, јер све жртвене радње изводи домаћин породице као заштитник породичног култа (а то он остаје и после своје смрти – чува своју породицу). Осим тога у већини случајева крвна жртва је петао (кокош, гуска, патка) – соларни симбол, а његов део као део крвне жртве се даје хтонском божанству (крв и кости) – бацају се у воду Дунава. Имамо једно прожимање соларних и хтонских елемената ритуала и култа предака. Међутим, хришћански елементи ритуала су веома слаби (у неким радњама их уопште нема) код сеоског становништва. У поменутим градовима у последњих 10 година "напуштају" обичај крвне жртве и зову за освешћавање само свештеника, тј. то показује да су хришћански елементи јачи. То показује да је начин живота промењен – што даље од села и даље и од традиције. Упркос томе људи "грађани" се ипак враћају када нађу времена у свој завичај и одржавају ритуале крвне жртве у обичајима. Видимо да је крвна жртва ипак невероватно "жива" у традицији и начину живота становништва Подунавља северне Бугарске.

породици и дан данас тога се дана ништа не ради, кољу курбан за св. Илију – обично белог петла (ако нема може и шарени). Спремају две врсте обредног хлеба – један свецу, а други дају комшијама. Крв петла и његове кости бацају у Дунав, и данас тако раде. Пре две године умро је и Илијин син, који је имао само женску децу. Од тада његова жена Маргарита одржава породични курбан и одржаваће га док буде могла, како она сама каже.

3. Курбан за здравље

У том региону курбан за здравље се даје највише за рођендан детета, док је мало и слабашно и тада се коље нека мала животиња: јаре, ћуран, гуска, патка. Крвна жртва за рођендан се даје за снагу детета и то се ради до пубертета, када се сматра да је дете већ ојачало. После тога се коље животиња за пуне године живота већ одраслог човека. Дакле и до данас људи верују, да крв крвне жртве уз благослов родбине даје снагу и здравље детету ("Голям юнак да порастнеш! От здраве да се не отърваш!") и сл. А у периоду иницијације, када улази у другу друштвену групу, тада је већ "велики" човек, онда нема потребе за честим клањем курбана. Да би се појачала снага крвне жртве за здравље овде је присутан и хришћански елемент – понекад зову попа, пале свече и крсте децу.

Курбан за здравље се даје и када се догоди нека несрећа. Била сам сведок таквог курбана Виктору Христову пре 5-6 год. који сада има 56 година и живи у месту Русе. Кад је имао 14 година играо се барутом (бомбице) и изгубио три прста једне руке и изгорео део лица. То се десило у априлу, када је био ускршњи пост. Сваке године на дан несреће (16. април) његова мајка коље петла (ако се пости) и шарана за здравље. Од 30-их година он живи у Русама и тамо одржава свој курбан.

На крају могу да закључим, да крвна жртва код сеоског становништва тог региона игра важну улогу у савременим обичајима. Пагански елементи у ритуалу су врло снажни – негује се култни карактер крви (крв не сме да капне на земљу, њоме се мажу лица деце за здравље на Ђурђевдан), крв и кости жртве бацају у Дунав, тј. крв се даје воденом божанству, њоме се маже и праг куће, тако се даје домаћем духу. Присутан је и култ предака као важан елемент ритуала крвног жртвовања, јер све жртвене радње изводи домаћин породице као заштитник породичног култа (а то он остаје и после своје смрти – чува своју породицу). Осим тога у већини случајева крвна жртва је петао (кокош, гуска, патка) – соларни симбол, а његов део као део крвне жртве се даје хтонском божанству (крв и кости) – бацају се у воду Дунава. Имамо једно прожимање соларних и хтонских елемената ритуала и култа предака. Међутим, хришћански елементи ритуала су веома слаби (у неким радњама их уопште нема) код сеоског становништва. У поменутих градовима у последњих 10 година "напуштају" обичај крвне жртве и зову за освешћавање само свештеника, тј. то показује да су хришћански елементи јачи. То показује да је начин живота промењен – што даље од села и даље и од традиције. Упркос томе људи "грађани" се ипак враћају када нађу времена у свој завичај и одржавају ритуале крвне жртве у обичајима. Видимо да је крвна жртва ипак невероватно "жива" у традицији и начину живота становништва Подунавља северне Бугарске.

Литература

Assia Popova, Le kourban, ou sacrifice sanglant dans les traditions balkaniques, *Europoea*, 1995, 1-1, p.145-170.

Димитър Маринов, *Народна вяра и религиозни обичаи. Избрани произведения* т. 1, С, 1981 стр. 352-356, 720-723.

Живка Стаменова, Родови празници и обичаи, *Етнография на България*, С. БАН, т. 3, 1985, стр. 139-158.

Жан Шевалие, Ален Геербранд, *Речник на символите, митове, сънища, обичаи, ритуали, форми, фигури, цветове, числа*. С., 1085, стр. 347, 483, 541.

Рачко Попов, Обичаят кокоша черква у българите, *Българска етнография*, т. 2, 1986, с. 15-23.

Сима Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји, Старинска српска јела и пића*, Београд, 1983, с. 396

Сретен Петровић, *Српска митологија, Антропологија српских ритуала*, III књ. Ниш, 2000, с. 82-150.

Стоян Генчев, Трудови, обичаи и обреди, Сб. *Добруджа*. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С, 1974, с. 353-360.

Стоян Генчев *Строителни обичаи и обреди, (Етнографски проблеми и перспективи), Векове* 23, 1974, С, с. 67-74.

Rumjana DANOVA

BLOOD SACRIFICE IN CONTEMPORARY CUSTOMS OF THE INHABITANTS OF THE AREA OF THE DANUBE OF CENTRAL NORTHERN BULGARIA

In contemporary folk customs, blood sacrifice preserved its pagan elements. It plays an important part of the inhabitants of that area. It is preserved in calendar customs (Christmas, Vasilevdan, Djurdjevdan, Petrovdan, Nikoljdan), blood sacrifice exists as a basis concerning various happenings in the life of people, particularly when a new house is being built, when the new house is incensed, after surviving of an accident, illness and other. Blood sacrifice is an unbelievable symbiosis of elements of traditional folk culture and contemporary way of life of people from the area of the Danube of central and Northern Bulgaria.

Драгољуб ЗЛАТКОВИЋ
Музеј Понишавља, Пирот

UDK 723 : 398.340/497.11
Оригинални научни рад

И Ж А¹

Реч и *жс а*² истовремено означава и кућу као целину и њен средишњи део са огњиштем, али и дом са укућанима, имовином и угледом. У ужем смислу *ижа* је средишњи део куће са огњиштем у коме бројна породична задруга проводи време; позорница на којој се рађа, живи, ради, умире. Њен простор је мање-више подељен, па се тачно зна где се шта ради, где шта стоји, где ко седи. Подсећа на кошницу која је вечна, а у њој живе смртне пчеле.

Кључне речи: огњиште, *поижањина*, обреди, митологија, лексика.

У време честих немира, збегова и паљевина кућа се гради привремено, да се претекне снег и сачува глава до пролећа, па зависно од нужде, традиције, земљишта и умешности, варира од *шиљарке* и полузеमुнице до велике просторије са огњиштем коју, неретко, деле људи и стока. После немира, када ко стигне гради нову кућу, или се, што је чешће, дограђују остава, *мала соба* за боравак млађих особа, *голема соба* за породичне светковине, трем, ретко и подрум. Примитивне чатмаре, са кровом од ражане сламе и трске, а у планинским селима од камених плоча, шиндре или папрати, по одласку Турака замењују бондручаре покривене ћерамидом, а много касније и зидане куће покривене црепом. Ако услови допуштају, кућа се поставља даље од пута, да је заклоњена од најјачег ветра и оријентисана према југу. Кров је на четири воде, а под од набијене земље (*Добро је бела земља, мрсна, да нема да пџа, Пн*³).

Ижа је средишња, понегде једина, или најстарија просторија, са отвореним огњиштем, кроз коју се улази у кућу и излази из ње. Основа је квадратна, најчешће 6х6 м, са огњиштем у средишту. Малобројна домаћинства граде мању ижу, понекад правоугаону и са огњиштем уза зид према углу. Један или два зида могу да имају проширену основу у виду клупе, *аџолу*, која се користи за седење и за одлагање једног дела покућства, а на зидовима могу да буду рафови или сталаже. Да би се успорило хлађење граде се уска и ниска врата кроз која се пролази уз пре-

¹ Рад се заснива на сопственим подацима прикупљеним у пиротском округу, претежно у Понишављу и Високу, у току 2000. године.

² Акценат је експираторни и означено је само његово место.

³ Села су означена скраћеницама: Бе Бела; Бс Басара; ВЛк Велика Лукања; ВСв Велики Суводол; Дој Дојкинци; Држ Држина; Изв Извор; Км Камик; Кп Копривштица; Кс Костур; Пн Понор; Ру Рудиње; Сре Срећковац; Сук Суково; Тм Темска; Чин Чиниглавци; П-Лш Ланиште.

скакање високог прага и сагињање. Улазна или главна врата су према капији а ма-ла врата према врту, близу угла супротног зида, још мања, готово несприметна, служе за ноћне изласке, изношење постељине и бекство. У хајдучким и трговач-ким кућама бежало се кроз пролаз-тунел до шуме или реке, па и кроз охак. Улазна врата су најчешће са јужне стране, а у многим традицијама са источне (*Да су врата на језу на исток – текá се глѣда и текá се прáви*, ВСв). Једна и друга врата се постављају тако да се избегне стална промаја. Ижа је полумрачна јер има само једно прозорче у виду отвора (*кóлко да мóже мáчка да улѣзне*, П-Лш) при врху северног или источног зида, која помаже уклањању дима. Код добро грађених охака пирамидална шупљина почиње доста ниско, сужава се постепено за око 30% и добро изводи дим. Али у ижи не може без дима, па су њени неокречени зидови чађави, нарочито таваница. Неке иже су без таванице (*Текá си: ђермѣта, па јусту́н, нóп, дирѣци*, Дој). Температура се одржава сталним ложењем и подешавањем јачине ватре, а на огњишту се и зими и лети стално кува, пече, греје вода. Ватра се преко ноћи пригуши или запрета, а у случају дугог одсуства запрета се погодан комад дрвета или пањ, па се поклопи преко пепела црепуљом, тако да ватра може да буде *жѣва* и до 4 дана. Огњиште је у виду квадрата, обично 2х2 м или нешто мање, и ретко је кружно, а може да буде дубоко и до 0,5 м. Оивичено је великим погодним камењем или каменим плочама, што доприноси уједначавању грејања, олакшава ложење и штити децу од ватре. У ивицу се угради и неколико каменова погодних за оштрење. У охаку, где бораве ласте у току лета, висе вериге на *верѣжњаку*, попречној гредици. Оне имају две или три алке, за скраћивање односно подешавање нивоа суда који се греје. Уместо верига сиромашни користе ра-кљасту мотку. Да би се избегли трошкови за уље или петролеј вечера се уз све-лост огњишта, уз коју се обављају и друге активности.

Ижа је позорница живота. У њој се рађа, живи и умире; спава и једе, прича, до-говара или пева; дочекују гости; васпитава и пати; сеје, меси и кува; туцају пше-ница или паприка; преде, плете, боји пређа, тка; купа се и пере; обрађује млеко, круни кукуруз, топи маст, суши месо у диму огњишта, праве *реџѣ* и пекмез. Уз огњиште је *ћуп* са сирћетом; у врчви (врчу) се кисели се паприка напуњена купу-сом; у току ноћи суше се опанци и чарапе; греје се и новорођено јагње или јаре. Тамо где има реда целокупан простор је строго подељен по функцији: уз огњиште су дрва; *оџѣг*, *оштрѣшка*, *мáше*; црепуље и сачеви разних величина. На огњишту су сáцак, грне у коме кири јело или црепуља у којој се нешто пече. Нешто даље је сталажа на којој су *грњи* и поклопци, *пани́це* и *бљѣца*, *ђувѣáрке*, *шепендѣр*, *шѣле*, *крондѣр*, *бардѣ*, *солáрче*, *застрѣсу*⁴, *рукáтка*. Изнад ње је раф, а поред ње су ока-чени тигањи, *солени́к*, *ложичáрник*, *пипѣрни́ца*, *чури́љак*; *зејтини́ца*; *бъкли́ца* и сл. Поред самог огњишта су *пачáвре*, а уза зид *качамѣ́ља*. Нешто даље су наћве из-над којих су сита (*гѣсто*, *рѣтко*, *за чисто*, *за морѣзно*), а у којима су хлеб покри-вен *месáњем*, квасац у углу, *стругáчка*, или стасава тесто. Уз наћве је *дѣска́ за леб*, а до њих су *копáња*, *круг* (лопар), *трпѣза*. На истој страни према вратима су брашно, празне вреће, кантар, *грѣпка*, *чѣтура с тлчником*. На другој страни близу врата, на *водни́ку*, су судови за воду. То су котлови – *мáлечко котлѣнце*, *срѣњо*, *пóголемшко*; *десѣтáк*, *дваѣстáк*, *мешáјник*, *голѣми котѣл* (од 40-80 л) и *стóвне* – *стовнѣтија*, *голѣмѣ стóвне*, *крáвче*. А на зиду су окачене *товари́ја* и *кратѣне*

⁴ Африката ДЗ је означена са S.

(чаише). На *атули* могу бити *панагџон* и *вучија*, *кори́то*, *ка́рлица*, *хибан*, *вуніја*, а у углу *коби́лка*. На тој страни, сасвим близу врата, су качице и *врчве* (врчеви) са туршијом, млечним производима, пекмезом, *рецељом*. А на тавану су ораси, лешници, грожђе, јабуке, крушке и *во́чће* (суво воће) у окаченој *бу́нхули*, као и прибор који иде уз разбој. Секира и метла су иза врата, а до њих су *сметлиштарник* и *помијарник*. Везана о таваницу виси љуљашка са бебом, дете је у колевци, на поду се играју деца. Најчешће се седи на тронџкама, а ређе на столицама са наслоном и столицама у виду клупица (*карака́чка*). Спава се на земљи. Унесе се *рогџжа*, простре, сви спавају на њој, а изјутра се износи и стоји напољу. Папрат, бела рада и лишће од ораха се користе против бува. Изјутра, пре метења, под се попрска водом. Ижа се са спољне стране затвара резом, а са унутрашње дрвеном полугом, *кључарком*. Чувају је старци. Они будно пазе на трошење хлеба и залиха, мада се ретко ко од укућана усуђује да троши недозвољено.

Ижа је култни простор, посебно неки њени делови. Чувају је кућна змија, ласте у охаку или на трему, *чуваркућа* на крову; крстићи од бадњака у стрехи и пред улазним и осталим вратима, крстић од теста од Бадњег дана са унутрашње стране улазних врата, *коврџедан* *сас шумку* поред огњишта, али и остаци свећа од Бадње вечери, Ђурђевдана и Ускрса, ускршње јаје-*чуваркућа*. На Бадњи дан испод стрехе на улазу стоје бадњак и гранчице храста, пред уношење у кућу; испред улаза или у кући певају лазарице, позива се и *посебан гост* на Бадњу вечеру. Невеста најпре *прекрсти* врата медом и маслом, па прескочи праг, уђе у кућу, три пута окружи огњиште и погледа уз охак. Уз огњиште се и баје, али се баје и иза врата, где стоје предмети који одбијају зле силе (секира, метла, чешљика, црни глог, бели лук). А изнад улазних врата налази се на многим местима венац од шипка, црног глога, чешљике, белог лука. Када уђу коледари или положајник клекну испред огњишта, мешају ватру и благосиљају, и пошто на поду истуцају пшеницу или клип кукуруза тољагама, покупи бачене орахе, ударају тољагом о таваницу и излазе. Уочи Јеремије лупа се и баје од змија, а сутрадан пре сунца са прага се жмурке баца камен. Не сме да се даје пепео из огњишта, а увече се не даје ни жар. У огњиште не сме да се пљује, ставља погано или мокри. У Ланишту пазе да не остане траг од грнета, па се пепео поравнава. Уз огњиште се колективно доносе судбоносне одлуке (женидба-удадба, градња, велика купопродаја, сеоба). У току ноћи и рано изјутра вода се пије тек пошто се мало од ње одсипа на огњиште. Ватра на огњишту не сме да угасне чак ни у случају продаје куће, што се утаначи при купо-продаји, а једна од најгорих клетви је: – *Да ти угасне огњиште, да Бог даде!* У најгорим псовкама псује се *домања* (Кп, Ру, Тм) или *ди́нда* (Дој), односно углед дома и његова целокупност. Можда су *домања* и *ди́нда* заборављени кућни дух? Праг је граница између два света; ко дође са стране дочекује се као божанство, све се дели са њим.

Ижа у ужем смислу је средишна просторија са огњиштем. У ширем смислу то је и кућа (*А младіти брат прешьл у новуту йжу*, Сук) и домаћинство са целокупном имовином (*Таја йжа је богата, там ми је воља девојчето да ојсџеним*, Пет). Велика кућа је *ијсџина* или *ијсџџина*, а страћара је *ијсџак*. Мала йжа је *ијсица*, а *ијсје* је било која мала соба. Укућанин је *ијсњи*, *ијсњи* су и сви предмети и имовина домаћинства (*Теја паре су биле йсње, неје љи она донела у мираз*, Кр), а покућство је *појсњина* или *ијсњина*. *Једнойсњину* чини више домаћинстава у једној кући (*Куде је једнойсњина оно карање сваћи дџи*, Тм). Место где је некада била кућа каже се *ијсиште*, а у Јеловици постоји микротопоним *Стара йжа*, као

ознака за претходно селиште где се зачело село. У пословицама *ижа* је синоним за домаћинство (*Ижа је јама*, ВЛк; *Ижа је грџа*, Чин).

Човек је у *ижи* споредан, а *ижа* је главна; много се мање пажње обраћа човеку, више угледу дома (*У коју ижу гбсје добде, тамо Бог помага*, Бс; *Ижа има тријесе рупе, и ка се свѣте запише јаве се тријесе нове*, Бе). Дом се тешко прави, па је важно да га домаћин прави кад је у пуној снази: *Ижа се прави кад се деца праве, после је доцкан*, Ста. Ако је кућа мала, неугледна и нечиста углед јој је мањи (*Нема снајете куде да се премѣне*, Кс; *Ижата њим нечиста и снѣсена ко кочина, ко циганско падалиште*, Чин). Ево још неколико пословица: *Ижа се за једн дн не прави*, Изв. *Ижу ми напрџ, жену че си сам напрџм*, Соп. *Преко праг из ижу не смеје ништа да излезне*, Пет (о кућним тајнама). *Ако деца несу бесна ижа неје тсна*, Сре. И ево два поређења: *Иде ко изјуларено говѣдо од ижу на ижу*, Км. *Ижата њим малечка и нечиста ко нашјат кокошарник*, Држ.

Dragoljub ZLATKOVIĆ

"IŽA"

The term "iža" means at the same time a house as a whole and its central part with the fireplace. It also means a household with the people living in, all the properties and respect in the village and its surroundings. More precisely, it is the central part with the fireplace in which many members of the family spend their time. That is a scene where people are born, where people live and die, where people suffer and have joy, where they sleep, cook, eat, where many tasks are done and where many rituals are performed. It is the places where people talk, teach, and learn, and make arrangements. The rooms is more or less divided, so it is known precisely where certain things are done, where things are put and where people sit. The fireplace with oak, doormat, door and one of the corners very often serve as a cult space. It much reminds of beehive, which is eternal and the bees are mortal.

Ивица ТОДОРОВИЋ
Етнографски институт САНУ, Београд

UDK 726 : 903.7 (497.11)
Оригинални научни рад

ЗНАЧЕЊЕ САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ ЛЕПЕНСКОГ ВИРА

Семантички систем сакралне архитектуре Лепенског Вира кодира сасвим одређену поруку, необичне сложености. С обзиром да је ова проблематика до сада разматрана искључиво са археолошког аспекта, намеће се потреба и једног етнолошко-антрополошког, тј. палеоетнолошког приступа. Наиме, у контексту једног таквог палеоетнолошког разматрања уочава се мноштво нових могућности за одгонетање примарног идејног концепта културе Лепенског Вира.

Кључне речи: семантички систем, сакрална архитектура, палеоетнолошки приступ, нове могућности.

За културу Лепенског Вира можемо рећи да је фасцинантна, имајући у виду њену старост и садржаје. Што се поменутих *садржаја* тиче, овде се пре свега мисли на монументалну скулптуру и сакралну архитектуру, изузетне сложености и прецизности. Посебно пада у очи присуство слојевитог *семантичког система* насталог као резултат комбиновања *људских* и *геометријских* пропорција и облика. У том смислу, можемо говорити о једном *антропичком принципу* уграђеном у темеље сакралне архитектуре Лепенског Вира. Када се имају у виду познати *садржаји* културе Лепенског Вира, најоучљивије аналогije које опажамо – јесу аналогije са старобалканском питагорејском традицијом, превасходно у вези са идејама израженим у Платоновом "Тимају", што су посебно нагласили и досадашњи истраживачи Лепенског Вира.¹ Исто тако, врло су упућујуће и занимљиве и аналогije са извесним елементима религијског феномена познатог под називом *јога*. Наиме, као што је познато, светилиште Лепенског Вира конструисано је на основу две примарне *представе*. Прва означава човека који седи у "сасвим специфичном положају", карактеристичном и за *јогу*², док друга представља човека у стојећем,

¹ Наравно, постоје и друге, изузетно упућујуће и необичне, аналогije – на пример, са одређеним елементима митских концепција и симболике европских тајних друштава, о чему ће бити речи неком другом приликом.

² Видети у: *Уметност Лепенског Вира*, Југославија, Народни музеј, Београд, 1983, стр. 44-46.

раскорачном, ставу.³ Ове две примарне представе прожимају се како међусобно, тако и са, такође специфичним, геометријским обликом који се изводи из равно-страног троугла и формира један динамични трапез, тј. зарубљени кружни исечак, базиран на трапезу.⁴ С обзиром да је читав поступак конструисања већ објашњен у другим радовима⁵, на овом месту се може одмах прећи на констатацију основних синонимијских ланаца које образују различити семантички слојеви сакралне архитектуре Лепенског Вира. Тако један синонимијски ланац (а) повезује прагове, ноге и стопала, други (б) жртвеник (+облутак – скулптуру), главу и пупак, трећи (в) – огњиште, труп и стомак, четврти (г) – теме равностраног троугла и теме главе, пети (д) – углове зачеља станишта и рамена, шести (ђ) – углове прочеља станишта, колена и носаче кровне конструкције постављене на угловима прочеља, седми (е) фалус и носач кровне конструкције у средишту прочеља, осми (ж) лактове и бочне носаче кровне конструкције...⁶ На овај начин се остварује органска вишеслојна повезаност свих делова куће, тј. светилишта у оквиру концепције сложености каква све до данас није забележена у архитектури.

Такође, на једном макро – плану, ствара се још један синонимијски ланац који повезује различите објекте. Ова (друга) синонимија се остварује на основу троугаоног облика примарне основе светилишта Лепенског Вира, који је идентичан троугаоном облику гроба пронађеног у Лепенском Виру (у којем се налази човек сахрањен у тзв. *јога – положјају*). Исти облик формирају и симболи пронађени крај огњишта светилишта (Δ, А, Λ) чији је прототип, иначе, *вилица*.⁷ У вези с овим, треба се подсетити да се за *троугао* везује сексуална симболика, и да се троугао најчешће изједначава са *вулвом*. Рецимо – "зна се да је код Грка *делта* (И.Т.: тј. *троугао*) симболизовала жену"⁸, а "Питагорејци су трокут сматрали као *ARKHE GENESEOS*, због његова савршена облика, али и због тога што је представљао праузор свеопће плодности"⁹. Такође – "слична симболика за трокут јавља се и у Индији"¹⁰. И управо једна од најпознатијих скулптура пронађених у Лепенском Виру приказује риблико женско биће које својим рукама шири вулву у облику троугла¹¹ који је по свему судећи идентичан облику светилишта, гроба и симбола

³ "Осовинским повезивањем скулптуре, жртвеника, огњишта и прагова остварена је једна занимљива композиција која живо подсећа на стилизовану људску фигуру" (*Лепенски Вир – водич*, Народни музеј, Београд, 1989, стр. 26).

⁴ Видети у: Срејовић, Драгослав, *Лепенски Вир – нова праисторијска култура у Подунављу*, Српска књижевна задруга, Београд, 1969, стр. 50.

⁵ Видети у: Срејовић, Драгослав, *Лепенски Вир – нова...*, стр. 42-92; Ристић, Предраг, Хипотеза реконструкције архитектуре Лепенског Вира, *Уметност* 16, 1968, стр. 28-42 и – Срејовић Д., Бабовић Љ., *Уметност Лепенског Вира*, стр. 43-48.

⁶ Ови синонимијски ланци се јасно сагледавају из основних схематских представа модуларног система светилишта Лепенског Вира. Видети слику 8 у: Ристић, Предраг, *н.д.*, стр. 33 и цртеже 17, 18 и 19 у: *Уметност Лепенског Вира*, стр. 45.

⁷ Видети у: Срејовић, Драгослав, *Лепенски Вир – нова...*, слика 70 између стр. 160-161.

⁸ Елијаде, Мирча, *Ковачи и алкемичари*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1982, стр. 42.

⁹ Исто, стр. 42.

¹⁰ Исто, стр. 42.

¹¹ Ова скулптура је позната под именом "Прародитељка" (*Уметност Лепенског Вира*, стр. 114-115). Иначе, истоветни облици су присутни много касније и срећу се широм Европе! Видети представе на *табли XXIX* у Чаусидис, Никос, Митските слике на Јужните Словени, *Мисла*, Скопје, 1994, стр. 159.

крај огњишта у Лепенском Виру. Очигледно је да се сви ови облици налазе у једној семантичкој повезаности, односно да се у култури Лепенског Вира може констатовати и синонимијски ланац који повезује: *светилиште (кућу), гроб, симболе крај огњишта, вилицу, вулву и троугао*. Када се узме у обзир да и само насеље Лепенског Вира формира облик сличан облику појединачних светилишта, онда се овај синонимијски ланац може и проширити.

На основу предочених синонимијских ланаца, који се образују на једном микро и макро плану, могу се реконструисати и кључни садржаји карактеристични за примарне идејне концепције културе Л. Вира¹². У вези с тим, треба приметити да култура такве сложености и значаја, који је по свему судећи имала, ни у ком случају није могла остати јалова, у смислу утицаја на касније настале цивилизације и идејна стремљења. Наравно, ови утицаји су могли бити и посредне природе, али (зашто не?) и сасвим непосредне.

Наиме, поменути специфични начин сахрањивања присутан у Лепенском Виру, констатован је и у Индији, где је, такође, и објава *свете доктрине* везана за рибу, о чијем значају за цивилизацију Лепенског Вира, наравно, не треба много говорити. У вези с претходно изреченим тврдњама, неопходно је консултовати капитално дело М. Елијадеа "Јога", где он у поглављу посвећеном прастарим слојевима присутним у индијској традицији ("Јога и домородачка Индија") између осталог наводи податак како су припадници шиваитске секте *агхори* ("не-уистрашиви") практиковали сахрањивање у "седећем положају, ногу прекрштених"¹³, односно – у положају карактеристичном за јогу. Исто тако и припадници једне друге индијске школе ("секте") сличног духовног усмерења, звани *горакхнатхи*, су мртве такође закопавали "у положају за медитацију"¹⁴, у складу са веровањем да тако закопани покојници "увек остају у самадхију"¹⁵, односно – у стању врхунског блаженства, као крајњег циља медитације. По *самадхију* у којем се налазе покојници изведено је и име *самадх*, које означава њихове гробове!¹⁶ У индијској народној традицији – "гроб постаје свето место не зато што је у њему леш, већ зато што је у њему тело једног 'избављеног' у стању непрекидне медитације"¹⁷. И управо ово веровање, које предочава индијско разумевање сахрањивања у *јога-положају*, у потпуности се може применити и приликом објашњавања сличног начина сахрањивања констатованог у Лепенском Виру¹⁸. Наиме, на тај начин сахрањени *мудраци* Лепенског Вира – налазе се у стању непрекидне медитације, тј. у *лепенсковириском пандану* индијског самадхија.

У вези са поменутиим специфичним начином сахрањивања из Лепенског Вира, треба знати и чињеницу да је он констатован већ у најстаријим слојевима насеља, у Прото – Лепенском Виру.¹⁹ С обзиром да се контуре дотичног гроба у потпуно-

¹² Наравно, на овом месту се не можемо детаљније позабавити тим *садржајима*.

¹³ Елијаде, Мирча, *Јога*, БИГЗ, Београд, 1984, стр. 297.

¹⁴ Исто, стр. 304.

¹⁵ Исто, стр. 304.

¹⁶ Исто, стр. 304-305.

¹⁷ Исто, стр. 305.

¹⁸ Иначе, овај начин сахрањивања констатован је и у Власцу; видети у: Срејовић Д., Летица З., Епипалеолитска насеља на Власцу, *Старинар* XXII, Београд, 1974, стр. 26, и 28.

¹⁹ Видети слику 64 уз одговарајуће објашњење у: Срејовић, Драгослав, *Лепенски Вир – нова...*, између страна 160 и 161.

сти подударају са контурама основе светилишта Лепенског Вира, већ првим истраживачима Лепенског Вира (Д. Срејовић) је било јасно да су пропорције овог гроба и покојника у гробу истоветне са пропорцијама светилишта и да представљају једну целину, односно – да су делови исте идејне концепције.²⁰ С обзиром на старост предочених налаза, тј. саме културе Лепенског Вира и с обзиром да јога, као религијски феномен, по у сваком случају компетентном, Елијадеу представља један "живи фосил", односно "модалитет архаичне духовности која није преживела нигде другде" (осим у Индији)²¹, уколико се, уз сву опрезност, логично закључује, могло би се рећи да су неки од кључних елемената јоге у сасвим одређеној вези са прастаром духовношћу Лепенског Вира.

Просторна удаљеност ту није морала представљати значајнију препреку, у смислу ширења утицаја једне културе, с обзиром да је Балканско полуострво, као што тврди Ј. Цвијић, "интимно везано Егејским морем, најприступачнијим на земљи, и многобројним расејаним острвима за М. Азију, и њоме за Индију, чак и Египат, колевке најстаријих цивилизација"²². У вези с тим, одмах се треба сетити да се, по грчком миту, Дионис "упутио на исток и стигао у Индију", целу је покорио и становништво научио виноградарству, дао му законе и основао велике градове.²³ По Р. Гревсу, извештај о походу Диониса на Индију је, свакако, ранијег датума од похода Александра Македонског, који, исто тако, сам за себе, као сасвим утврђена историјска чињеница, беспоговорно сведочи о контактима и прожимањима култура Балкана и Индије.²⁴

Затим, посебно интересантна за ово истраживање може бити и чињеница да поменути "секта" *горакхнатха*, код које је констатовано сахрањивање у јога-положају – идентично оном у Лепенском Виру, у својим предањима помиње као свог првог учитеља – *Матсјендранатха*, који претходи Горакхнатху, у вези с чим М. Елијаде закључује како је тешко докучити "да ли се, и каква, историјска реалност крије иза тих предања"²⁵. Уосталом, за секту *горакхнатха* се везује настављање прастаре индијске традиције..., са посебним нагласком на њеној древности, јер сама секта тврди, као што наводи М. Елијаде, да је "постојала и 'пре стварања света'"²⁶.

У сваком случају, средишња личност предања ове школе је Матсјендранатх и управо он доноси свету нову објаву, коју је добио директно од Бога (Шиве)²⁷. Најзанимљивије од свега је да је име Матсјендранатх изведено од речи *матсја*, што значи *риба*²⁸. Матсјендранатх је прву објаву, од Бога, чуо "сакривен у води у облику рибе"²⁹. Такође, у предањима секте се говори и о томе да је риба прогутала пр-

²⁰ Уметност Лепенског Вира, стр. 44-46.

²¹ Елијаде, Мирча, *Јога*, стр. 353.

²² Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1931, стр. 14.

²³ Гревс, Роберт, *Грчки митови*, Нолит, Београд, 1969, стр. 91.

²⁴ У овом контексту треба споменути и руску легенду о чаробњаку Волку Всеславичу који је, по предању, са својом одабраном четом ратника покорио Индију (Кевендиш, Ричард, *Легенде света*, Рад, Београд, 1984, стр. 286.).

²⁵ Елијаде, Мирча, *Јога*, стр. 305.

²⁶ Исто, стр. 305.

²⁷ Исто, стр. 306.

²⁸ Исто, стр. 306.

²⁹ Исто, стр. 306.

у доктрину, односно учење³⁰. На значај симболике рибе у Индији указује и чињевица да је риба прва инкарнација једног од главних индијских богова – Вишнуа³¹, као и – да се сматра како је поменути Матсјендранатх, који је представљен као риба, "после бога Шиве први *маха – сиддха*", тј. *велики мудрац*.³²

У свом раду, М. Елијаде наводи различита тумачења имена *Матсјендранатх*, како би, на крају, закључио да "било како било симболика 'рибе' и 'рибара', симболика коју срећемо у многим културним контекстима, увек у вези са појмом 'откровења', тачније са прелазом једне доктрине из стања заборавља, односно 'помрачености', у стање јасне објаве остаје и даље неразјашњено".³³ Иста ова симболика, као што је општепознато, представља и средишњу симболику цивилизације Лепенског Вира, а на основу мноштва примера може се пратити и њено константно присуство на Балканском полуострву, од најстаријих времена па све до данашњих дана, о чему је било речи у раду "Риба у обичајима и веровањима становништва источне Србије".³⁴

На Балкану, како оном древном тако и садашњем, проналазимо и изузетно интересантне податке, који се могу показати кључним приликом покушаја реконструкција значења идејних концепција Лепенског Вира. У вези с тим, посебно битно је нагласити да "у Питагориној класификацији основних геометријских облика и објеката, у класификацији коју имамо да захвалимо сачуваним Платоновим списима, троугао је фундаментални образац", исто као и тетраедар, правилна троугла пирамида, који је био "симбол ватре, односно светлости".³⁵ Као што је познато, троугао и тетраедар су истовремено и примарни геометријски облици у сакралној архитектури Лепенског Вира, тако да овај податак може бити изузетно упућујући. Уопште узев, ако се зна да је склад архитектонских облика у Лепенском Виру постигнут "помоћу мера и пропорција које се не налазе нигде у природи"³⁶, односно – да "архитектура Лепенског Вира има у себи нечега изразито математичког"³⁷, тј. да се јасно осећа како су "архитектонске форме прожете мистиком бројева"³⁸, онда се познате чињенице о питагорејском учењу чине веома блиским "идеологији" Лепенског Вира. Уосталом, и ранији истраживачи културе Л. Вира сасвим директно нас упућују на Платонов "Тимај", дело базирано на питагорејским учењима! Наиме, по Д. Срејовићу – "троуглови који граде основе станишта у насељима културе Лепенског Вира чини се да су исти са онима који ће хиљадама година касније поменути Платонов Тимај у говору о телесном склопу свемира"³⁹. И стварно, сличност између идејних концепција изложених у *Тимају* и идејних концепција културе Лепенског Вира, о којима можемо говорити на основу сакрал-

³⁰ Исто, стр. 306.

³¹ Невељева, С. Н., *Староиндијска митологија*, Дечја књига, Београд, 1990, стр. 27.

³² Елијаде, Мирча, *Јога*, стр. 302.

³³ Исто, стр. 306.

³⁴ Тодоровић, Ивица, *Риба у обичајима и веровањима становништва источне Србије, Етно-културолошки ЗБОРНИК*, књига III, Сврљиг, 1997.

³⁵ Кљакић, Љубомир, Самосвест прве цивилизације: случај божанских Пеласта са Балкана, у: *Свест*, Чигоја, Београд, 1996, стр. 19.

³⁶ *Лепенски Вир – водич*, стр. 25.

³⁷ Исто, стр. 25.

³⁸ Исто, стр. 25.

³⁹ *Уметност Лепенског Вира*, стр. 46.

не архитектуре, заиста је невероватна. Уосталом, довољно је погледати *схему модуларног система светилишта Лепенског Вира*⁴⁰, насталу на основу реконструкције архитекте П. Ристића, коју у потпуности прихвата и Д. Срејовић⁴¹, и одмах се сетити идеје о једнакокрајном троуглу који постаје од шест мањих троуглова⁴², након чега – "таква четири једнакокрајна троугла саставе се тако да по три њихова површинска угла чине један чврсти угао (рогаљ), чија величина непосредно превазилази величину највећег тупог површинског угла (тј. која износи 180° ($3 \times 60^\circ$))", а "пошто су довршена четири таква рогаља, састављен је први чврсти облик (то је правилни тетраедар), који може делити на једнаке и сличне делове сваку сферу (у коју је уписан)"⁴³. Наиме, и буквално *све* (!!!) претходно наведено из *Тимаја*, може се јасно уочити у поменутој *схеми* светилишта Лепенског Вира! Такође, у *Тимају* се говори и о космичком макро-човеку – "живом бићу, коме је предодређено да у себи садржи сва жива бића"⁴⁴, што итекако подсећа на представу (*космичког*) *човека из Лепенског Вира*, чије су пропорције испреплетане са пропорцијама светилишта. Исто тако, у *Тимају* се јасно каже: "Пожелевши, наиме, да козмос у највећој мери изједначи са најлепшим од свега што је умно, и с оним што је у свему савршено, Бог га је саставио као једно видљиво живо биће, које унутар себе садржи њему по природи сродна жива бића"⁴⁵. На идентичан начин и *космички макро-човек*, изједначен са светилиштем Лепенског Вира, оваплоћујући космичку структуру у себи садржи представу човека у раскорачном стојећем стању (која повезује *прагове, огњишну конструкцију и жртвеник*), као и покојнике, сахрањиване унутар светилишта, риблике идолe итд. ...! Према томе, светилиште Лепенског Вира би по свему одговарало "васељенском Телу" које је сачинио Бог, а које се помиње у *Тимају*⁴⁶. Такође, потпуно исто као у Лепенском Виру, и у *Тимају* се посебан значај придаје *глави*: "Подражавајући округли облик свемира, богови уградише божанска кружна кретања, којих има два, у тело сферичног облика, оно које ми сада називамо главом, а што је у нама најбожанскије и свему господари"⁴⁷; тело служи пре свега да носи главу – "боравиште онога што је у нама најбожанскије и најсветије"⁴⁸, а само као испомоћ глави су нам, по *Тимају*, "свима прирасле ноге и руке".⁴⁹

Оваквих подударности између *Тимаја* и цивилизације Лепенског Вира има заиста много, а узимајући у обзир само претходно наведене, можемо констатовати да се један од главних *кључева* за одгонетање идејног система Лепенског Вира, поред предочених елемената староиндијске културе, налази управо у *Тимају*, као доступном изразу старобалканске питагорејске традиције, која, по свему судећи, се-

⁴⁰ *Лепенски Вир – водич*, стр. 26.

⁴¹ Видети у поменутим радовима П. Ристића (н.д, стр. 33.) и Д. Срејовића.

⁴² Видети централни троугао основне *схеме* светилишта Лепенског Вира, састављен од шест мањих троуглова код којих је хипотенуза двоструко дужа од краће стране (катете), потпуно исто као и у *Тимају* (Платон, *Тимај*, Ейдос, Врњачка Бања, 1995, стр. 111).

⁴³ Платон, *Тимај*, стр. 111-112.

⁴⁴ Исто, стр. 78.

⁴⁵ Исто, стр. 76.

⁴⁶ Исто, стр. 76-77.

⁴⁷ Исто, стр. 95.

⁴⁸ Исто, стр. 96.

⁴⁹ Исто, стр. 96.

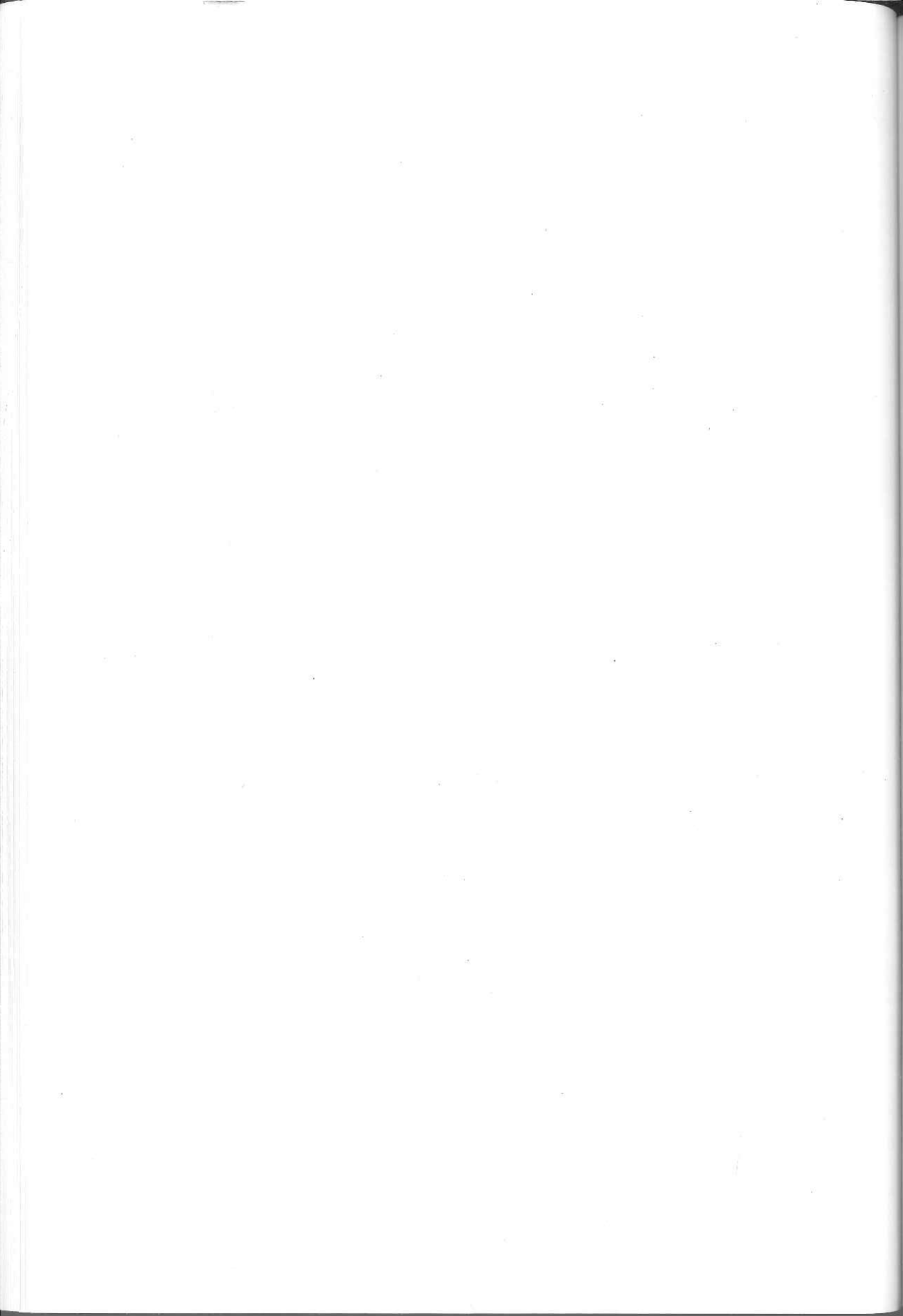
же до прадавних времена. Исто тако, треба нагласити и да осим наведених *кључева* постоје и многи други (неки прилично познати, а неки и сасвим *изненађујући*), који сведоче о реалној могућности непосредног продирања у идејне склопове прастаре културе Лепенског Вира⁵⁰.

Ivica TODOROVIĆ

THE MEANING OF SACRAL ARCHITECTURE OF LEPENSKI VIR

Semantic system of sacral architecture of Lepenski Vir codes a specifically determined message of a specific complexity. Considering this message only from the archaeological aspect up to now, the need of ethnologically anthropological i.e. palaeontological approach is aimed at. In context of a palaeontological study, many new possibilities are seen used for finding out primary ideal concept of the civilisation of Lepenski Vir.

⁵⁰ У оквиру ауторове (И. Т.) магистарске тезе "Анализа митских сагледавања улоге и значаја српског народа" (Библиотека Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду), у поглављу "Експериментални полигон Лепенски Вир", представљене су и неке од овде изнесених чињеница, с тим што треба имати у виду да су у поменутом раду оне изложене у сасвим другачијем контексту и са сасвим другачијим циљем.



Весна ПЕТРЕСКА

Институт на старословенска култура, Прилеп – Скопје

UDK 392.5 (497.16)

Оригинални научни рад

ВРАТАТА И ПРОЗОРОТ ВО МАКЕДОНСКИТЕ СВАДБЕНИ ОБРЕДИ

Вратата и прозорот во македонските свадбени обреди се разгледуваат како гранични места во просторот надвор и внатре од куќата, што овозможува, тие и да се пробијат. Прозорот го сврзува домот покрај со надворешниот, и со космичкиот свет. Ваквиот парадоксален спој на знаци, спротивставени по самата своја природа, ги прави особено опасни места и затоа, нивното пробивање мора да биде проследено со определени обредни практики.

Клучни зборови: македонски свадбени обреди, врата, прозор, надвор, внатре.

Во свадбените обреди големо внимание им се посветува на поедини делови од просторот, кои имаат свое место во прифаќањето на невестата во новата семејна заедница. Тоа произлегува од фактот што во митското мислење и во митско-религиозното чувство на некои делови од просторот им се дава посебен вредносен акцент, тие се квалитативно различни од другите, и оваа квалитативна разлика се прикажува со нивно просторно издвојување; што значи дека постојат свети, па според тоа и "јаки" простори, и други непосветени, и без структура и постојаност, со еден збор аморфен простор, односно профан простор. (Елијаде 1986:61; Касирер 1985, II:110). Покрај многуте простори во свадбата, што ја имаат улогата на граници, во рамките на овој труд посебен акцент ќе биде насочен кон вратата и прозорот како гранични места во свадбената обредност.

При внесување на невестата во новата куќа големо значење им се придава на прагот и вратата. Значењето што му се придава на прагот можеме да го видиме уште кај античките автори, на пример, Порфирије, кој истакнал дека прагот е света работа. (Башлар 1969:277). Големото обредно значење на праговите* и влезовите е потврдено со археолошките и компаративните етнолошки проучувања во тек на целата историја и ширум светот кај различни човечки заедници. (Лич 1983:92). Постојат тези дека култот на предците е основата врз која се градат ком-

* За обредното значење на прагот види на пр. Н. А. Лавонен, "Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях Карел", во: Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Сборник научных трудов под редакцией Б.Н. Путькова. Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, "Наука", Ленинградское отделение, Ленинград, 1984, стр. 171-179.

плекс обреди, верувања и табуи, поврзани со куќниот праг (Чајкановић 1973:100-107; Бандић 1980:178), или пак дека прагот е табуиран како место на кое можат на младенците да им се подметнат магиски чинки, односно да им наштетат. (Ђорђевић 1931, III:4-21). На македонски терен, невестата, се воведува-ла во новата куќа од страна на свекрвата, поретко од свекорот, деверот или машко дете, пречекорувајќи го прагот со десната нога. Значењето на прагот се гледа и во современи услови, кога невестата крената в раце преку него ја пренесува нејзини-от сопруг.

Прагот и вратата покажуваат на непосреден и конкретен начин прекин на кон-тинуитетот на просторот. Тие се истовремено меѓи, граници, кои раздвојуваат и спротивставуваат два света, или два простора (надвор и внатре), и парадоксално место каде тие меѓусебно општат, каде се одвива преминот од профаниот во са-кралниот свет, заедно тие претставуваа симболи на премин. (Елијаде 1986:63-64, 151; Касирер 1985 II:109-110; Байбурич 1983:137-138; Лавонен 1984:178-179). Прагот како гранична зона на две категории, припаѓајќи истовремено на две-те, претставува опасна, нечиста зона, па оттука и зона на обреди и табуи.

Уште многу одамна, А. В. Генеп истакнал дека чинот на преминување на пра-гот во свадбените обичаи претставува непосреден материјален израз на влегување во нов свет. (Ван-Геннеп 1981:26-27, 33). И во македонскиот свадбен обред пре-минувањето на прагот го има значењето на влегување во нов свет. Така, при изле-гување на невестата од татковиот дом, таа ги бакнува и ги премачкува прагот и вратата со мед, масло или шеќер, во што се гледа нивната сепарациона улога, до-дека обредот, невестата да го намачка прагот и вратата во момчевата куќа, донека-де може да се смета и како парцијален обред на премин, затоа што преминот пре-ку прагот значи преминување на зоната во која се преклопуваат два простора, зо-на на нивна лиминална неодреденост. (Јовановић 1993:148-149). Во оваа лими-нална фаза припаѓаат сите табуи во врска со неговото недопирање што се изведу-ваат поради опасноста за негова неодреденост. Агрегационата фаза започнува со влегување на невестата во куќата и премачкување на прагот и вратата со мед или масло и нивно бакнување, со што е отворена можноста за нејзино понатамошно воведување во новата култна заедница. Обредите на намачкање на прагот и вратата се толкуваат и како симболичко жртвување, (Стојанчевиќ 1972:28) и имаат за цел да придонесат да обезбедат успешно напуштање на една состојба и премину-вање во друга. Од обредите што се вршеле на прагот треба да се спомене и обред-ното колаче или "пупче", "буле", со пара во него, што го кршеле момченце и де-војченце над прагот.* Момченцето било во внатрешноста на просторијата, а девој-чето надвор. Од скршените делови им се раздава на сите присутни да пробаат. Тоа всушност било "простување на невестата" (или момчето, бидејќи ова колаче се месело и кај невестата и кај зетот), односно таа се простувала од моминството, а тој од момчеството. Од овој обред можат да се постават опозициите машко:жен-ско; внатре:надвор; што одговара на опозицијата овој свет:оној свет. (Петреска 1997:120). Значење на премин од една во друга состојба имал и обредот што се вр-шел во Железник, после бричењето на зетот, кога деверите му ги соблекувале че-влите и чорапите и ги префрлале преку кумкот, во колку свадбата се правела зим-но време – три пати, или пак преку врата – летно време. Треба да се спомене и об-

*Овој обред се сретнувал во Прилепско, Битолско и Леринско Поле и Мариово.

редот кај исламизираниите Македонци од Брсјачката етнографска целина кој се извршувал при сведување на младите. Младоженецот на прагот требало или да истури сад со вода или пак да го прескокне пламенот што бил запален на прагот.

Рускиот семиотичар А. Бајбурин смета дека во свадбата, вратата покрај нејзината гранична улога меѓу свое/туѓо; надвор/внатре, овој/оној свет, таа влегува и во системот на гениталната симболика (на пр. клуч и клучалка). На ова се надоврзува и обредот вратата на невестината соба да ја бутка деверот, а отварањето врата во текот на свадбата во определена мера ја симболизираат и дефлорацијата. (Бајбурин 1983:138-139). Поткрепа на ваквото толкување, авторот наоѓа во резултатите од истражувањата на О. Фрајденберг (*Поџтика сужета и жанра*. Ленинград, 1936, стр. 211), која смета дека во земјоделскиот период вратите ја означувале мајчината утроба и вулвата; а во фолклорот женскиот породилан (генитален) орган е познат како "врата". (Бајбурин 1983:139).

Граничната улога на вратата во свадбената обредност, можеме да ја видиме и во периодот додека младите ја вршат нивната брачна должност. Така, постоел обичај деверот или пак некој друг член на свадбата, одвреме-навреме да прислушкува на вратата. Според народното верување ова се правело со цел децата на младиот брачен пар да не им биле глуви. Овој обичај веројатно произлегува од функцијата што ја имал гласот во историјата на културата. Така во космогонистите митови, гласот бил на почетокот на создавањето на космосот, затоа што светлоста и гласот се во спротивност со мракот и тишината. Гласот и светлината се обележје на човечкото или овој свет, додека темнината и тишината го претставуваат дивниот и хтонски свет. (Раденковић 1996:27). Затоа, и при сведувањето на младите се извршувале обредни активности што имале за цел да доведат до нивно проговорување. Кажано со обреден јазик, сведувањето на младите и вршењето на нивната должност е проследено со неизвесност, односно влегување на младите во хтонскиот свет, а наслушувањето, да се чуе глас, треба да им обезбеди на младите успешен влез во човечкото, во овоземното, бидејќи деверот или некоја друга личност што наслушувала ја имале улогата на "чувари" на границата на дивниот и социјалниот простор, и тие се и противници на нечистите сили. (Раденковић 1996:40). На оваа опозициона двојка природа/култура, многу убаво одговара и обредната практика што се вршела во повеќе предели на Македонија. Имено, после носењето невестата на огниште, неа ја земал деверот и ја носел во собата каде ќе спиеле со зетот. Врската природа/култура, е зајакната, со самиот факт што во најголем број случаи младите спиеле во кералот. Оваа опозиција може да се проследи и при воведување на невестата од дворот во куќата, кон централните делови на просторот од куќата (огниште и ноќви), за после тоа повторно да се стави во кералот каде најчесто спијат со зетот, а излегувањето од таму е наредниот ден, после освојувањето на женската териотрија од страна на зетот; или пак на вертикално ниво, ако се земе фактот дека во минатото неколку години или некое време спиеле во одвоени простории, односно кај стоката, што можеме да го поврземе со времето на раѓање на дете, тогаш оваа опозиција природа/култура означува дека целосното воведување во човечкиот свет е направено откако младите се способни да обезбедат потомство.

Прозорот, исто како и вратата се сврзува со идејата за влез, пробојност, врска на куќата со надворешниот свет, но оваа врска има специфичен карактер. Прозорот го сврзува домот не просто со останатиот свет, но и со космичките појави и

процеси, такви како сонце (месец), страните на светот, смената на светлината и темнината, денот и ноќта, зимата и летото, итн. Со други зборови, симболиката на прозорот ја определува не толку спротивноста надворешно/внатрешно, но и опозицијата видливо /невидливо, при што особена улога имаат сонцето, светлината и темнината, како активни појави, кои што прозорот го обврзуваат со нивното суштествување. (Байбурин 1983:140-141). На врската видливо/невидливо особено не потсетува практиката невестата низ прозор да го погледне зетот, при неговото доаѓање по неа. Во многу случаи таа го гледа и низ прстенот или пак низ сито, а понекогаш на невестата и се давала и уздата со која зетот го јавал неговиот коњ. Гледањето на зетот од страна на невестата преку прозор и низ сито би можеле да го објасниме со категоријата "видлив" и невидлив" свет. Сакралното се јавува како невидливо, а способноста на гледање се разгледува сама по себе како особина со која се обдарени боговите. (Иванов 1979:397). Бидејќи зетот за невестата доаѓа од туѓа средина, од оној свет, а негова карактеристика е невидливото, невестата е дарувана со моќта да може прва да го погледне, што значи да ја совлада туѓата територија и да ја прими за своја. Истражувањата на руската семиотичка школа во митологијата – за слепилото на некои митски јунаци (Баба Јага и машкиот лик во играта "Цици-баба", т.е. "жмурки"^{*}); и претставите за смртта (или сонот) како затворање на очите, на пр. во играта жмурки, во чија основа лежи обредната слика на смртта, исто така универзалниот мотив на слепоста на хероите и обредната забрана да се гледа во прозор, нарушувањето на оваа забрана го доведува херојот кон смрт, ја согледуваат врската на прозорот со окото, а од друга страна мотивот на смртноснониот поглед, кој што се изведува од спротивставени соодноси: откривање на очите – смрт (или сон); затворање на очите – живот, што ја објаснува хипотезата на Проп за взаемната слепост на живите и мртвите и релативноста на едните со другите. (Проп 1990:117-11). Особено опасно е да се остава прозор отворен во текот на ноќта, така што низ прозорот можат да влезат мртвите и вампирите и да ги задушат оние што спиеат, првенствено децата. (Байбурин 1983:142-143).

Сите овие укажувања одговараат и во нашиот свадбен обред, пред сè забраната на зетот да гледа во прозорот на невестата, бидејќи и според народното верување, не чинело зетот прв да ја погледне невестата. Од друга страна, магиските формули што ги изговара невестата при вршењето на овој обред "јас те чинев да не си волк, а ти си бил јагне", уште повеќе ја засилуваат нејзината моќ да се совлада сакралното, туѓото, бидејќи младоженецот за невестата е оној што доаѓа од туѓа средина, тој за неа е туѓ, кој ќе ја однесе неа во туѓата средина (Левинтон 1982:95), а таа ќе треба да ја прифати туѓата средина за своја. Во некои предели на Македонија, невестата ваков обред вршела и за свекорот, односно го погледнувала низ оглавникот за волови "за да бил свекорот како теле и да не ја кара". Во овој случај односот прозор – "око" на домот, е сврзано и со семантиката на прозорот, со темата на продирање во надворешниот свет, останувајќи во внатрешниот. Во ваков случај човекот наоѓајќи се во домот, може благодарение на прозорот да продре во надворешниот свет, останувајќи во безбедност. Прозорот овозможува визуелен контакт кој што во цела редица ситуации се оценува како подобро претпа-

^{*} Постои хипотеза дека играта "жмурки" претставува смрт која ги одведува децата, која се потврдува со рускиот дијалект "жмурак" = "мртовец". Види: Вјчеслав В.с. Иванов, Категорија "видливо" – "невидливо"... стр. 399.

зителен, во споредба со вистинскиот контакт. (Байбури 1983:143). Од друга страна се смета дека и многу забрани што се однесуваат кон невестата – табу да се види, да зборува, јаде, физичкото одделување на невестата од странски очи, покривањето, итн. – сите тие зборуваат дека изворите на тие забрани водат кон определен момент во системот на иницијација (во дадениот случај женска), сврзана со задолжителното времено покривање на посветениот, со облекувањето на "смртната облека". (Еремина 1991:92).

Се смета дека со брачни и производни мотиви е ситуацијата "да се седи (внатре) под прозорот", која што често во целост се читаше како "женски елемент на живеалиштето". (Байбури 1983:143). Во овој контекст можат да се посочат многубројни примери во фолклорот кога девојката седи до или под прозорот, а нејзиното момче е надвор и ја повикува неговата сакана, или пак момата одбива да го земе момчето, бидејќи нема кука со "хамои и пенхери".* Во едни од руските варијанти за гатање, девојката седела крај прозорот и зборувала: "Суден-роден, дојди покрај прозорот!" Во колку се слушнел звук кој бил пропратен со галама, викање, свирење, тоа претскажувало весел и убав живот, а во колку звучите доаѓале тивки, со шкрипење – тоа бил беден живот. (Виноградова 1999:314).

Космолешко значење и обредна улога им се доделува и на горните отвори кај различни облици на живеалишта кај различни народи, кои исто така се толкуваат како "око на домот", и симболизирале прекин на нивоите, врска со трансцендентното. (Елијаде 1986:82). Значењето на симболиката на отворот овозможува премин од еден начин на постоење во друг, од една егзистенцијална ситуација во друга. (Елијаде 1986:150). Во овој контекст на македонски терен, може да се посочи обредната улога што 'и се доделува на бахата во текот на свадбата. Така, во Дебарца, во случај невестата да не е чесна, гајдахијата застанувал на баха и од таму свирел. Исто значење има и обредот на фрлање на невестината скутина на ќерамиди во случај на нејзина нечесност. Во овој случај симболизмот е зајакнат, со самиот факт што небеското божество се известува со скутината – меѓускутен дел од облеката, кој е истовремено и заштитен дел на органите кои обезбедуваат плодност. Кровот, а аналогно на тоа и сите елементи кои имале отвори, се сметале и како женски елемент на живеалиштето. Во тој контекст се толкувале слични обредни постапки кај Русите со нечесна невеста (откривање на кровот на куќата; поставување на кровот расипано тркало). (Байбури 1983:178).

* Да се види на пример: Димитрија и Константин Миладиновци, *Зборник на народни песни*. Под редакција на Харалампие Поленаковиќ и Тодор Димитовски, Македонска Книга, Скопје, 1983. Песна бр. 349, стр. 367: "Филипо, моме Филипо"/ Филипо, моме Филипо!/ Излези на пенхерата/ Да ти го видам лицето,.../ Филипо, моме Филипо!/ Излези на пенхерата/ Да ти 'и видам очите,.../ Песна бр. 408, стр. 389: "Момичице бело, дали би ме зело"/ Момичице бело! Дали би ме зело?"/ Зело би те, зело, мајка не ме дават,/ Зашто кука немаш, кука чардаклиа,/ Кука чардаклиа с хамој и пенхери./ Момичице мило! Бели пари имам,/ Кука ќе направам с хамој и пенхери". Песна бр. 416, стр. 392-393: "Саракино Црнооко"/ Саракино црнооко,/ Дарувај ми едно око!/ Море лудо, кутро младо!/ Ни дарувам, ни продавам,/ Дојди вечер на вечера,/ На вечера крај пенхера,...; Песна бр. 455, стр. 409: "Поминав еднош на мостот"/ Поминав еднош на мостот,/ Видов мома на пенхера,/ Со мајка си се караше:/ Мајко мила, омажи ме,/ Н'арна кука намести ме,/ Арно момче одбери ми/ Како мене, спроти мене,/ Как црвени трандафили,/ Как шарени аргаани".

Горенаведените материјали ни покажуваат дека вратата, прозорот, кој може да се смета и како "око на домот", а аналогно со него и сите горни отвори, можеме да ги сметаме како гранични места, кои одржуваат врска како со внатрешниот, така и со надворешниот свет. Бидејќи и невестата преминува од една средина во друга, или пак, од аспект на младоженецот, доаѓа од туѓа средина и оди во нова (туѓа од нејзин аспект), односно ако се зборува за социјалниот контекст на свадбените обреди, тие ги отсликуваат правилата на патридокалното општество, тогаш, и нормално е на овие гранични места да се вршат и многубројни обредни постапки. Затоа што, за сите гранични места се смета дека се места полни со опасни и нечисти сили, па оттука тие се места на обреди и табуи.

Литература:

Байбурин 1983 – А.К. Байбурин, *Жилище в обрядах и представлениях Восточных Славян*. АН СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, Ленинградское отделение, "Наука", Ленинград, 1983.

Виноградова 1999 – Л.Н. Виноградова, "Гадания по звукам", во: *Мир звучаний и молчаний. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*. Библиотека Института славяноведения, Российская академия наук Институт славяноведения, Отдел этнолингвистики и фольклора. Издательство "Индрик", Москва, 1999.

Ђорђевић 1931 III – Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот*, III, Београд, 1931.

Елијаде 1986 – Мирча Елијаде, *Свето и профано*. Књижевна заједница Новог Сада, 1986.

Еремина 1991 – В. И. Еремина, *Ритуал и фольклор*. Академия Наук СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом). Ответственный редактор А.А. Горелов, "Наука", Ленинградское отделение, Ленинград, 1991.

Лавонен 1984 – А.Н. Лавонен – "Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях Карел", во: *Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Сборник научных трудов под редакцией Б.Н. Путилова*. АН СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, "Наука", Ленинградское отделение, Ленинград, 1984.

Левинтон 1982 – А.Г. Левинтон, "Нека општа питања изучавања свадбеног обреда", во: *Расковник, часопис за књижевност и културу*, Београд, год. IX, бр. 31, мај, стр. 95-102.

Петреска 1997 – Весна Петреска, "Некои посмртни елементи во свадбениот обред", во: *Balkanoslavica* 22-24, Скопје, 1997, стр. 115-134.

Раденковић 1996 – Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној магији јужних Словена*. Просвета, Ниш, Балканолошки институт САНУ, Београд, *Посебна издања*, књ. 67, Библиотека Словенски свет, Ниш, 1996.

Стојанчевиќ 1972 – Видосава Стојанчевиќ, "Обреди на воведување (иницијација) во свадбените обичаи кај Србите, Македонците и косовско-метохиските Албанци", во: *Македонски фолклор*, год. V, бр. 9-10, Скопје, 1972, стр. 17-31.

Чајкановић 1973 – Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*. СКА, коло LXVI, књ. 443, Београд, 1973.

Бандић 1980 – Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*. Библиотека XX век, Београд, 1980.

Башлар 1969 – Гастон Башлар, *Поетика простора*. Превела Фрида Филиповић, Предговор Сретен Марић, Култура, Београд, 1969.

Иванов 1979 – Вјечеслав Вс. Иванов, Категорија "видљиво" – "невидљиво" у текстовима архаичних култура. *Трећи програм радио Београд*, бр. 42, III, 1979, Школа из Тартуа, стр. 367.

Јовановић 1993 – Бојан Јовановић, *Магија српских обреда*. Светови, Нови Сад, 1993.
Касирер 1985 – Ернст Касирер, *Филозофија симболичких облика*. Други део Митско мишљење. Превела Олга Кострачевић, Нови Сад, 1985.

Лич 1983 – Едмунд Лич, *Култура и комуникација*. Логика повезивања симбола. Увод у примену структуралистичке анализе у социјалној антропологији. Превео са енглеског Борис Хлебџ. Библиотека XX век, Београд, 1983.

Проп 1990 – В.Ј. Проп, *Хисторијски коријени бајке*. "Свјетлост", Сарајево.

Ван-Геннеп 1981 – Arnold Van-Gennep, *Rites de passage*, Picard, Paris, 1981.

Весна ПЕТРЕСКА

ВРАТА И ПРОЗОР У МАКЕДОНСКИМ СВАДБЕНИМ ОБРЕДИМА

Врата и прозор у македонским свадбеним обредима се проматрају, пре свега, као гранична места у простору споља и унутар куће. Прозор повезује дом са остатком света и са космичким светом, на пример са сунцем (месецом), странама света, сменом дана и ноћи, светлошћу и тамом итд. Као гранична места, кроз њих може и да се прође. Овакав парадоксалан спој знакова супротстављених по самој својој природи чини их или посебно опасним местима (и то у вези како са унутрашњим тако и са спољашњим светом). Због тога и пролажење кроз њих мора бити пропраћено одређеним ритуалима.

Vesna PETRESKA

DOOR AND WINDOW IN MACEDONIAN WEDDING RITUALS

Doors and windows in Macedonian wedding rituals are observed as border places in space outside and inside the house. The window is a link of the home with the rest of the world and cosmic light, for example the Sun (the Moon), sides of the world, changing of day and night, light and darkness etc. They are the border places, which can be passed through. This paradox connection of signs opposed according to their nature, make them particularly dangerous places – including both inner and outer world. This is why certain rituals must follow passing through them.

Андреј. Б. МОРОЗ
Факултет хуманитарних наука, Москва

UDK 398.82.001 (497.11-12): 398.341
Оригинални научни рад

ДОМ В КАЛЕНДАРНЫХ ПЕСНЯХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ СЕРБИИ И СОСЕДНИХ ОБЛАСТЕЙ

В докладе рассматриваются календарные песни, исполняемые, в основном в зимне-весенний период: на Рождество и Новый год, в Лазареву субботу, Юрьев день, Пасху, Троицу в юго-восточной Сербии и сравниваются с песнями из других регионов Сербии, Болгарии и Македонии. Календарные песни рассматриваются как единый корпус текстов. Дом упоминается, как правило, в песнях, исполняемых во время обрядовых обходов колядников, лазариц, кралиц, причем наиболее регулярно в тех, которые адресованы хозяину или хозяйке и в которых затрагивается хозяйственная тематика (приплод, урожай, изобилие в доме). Следует отметить, что наряду с перечисленными аспектами в понятие хозяйственного благополучия входит брак детей.

Ключевые слова: дом, календарные песни, юго-восточная Сербия.

Предлагаемое сообщение основано на текстах, исполняемых в юго-восточной Сербии, в сопоставлении с песнями из других регионов Сербии, Болгарии и Македонии, однако, естественно, основные выводы могут быть распространены на весь южнославянский этнокультурный регион, и шире - на весь славянский мир.

В докладе рассматриваются календарные песни, исполняемые, в основном в зимне-весенний период: на Рождество и Новый год, в Лазареву субботу, Юрьев день, Пасху, Троицу. Тексты песен не всегда строго закреплены за каким-либо одним обрядом, напротив, одни и те же песни могут обслуживать сразу несколько обрядов, и сами они тоже неоднородны. Поэтому мы рассматриваем календарные песни как единый корпус текстов.

Дом упоминается, как правило, в песнях, исполняемых во время обрядовых обходов колядников, лазариц, кралиц, причем наиболее регулярно в тех, которые адресованы хозяину или хозяйке и в которых затрагивается хозяйственная тематика (приплод, урожай, изобилие в доме). Следует отметить, что наряду с перечисленными аспектами в понятие хозяйственного благополучия входит брак детей.

В южнославянской традиции отсутствует типичный для восточнославянских календарных текстов тип песен, прежде всего колядок величального характера, адресованных хозяину, где дается подробное описание его дома:

Андреј. Б. МОРОЗ
Факултет хуманитарних наука, Москва

UDK 398.82.001 (497.11-12) : 398.341
Оригинални научни рад

ДОМ В КАЛЕНДАРНЫХ ПЕСНЯХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ СЕРБИИ И СОСЕДНИХ ОБЛАСТЕЙ

В докладе рассматриваются календарные песни, исполняемые, в основном в зимне-весенний период: на Рождество и Новый год, в Лазареву субботу, Юрьев день, Пасху, Троицу в юго-восточной Сербии и сравниваются с песнями из других регионов Сербии, Болгарии и Македонии. Календарные песни рассматриваются как единый корпус текстов. Дом упоминается, как правило, в песнях, исполняемых во время обрядовых обходов колядников, лазариц, кралиц, причем наиболее регулярно в тех, которые адресованы хозяину или хозяйке и в которых затрагивается хозяйственная тематика (приплод, урожай, изобилие в доме). Следует отметить, что наряду с перечисленными аспектами в понятие хозяйственного благополучия входит брак детей.

Ключевые слова: дом, календарные песни, юго-восточная Сербия.

Предлагаемое сообщение основано на текстах, исполняемых в юго-восточной Сербии, в сопоставлении с песнями из других регионов Сербии, Болгарии и Македонии, однако, естественно, основные выводы могут быть распространены на весь южнославянский этнокультурный регион, и шире - на весь славянский мир.

В докладе рассматриваются календарные песни, исполняемые, в основном в зимне-весенний период: на Рождество и Новый год, в Лазареву субботу, Юрьев день, Пасху, Троицу. Тексты песен не всегда строго закреплены за каким-либо одним обрядом, напротив, одни и те же песни могут обслуживать сразу несколько обрядов, и сами они тоже неоднородны. Поэтому мы рассматриваем календарные песни как единый корпус текстов.

Дом упоминается, как правило, в песнях, исполняемых во время обрядовых обходов колядников, лазариц, кралиц, причем наиболее регулярно в тех, которые адресованы хозяину или хозяйке и в которых затрагивается хозяйственная тематика (приплод, урожай, изобилие в доме). Следует отметить, что наряду с перечисленными аспектами в понятие хозяйственного благополучия входит брак детей.

В южнославянской традиции отсутствует типичный для восточнославянских календарных текстов тип песен, прежде всего колядок величального характера, адресованных хозяину, где дается подробное описание его дома:

<...>Ходят ребята
 Колядовщики,
 Ищут ребята
 Господинова двора.
 Господинов двор
 Далеко в стороны,
 Высоко на горы,
 На семи верстах,
 На восьми столбах.
 Сам господин -
 Высоко в терему,
 Сама госпожа -
 В новой горенке,
 Малы деточки -
 В новой клеточке<...>
 (22, №3).

Тексты с такими описаниями распространены существенно меньше. Однако в болгарских лазарских песнях, обращенных пожилым людям, встречаем:

Седнал ми е стари Янко,
 На високите чардаци,
 На високите дивани,
 Во шарените одаи,
 На шарените шилтина,
 На копринени перници<...>
 (16, № 628).

В другом типе текстов, где изображается дом, описывается не столько он сам, сколько его хозяин или хозяйка, сидящие в нем/перед ним, и их богатство, благополучие, изобилие:

Ова кућа богата пуна равна дуката <...>
 Пред ну седи кметица шије кмету кошуљу <...>
 (лазарская 1 стр. 214).

Ова кућа комината, на њум има троја врата <...>
 (лазарская, 10, стр. 108 № 14).

Описание дома может даваться в обходных песнях (колядных, кралицких, лазарских), содержащих обращение к нему самому, а не к хозяину:

Пуста кућа остала,
 Никад добро видела <...>
 (лазарская, 10, стр. 108)

Этими типами ограничивается круг текстов, где дается прямое описание дома. В других календарных песнях встречаем эпитеты, употребляемые с лексемами *дом, кућа*: *кућа богата, пуна среће, голема, комината, метена, полна со коприна*,

в песнях-благопожеланиях и *липова*, *пуста* в песнях-проклятиях, поющих, если исполнителей обряда не одарили.

В аналогичных контекстах встречается и описание двора.

<...>Имаш, Иван, дворье Стамболови,
На дворите скали от карагроз,
Пармадзити, Иван, от флорина,
Вратиците, Иван, позлатени,
На дворите, Иван, до две чешми,
На чемшите, Иван, до две порти,
На портите, Иван, до два кърста,
На кърстата, Иван, до два пилци,
Кад' се смее, Иван, злато лее,
Кад' зборуве, Иван, бисер плюве<...>
(лазарская, 16, № 605).

Овди нама кажу господски су двори,
Шикром ошикрани,
Зидом озидани,
Златом позлаћени,
Сребром оковани<...>
(квалицкая, 23, стр. 300-301).

Добро јутро (равни) двори <...>
(лазарская, 9, стр. 239).

Со словами *двори* (обычно эта лексема употребляется во мн. ч.), *авлија* используются такие эпитеты: *равни* (*рамни*), *широки*, *скоро градени*, *метени*, (*п*)*озлаћени*, *сребром оковани*, *зидом озидани*, *бели*, *цареви*, *дајјни*, *господски*.

Сходство в описании дома и двора в календарных песнях показывает, что они выступают практически как синонимы. Имеется ряд сходств или параллелей в контекстах, в которых они упоминаются. Так, хозяин описывается сидящим в доме/перед домом/во дворе; непосредственно к дому/двору могут обращаться исполнители песен, большинство сюжетов песен связано с приходом, входом в дом/двор или выходом из него. Эта синонимия подтверждается и лексикографической литературой: словарь САНУ среди значений лексемы *двор* дает такое: "*дом, кућа уопште*", при этом делается пометка 'народное'¹. Примечательно также, что *двор* и *дом*, *кућа* не встречаются в одном контексте, а находятся в отношениях дополнительной дистрибуции.

В описании и дома, и двора в календарных песнях наиболее устойчивы такие признаки: богатство (*кућа богата*, *двори озлаћени*), наличие дымовой трубы (*комина*); обнесённость стеной (*двори зидом озидани*) большой размер (*кућа голема*, *двори широки*); принадлежность некоему значительному лицу (*царев*, *дајин*, *господски*) - все эти признаки должны указывать на богатство дома/двора; счастье, благополучие (*кућа пуна среће*); красота (*кућа комината*, *двори равни*, *бели*). Кроме того и для дома, и для двора часто отмечается, что они подметены. Эта де-

¹ Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске Академије наука и уметности, т. 4, Београд, 1966, стр. 108, значение 1г.

таль, достаточно регулярно повторяющаяся в песнях, может быть объяснена так: подметание дома входит в обязанности молодухи, практикуется в южнославянских свадебных обрядах² как своего рода испытание, долженствующее показать ее умения, и одновременно выполняет роль магического действия, цель которого - ввести ее в род мужа³. Поскольку же вступление в брак рассматривается традиционной культурой как обязательная составляющая благополучия рода, семьи, человека, понятна устойчивая связь между богатством дома и признаком подметенности, выраженная в устойчивом параллелизме:

Овде лањи дођомо,
 Ни невесту нађомо,
 Ни двореви метени,
 Ни ибрици пуњени,
 Ни столови редени.
 Јево сада дођомо,
 И невесту нађомо,
 И двореви метени,
 И ибрици пуњени,
 И столови редени.

(лазарская, исполняется девушке, недавно вышедшей замуж, 21, № 4а;)⁴

Подметание дома/двора, таким образом, указывает не столько на чистоту, сколько на наличие в нем молодухи или невесты (*Митети сь дворови<...> Чеш ви до-дът сватуви, Сватуви ошти кумови<...>* - лазарская, 3, № 76), следовательно, на благополучие и, в конечном счете, богатство дома.

В песнях дается набор признаков, отражающих представление об идеальном доме. Притом этот набор отнюдь не отличается ни большим разнообразием, ни собственно вниманием к дому/двору как таковому - скорее это признаки, относящиеся к хозяину, который должен быть богат, счастлив, здоров, весел.

² Симоновић Д. *Запљане: Природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, породица, народне песме*. Ниш-Београд, 1982, стр. 294; Кашуба М. С. *Народы Югославии*. // Брак у народов Центральной и Юго-восточной Европы. М., 1988, стр. 127.

³ "Поскольку метение входит в ряд типично женских занятий, то в семейных и домашних обычаях веник приобретает женскую символику" (Виноградова Л. Н., Толстая С. М. Символический язык вещей: веник (метла) в славянских обрядах и верованиях. // Символический язык традиционной культуры. *Балканские чтения*-II. М., 1993, стр. 20). Так, часто мотив подметания встречается в девичьих гаданиях о замужестве, во время свадьбы перед молодыми подметается дорога. "В сербской свадьбе свекровь заранее готовила метлу, которой молодая заметала пол, после чего метлу украшали деньгами и дарили невесте в знак приобщения ее к новому дому" (Симоновић Д. *Запљане: Природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, породица, народне песме*. Ниш-Београд, 1982, стр. 294).

⁴ Помимо двора/дома подметаться может и церковь. Девушка, подметающая церковь, находит там гривну (*grivac*), которую потом отдает портному в уплату за сшитый им наряд или ювелиру, чтобы тот сделал ей перстень (лазарские: 6, № 406; 9, стр. 249 № 16, стр. 296 № 174). В другом случае девушка, подметающая церковь, просит Бога дать ей хорошего свекра, свекровь, золовку, мужа (лазарские: 9, стр. 281 № 123; 21, № 5с, 16а). Во всех случаях подметание дома и церкви связано с темой замужества, а в двух примерах из трех - одновременно и с темой богатства.

Идея благополучия дома/двора и его хозяина проявляется и на сюжетном уровне. Все календарные обряды в той или иной степени направлены на обеспечение благополучия, которое понимается прежде всего как богатство, привнесенное потусторонними силами. В "хозяйственных" (затрагивающих тему богатства) песнях эта идея выражена так: в дом/во двор к хозяину приходит персонаж извне и приносит это богатство или весть о богатстве, то есть сообщает о том, что у хозяина хороший приплод скота, богатый урожай, новорожденный ребенок и т. п. В наибольшей степени такие сюжеты характерны для колядок и других песен, приуроченных к Рождеству или его кануну. Богатство приносит само персонифицированное Рождество (*Божий, Божий, бата/Носи киту злата/Да позлати врата<...>* - рождественская, 2, № 18), перед домом появляется конь, на котором сидит ребенок (*синак, мушко чедо*), приносящий в дом благополучие, здоровье, счастье (*<...>Пред кућом ти зелен бор, За њ привезан вранац коњ, На вранцу ти седалце, На седалцу синак твој<...>* - колядка, 11, стр. 200); весть о нем - птицы: голуб, паун, грлица ("*Сиви, бели гълъби, Къд'а сти ми лът'али?*" "*Лът'али сми, лът'али Пу цар'уви двурови...*" - лазарская, 3, № 74), сами исполнители обряда: гости, ми (*Ој Стојане, Стојадине, Јеси л' дома или неси<...> Добри смо ти гости дошли<...> Добар смо ти глас донели<...>* - колядка, 6, № 1), ветер (колядка, 1, стр. 213), весть сама доходит до хозяина (*глас ти дође из планине* - колядка, 9, стр. 330-331, № 1).

Все персонажи, с которыми связывается получение благополучия и богатства, приходят извне. Это внешнее пространство символизирует ряд локусов, выступающих как оппозиции дому/двору. Среди таких локусов гора (*планина, гора*) или лес (*гора*), водоем (*вода, вир, река, море* и др.), с или из-за которых приносится богатство:

Ми <гости=коледари> дођосмо од планине

Ми дођосмо глас донесмо<...>

(колядка 6 № 2а).

Извир вода извирала,

Шарен сандук исфрљала

И у сандук лепа Мара<...>

(Лазарская, 12, стр. 53).

Внешнее пространство противопоставлено дому/двору как отдаленная периферия центру (*нам су пути надалеко*; (колядка, 14, № 165); *наши пути каловити, праовити* (колядка, 14, № 173), а также как верх низу. Поэтому движение к дому может обозначаться как движение вниз и, наоборот, из дома - вверх: *<...>Саборске старе планине, пенај се горе на неја, погледај доле у село<...>* (пасхальная, 4, № 383). Возможно, это связано с представлениями о горе как обиталище потусторонних сил. Характерно, что при описании дома в песнях отмечается его высота. Это типично не только для южнославянских, но и для восточнославянских текстов (см. выше: *На семи верстах, На восьми столбах<...>*) и не только для календарных, но и, например, для колыбельных, где колыбель называется *высоким теремом* и описывается как богатое жилище или говорится, что она находится в тереме⁵. То же встречаем и в свадебной поэзии для обозначения дома невесты. В колыбельных и сва-

⁵ Хафизова Л. Р. *Колыбельные песни. Структура и семантика (на русском материале)*. Дипломная работа, РГГУ. М. 1998, стр. 87 и далее.

дебных песнях приподнятость над землей, высота, связывается с особым, переходным статусом человека. В текстах календарных песен рисуется идеальная картина дома, и признаком высоты, вероятно, подчеркивается его исключительность.

В ряде случаев известие приносит не внешний, а живущий в доме персонаж. Так, три *сестре/љубе* хозяина, которые приходят с поля, из виноградника и т. п. и сообщают ему об урожае (*Љуби Павле три невесте <...> Туј што љуби Овче поље, Она му је наручила: <...> "Овце ти се изјагњиле" <...>* - кралицкая, 6, № 76), хозяйка говорит прилетевшим голубям о наступившем или имеющем наступить в будущем благополучии:

<...>-И'те, и'те, голуби
И на јесен дођите,
Таг ћу сина да женим
И ћу ћерку да давам.
(Лазарская, 2, № 56).

Однако тем не менее во всех таких случаях, как и в описанных выше, получение известия (vers. благополучия) связано с переходом границы дома/двора: девушки - сестры/возлюбленные хозяина выходят из дома в поле и т. п. и потом возвращаются с вестью; голуби прилетают во двор, после чего хозяйка сообщает им о благополучии в доме; хозяину предлагается выйти из дома и посмотреть на село извне - тогда он увидит произошедшие изменения: *пењај се горе на део, погледај доле у село* (см. выше).

Таким образом, большинство сюжетов, в которых фигурирует дом/двор, в своей основе имеют перемещение из дома/двора вовне или извне в дом/двор, что указывает на оппозицию 'двор - внешний мир' как основной принцип организации пространства в календарных песнях. Весьма показательным в связи с этим представляется, какие части дома и двора упоминаются в текстах. За редким исключением их всего две (для двора одна): окно (*прозор, пенциер*) и дверь/ворота (*врата, порти*), то есть именно те, через которые осуществляется контакт с внешним миром. Примечательно, что среди достоинств дома, отмечаемых песней, упоминается наличие *трех* дверей (*Ова кућа комината, на њум има троја врата...* - лазарская, 10, стр. 108 № 14). Ворота часто выступают не столько в своем собственном значении, сколько в качестве синекдохи всего двора/дома: *Божих, Божих бата, носи киту злата,/ Да позлати врата<...>* (рождественская, 5, № 416). Золото, принесенное к воротам, и золочение ворот символизирует будущее богатство дома, выражает пожелание благополучия. Вход во двор/в дом представляется, таким образом, наиболее значительной, семантически нагруженной его частью. Двери/ворота, как правило, закрыты, так описано их обычное состояние; если же констатируется, что они открыты, это воспринимается как некая исключительная ситуация, следствием которой оказывается контакт с персонажами извне и изменение существующего порядка вещей (эффект, связываемый с исполнением песни и обряда):

Отварајте нове порте ладо ладо
Да улезну лазарице ладо ладо<...>
(лазарская; 9 стр. 244).

Ој Јоване, коледо, Влашки бане, коледо
Што ти врата, коледо, отворена, коледо

Иза врата, коледо, врана коња, коледо
 И на коња, коледо, бојно седло, коледо
 И на седло, коледо, три здравице, коледо<...>
 (колядка; 8 стр. 313-314).

Следствием открытия дверей в "хозяйственных" песнях может быть богатство и благополучие хозяина дома (см. выше), в молодежных (поющих молодежи и/или молодежью) - любовное свидание (<...>*Код мене ти двори отворени/ Усред ноћи као усред дана* - биярская, 7, стр. 54 № 2)⁶, кроме того открытые двери могут быть связаны с несчастьем или опасностью (*Домаћине, господине, /Што су двори отворени<...>/Je л' ћеш војску војевати, /Je л' Мораву бродовати; /Морава је мутна вода, /Синоћ Марка утопила, /А јутрос је на брег врла<...>* - колядка, 15, № 10).

Закрытые ворота/двери служат препятствием для контакта с персонажем извне. В основе сюжетов некоторых песен может лежать мотив преодоления этого препятствия (<...>*Порти ти те нађо' все затворени, / Заигра' коња, прескочи' порти* - биярская, 18, № 209). Запирание ворот/дверей может быть показано и иронически: <...>*Мома ми се расрдила, / Черсто врата затворила/ Сас две сламке рженове* (красицкая из Лесковацкого края, исполняется жениху; 6, № 72у). Здесь фиктивное запирание ворот синонимично отпиранию.

Примерно ту же семантику - границы "своего" и "чужого" - имеет окно (*прозор, пенцер*):

Звирнуше, не коледо,
 На пенцере, коледо,
 Девојнице, коледо,
 Врачарице, коледо,
 Црнооке, коледо.
 (колядка 8 стр. 313 № 6).

Прошета се Мићер млад<...>
 Сагледа га Јелена
 Код стаклени пенцери.
 - Добро вече, Јелено,
 Је л' готова вечера?
 Је л' готова постеља?<...>
 (Лазарская, 20, стр. 301).

Персонажи, населяющие дом/двор, в песнях совершают такие действия: хозяин сидит в доме, возле него, во дворе (и пьет вино); хозяйка шьет ему рубаху, считает

⁶ По поводу этого примера следует сделать оговорку: приведенная цитата - слова девушки, обращенные к парню, и мотив открывания дверей имеет здесь несколько иной акцент в силу ярко выраженной эротической тематики песни. В ней изображена вполне конкретная ситуация любовного свидания, кроме того, аномальным оказывается открытое состояние дверей только ночью, днем они обычно открыты. Естественно, прежде всего, этот текст должен быть прочтен буквально (девушка приглашает к себе парня, сообщая, что ночью ворота ее двора будут открыты), однако эти слова могут быть поставлены в ряд приведенных выше контекстов, при этом весьма значимыми представляются все детали: открытые двери, создающие возможность контакта с персонажем извне, аномальность открытого состояния ворот, наконец, время действия - ночь.

жемчуг, парень ходит по двору, девушка или молодуха метет дом/двор, готовит приданое.

В констатации этих действий также может быть усмотрено стремление подчеркнуть богатство и благополучие дома и его хозяев. Так, приготовление приданого указывает на скорое замужество, подметание двора/дома - на наличие в нем молодухи или также на скорое замужество. При этом часто отмечается, что дом девушка/молодуха подметает дом цветами или каким-либо особенным предметом: базиликом, розой, малиной, ежевикой, пером (*Ови двори метени, / Помела их девојка / Сас два струка босилька / И сас трећу ружицу*, - лазарская, 1, стр. 213), что, будучи признаком, противопоставленным повседневности (как и приподнятость, позолоченные воротные столбы, наличие во дворе двух источников и проч.), вероятно, должно указывать на высшую степень благополучия, исключительность дома/двора.

Примечательно положение хозяина в доме/дворе: часто отмечается, что он сидит перед домом и пьет вино. При этом его положение во дворе характеризуется как *усред двора, стреле дворје* и т. п., то есть он занимает центральное место во дворе, представляющем для него и всех домочадцев "свое" пространство, противопоставленное внешнему миру, из которого получаются благополучие, здоровье и богатство. Значимость этого положения подчеркивается параллелью из русских колядок: <...> *Хозяин во дому, как Адам в раю, Хозяйка в дому, как аладейка в мед-ду* <...> (13, № 14). Дом не просто представляет собой часть пространственной схемы календарных песен, закрепленную за хозяином, но сам является составной частью хозяина и его статуса. Дом/двор и человек, в нем живущий, сливаются в песнях (и - в известном смысле - в традиционной картине мира вообще) в единое целое. Параллель 'дом - человек' просматривается во множестве фольклорных жанров и языке⁷. Этим объясняется и то, что во всех песнях, где упоминается хозяин, обязательно упомянут и дом или двор, и то, что многие тексты исполняемые во время обрядовых обходов, содержат приветствия, проклятия, формулы прощания, обращенные не только к хозяину, но и к самому дому/двору, где соответствующие лексемы сочетаются со словами, применимыми к живому существу:

Помоз' Богу рамни двори <...>
(Лазарская 21 № 12а).

Остан' збогом дворови!
(Лазарская, 10, стр. 108).

Отождествление дома/двора и людей, в нем живущих, прежде всего хозяина, видно и из метафорического сближения домочадцев с разными частями дома:

Зафалил се богати Јах:
"Ја сум богат и пребогат <...>
Диреци се моји синој,
Пенцери се моји снаји,
Долапи се моји ќерки,
Потпори се моји мнукој,
Камари се моји мнуки" <...>
(Лазарская, 17, № 31)

⁷ Benedyktowicz D., Benedyktowicz Z. Dom w tradycji ludowej. Wrocław, 1992, str. 83-116.

Пофалил се богат Иво:
 "Я сум богат и пребогат
 И от цара и везира <...>
 Не сум богат сос stokата,
 Тук сум богат сос кука-та,
 Това що е лепа кука,
 Това ми е домакинка;
 Диредзите позлакени,
 Тие ми сет синовите;
 А мските обружени,
 Тия ми сет мили керки"
 (Лазарская, 16, № 634).

До сих пор речь шла в основном о тех песнях, которые обращены к старшему поколению обитателей дома, к хозяину и хозяйке. Это наиболее показательные тексты, поскольку песни, поющиеся молодежи, не имеют столь устойчивой формы и сюжета, они менее специализированы: одни и те же тексты могут исполняться и во время ритуальных обходов, и в *коло* и т. д.). Их сюжеты часто основаны на перемещении парня или девушки друг к другу, то есть в них изображается ситуация любовного свидания. К молодой девушке-невесте приходит парень (*лудо младо коња игра, коњ га носи горе доле, донеси га моме двору* - лазарская: 21, № 10); к парню приходит девушка (*нишало... девојку однеша у Бурђеве дворове* - юрьевская: 2, № 110). Итогом становится брак. В отношении организации пространства такие песни близки рассмотренным выше: как и в песнях, адресованных хозяину или хозяйке, дом/двор выступает как центр пространства, замкнутый и отделенный от всего остального мира. Так же основой сюжета становится коммуникация персонажа, находящегося внутри дома/двора, и персонажа, пришедшего извне (это, соответственно, девушка и парень, реже - наоборот). Эта коммуникация происходит посредством дверей/ворот или окна, причем часто отмечается, что они закрыты. В этом случае герой преодолевает преграду: <...> *Порти ти те нађо' все затворени, / Заигра' коња, прескочи' порти* (билярская, 19, № 209).

В других случаях встреча парня и девушки состоится вне двора/дома, тогда она оканчивается тем, что парень приводит девушку домой:

Лудо младо с' дуна играт,
 Од левица во десница,
 Дуната му говорила:
 "Не сум дуна за играње,
 Тук' сум мома за љубење!"
 Се зарадвал млади јунак,
 Води, води дури дома <...>
 (Лазарская, 17, № 29).

Если результатом пересечения границы двора и внешнего пространства в "хозяйственных" песнях становится главным образом получение богатства, то в молодежных - брак или предшествующее ему любовное свидание. В целом же картина пространства и роль в ней дома/двора остается той же.

Источници

1. Антонијевић Др. *Алексиначко Поморавље*. Српски етнографски зборник. Књ. 83, Београд, 1971.
2. Бован Вл., *Народна књижевност Срба на Косову*. Књ. 1. Лирске песме. Приштина, 1980.
3. Бурмов А., *Народни умотворения от с. Бяла-Черкова, Търновско*. София, 1930.
4. Васиљевић М., *Југословенски музички фолклор*. Књ. 1, Београд, 1950.
5. Васиљевић М., *Народне мелодије из Санџака*. Београд, 1953.
6. Васиљевић М., *Народне мелодије Лесковачког краја*. Београд, 1960.
7. Грбић С. М., *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*. Српски етнографски зборник. Књ. 14, Београд, 1909.
8. Дебељковић Д., *Косово поље*. Српски етнографски зборник. Књ. 7, Београд, 1907.
9. Ђорђевић Др. М., *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник. Књ. 70, Београд, 1958.
10. Ђорђевић Др. М., *Обичаји, обредне и друге народне песме и здравице. Лесковачки зборник*, VIII, 1968.
11. Ђурић С., *Српски обичаји у Горњој Крајини*. Српски етнографски зборник. Књ. 50, Београд, 1934.
12. Златановић М., Тошић Ст., *Худно дрво. Лирске народне песме Југоисточне Србије*. Ниш, 1971.
13. *Календарно-обрядова поезија сибиряков*. Под ред. А. И. Федорова. Новосибирск, 1981.
14. Карацић В., *Српске народне пјесме*. Књ. 5, Београд, 1898.
15. Клеут М., *Лирске народне песме у Летопису Матице српске*. Нови Сад, 1983.
16. Миладинови, братя. *Български народни песни*. София, 1942.
17. Миладиновић Г., *Македонски народни песни*. Струга, 1999.
18. Милићевић М., *Краљевина Србија*. Београд, 1884.
19. Милојевић М. С., *Песме и обичаји укупног народа српског*. Књ. 1, Београд, 1869.
20. Мокрањец Ст., *Записи народних мелодија*. Београд, 1966.
21. *Народне песме и игре у околини Бујановца*. Београд, 1980.
22. *Обрядова поезија Пинежсја*. Под ред. Н. И. Савушкиной. М., 1980.
23. Степанов Ст., *Народне песме из Горјана и Понтијана. Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена*, Књ. 44, Загреб, 1971.

Литература

1. Benedyktowicz D., Benedyktowicz Z., *Dom w tradycji ludowej*. Wrocław, 1992.
2. Виноградова Л. Н., Толстая С. М., *Символический язык вещей: веник (метла) в славянских обрядах и верованиях. Символический язык традиционной культуры. Балканские чтения - II*. М., 1993.
3. Кашуба М. С., *Народы Югославии, Брак у народов Центральной и Юго-восточной Европы*. М., 1988.
4. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске Академије наука и уметности*. Београд, 1959 - ...
5. Симоновић Д., *Заплање: Природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, породица, народне песме*. Ниш - Београд, 1982.
6. Хафизова Л. Р., *Колыбельные песни. Структура и семантика (на русском материале)*. Дипломная работа, РГГУ. М. 1998.

Андреј. Б. МОРОЗ

КУЋА У КАЛЕНДАРСКИМ ПЕСМАМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА

У раду се разматрају календарске песме, које се изводе, углавном, у зимско-пролећном периоду: за Божић и Нову годину, Лазареву суботу, Ђурђевдан, Ускрс, Тројицу ... у Југоисточној Србији, и поред са песмама из других крајева Србије, Бугарске и Македоније, мада се, нормално, основни закључци могу применити на читав Јужнословенски етнокултурни регион, па и шире – на читав словенски свет. Текстови песама не припадају само једном, одређеном, обреду, напротив, – исте песме могу да опслужују неколико обреда, па чак ни они сами нису јединствени (истоврсни), па се календарске песме разматрају као јединствени корпус песама.

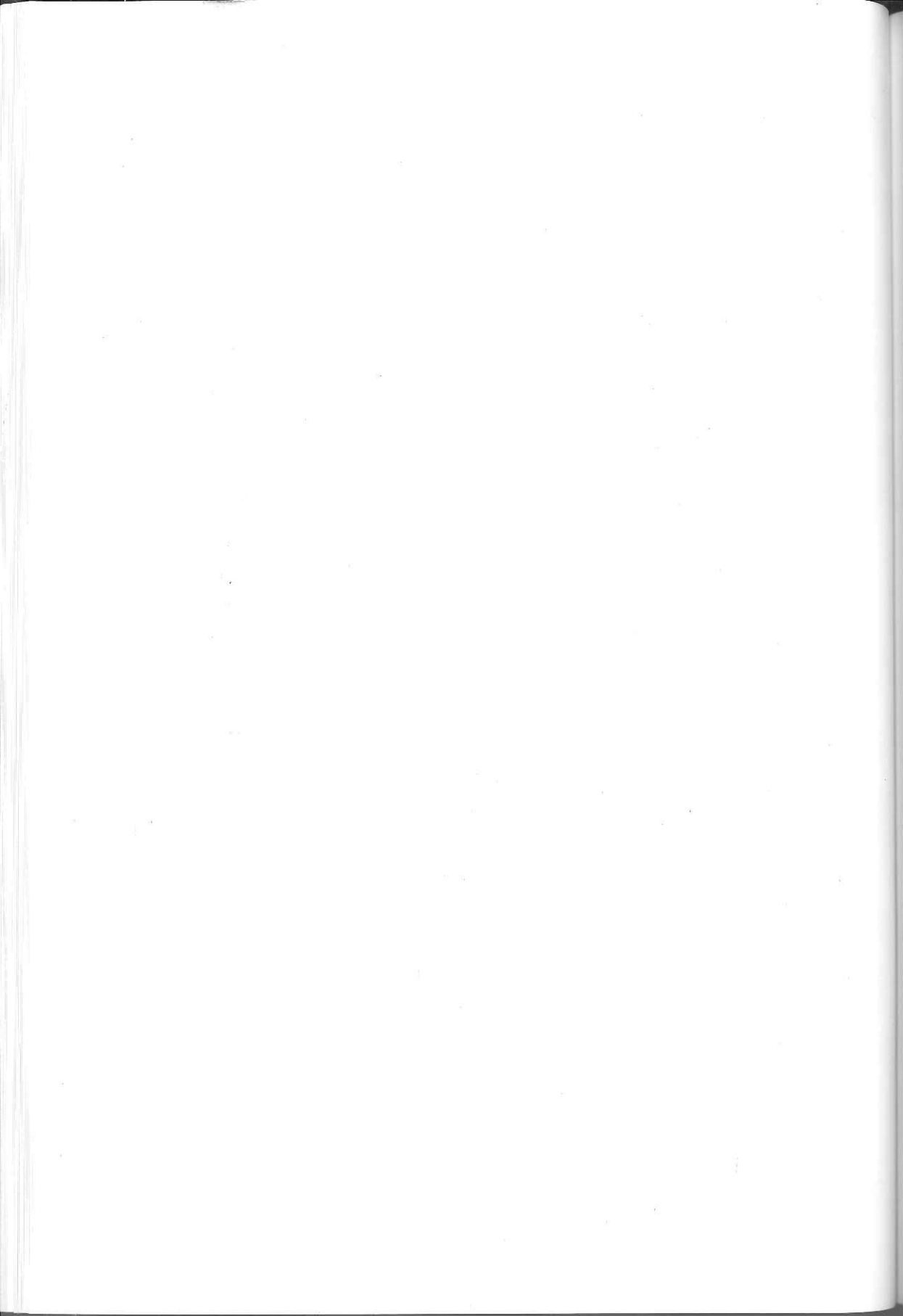
Кућа се, по правилу, спомиње у песмама које се изводе током обредних обилазака коледара, лазарица, краљица, при чему највише у онима, које су упућене домаћину или домаћици и у којима се додирује привредна тематика (приплод стоке, летина, изобиље у кући) – домаћинско благостање, у шта спада и брак деце.

Andrej B. MOROZ,

HOUSE IN THE CLAENDAR SONGS OF SOUTHEASTRN SERBIA AND NEIGHBOURING REGIONS

Some calendar songs are discussed in this paper, which come from, mostly in winter-spring period: For New Year and Christmas for *Lazareva Subota*, *Djurdjevdan*, *Easter*, *Trojica* in South-Eastern Serbia and they are compared to songs from other parts of Serbia, Bulgaria, Macedonia, although the basic conclusions can be applied to the whole Slav world. Texts of the songs do not belong to the single, determined ritual, but, on the contrary, the same songs can serve for several rituals, and even they are not unique (the same), so Calendar songs are seen as a unique corpus of songs.

The house ism as a rule mentioned in songs, which are performed during ritual *Coledar*, *Lazarica*, and most of all those addressed to the host or hostess, which are concerned about economy problems (fertilisation of cattle, harvest, plenty of food at home) domestic well being including marriage and children.



Недељко БОГДАНОВИЋ
Филозофски факултет, Нии

UDK 728 : 808.61-3
Оригинални научни рад

ДУЊЕРСКА ЛЕКСИКА СЕОСКОГ ГРАДИТЕЉСТВА

У раду се даје попис и делимичан опис лексике народног градитељства југоисточне и источне Србије. Основу чини градитељство сеоске куће, с дрвеном конструкцијом.

Кључне речи: село, дунђерин, кућа, грађа, алат.

Сеоске куће у сврљишком крају, који у том смислу није никакав изузетак, али овде нам је само оперативни регион, испитивани терен, који ћемо унеколико компарирати са стањем у суседним крајевима, кад нам то буде могуће, градили су за то посебно вешти људи – мајстори. Звали су их *дунђерима*, занат је био *дунђерлаж*.¹ У Речнику турцизама А. Шкаљића поред речи *дунђер*, *дунђерин* налазимо објашњење: м (перс.) старински столар и градитељ (дрводеља, тесар и зидар уједно) и цитат: "Dok klesari rađe o kamenu, a dogramadžije o drvetu, dunder je sposoban za sve: on je kadar da napravi malu bosansku kuću od temena do šljemenā".²

Сеоско градитељство има релативно богату терминологију, којим се именују: зграде и типови зграда; делови простора обухваћених зградом; делови зграде (у градитељском смислу); елементи у конструкцији зграде; интервенције на материјалу (обрада, спајање); радње на изради куће.

На почетку стоји опште запажање да се издваја општа, свакодневна лексика куће, обично домаћа, шире: словенска, и терминологија градитељства, као терминологија једнога заната, у којој је добар број речи турског порекла (за елементе дрвне конструкције), или германског (за називе алата, углавном, или делове новијег типа куће). Дакле, шире гледано, лексика сеоског градитељства – онога вида делатности чији је предмет кућа, или: зграда, далеко је шири од онога што би се звало лексиком дунђерлука. Данас је она тешко разлучива. За критеријум би се могло узети градитељство једнога историјског периода, једнога или више градићких типова зграда, и специфичног типа организације посла. Што се сврљи-

¹ Пошто основну нашу грађу чини лексика забележена у селу Бучуму, скрећемо пажњу на неке дијалекатске одлике са којима ћемо се у примерима срести. Полугласник, напрегнути глас боје вокала "а" даје се овде знаком (шва) = ə; консонанти к, г испред вокала предњег реда иду у *ћ*, *ђ* (ћућија, бурђија), прасловенске групе *тј*, *дј* реализују се као *ч*, *и* (граца). Поптпуније: Богдановић 1979.

² Шкаљић 1986; стр. 227.

шког терена тиче, мислимо да се временом дунђерлука може узети деветнаести век и прва половина двадесетог века; када су се овим занатом бавили самоучки обучени људи који су у градитељској сезони правили куће на ширем простору, најчешће у свом месту и у околним селима, и то један тип кућа, где је основни материјал био камен, дрво и земља. Онда кад су се куће почеле градити по инжењерским плановима, од цигала, гвожђа и бетона, мислимо да престаје ера дунђерлука, уступајући место градитељству новог времена, које и данас траје.³

Дунђерска лексика, била би по нашем мишљењу не сва лексика куће и покућства, већ само лексика дунђерског заната, као специфичног типа градитељства, некада у нашим крајевима доминантног, а сада само историјски познатог.⁴

Многе тековине дунђерства, међутим, још живе: најмање у облику грађевина, јер су такве већ нестале, или су већ оронуте, затим у алатима, који све више постају етнолошки експонати, а највише у речима, које – по правилу – и кад изгубе реални садржај, остају да сведоче о некадашњој историјској, културној или духовној стварности, или и даље служе, именујући сада друге, блискозначне реалије.

Дунђери

То су мајстори дунђерског заната, али и остали радници у том послу.

Најстручнији су *мајстори*, они који погађају послове су *предузимачи*. Обично је у групи један мајстор, најодговорнији за посао, који има помоћнике. Дунђери су *самоуки* градитељи. Човек који се лако сналази у дунђерским пословима је *умејатан*. Још не-печен мајстор, али с dobrим карактеристикама, је *намајсторичав*, а немајстор се често дефинише паралелом из ковачког заната – *студеноклеп*.⁵

Зграде у оквиру сеоског домаћинства:

а) *зграда*, *зграца*, *граца* – општи назив завршене грађевине. Кад се мисли на зграде које се раде, и док се раде, обично је и *зграцевине*, што има и нијансу грађевинства, односно грађевинарства ("Он работи по зграцевине" – ради у грађевинарству).

б) зграде за боравак човека или за обављање послова сеоског домаћинства:

Општи назив за зграду у којој живе људи је: *кућа*. Реч *дом* означава социјални, а не градитељски појам (ту се *дом* и *кућа* додирују у значењу породица, породична заједница; пр. два дома = две куће = два домаћинства).

в) Остали општи називи: *зграда*, *зграца*,

³ "Дунђер" онда постаје ознака примитивног, нешколованог, сељачког мајстора, често с ниподаштавајућим значењем, ако не и поспрдним. Рећи за некога да је дунђер, јесте ознака његове мање стручне вредности.

⁴ Отуда, рецимо, иако улази у лексикум градитељства, не би могла да се назове дунђерском лексиком попут: *вангла*, *цокла*, *симс*, *тераса*, *васервага*, *арматура*, итд., која је, како се већ и из ових примера види "листом" страна.

⁵ Постоје многе шале на рачун "мајсторлука" дунђера, а тако је и са другим занатима (Ево неких примера: Од немајстора и гора вене – посл; (То је мајстор Пена) – од три буће два вретена – пошалица; "озидео мајстор комин, па видевши да је крив, затражи од газде хитну исплату, или ће да сруши зидање. Пошто му овај није одмах платио (није се хтео пети на кров), мајстор измакне леђа и оцак се сруши, те испадне да је то намерно желео". Итд).

бина, "здање, грађевина", ⁶ "кућа, зграда" /.../ "< ap. binā." ⁷
 левина, "...hlevina, hlivina. Sveslav., u hrv.-srp potvrđeno samo na zapadu, prema Berkneru i prasl. posuđenica iz gotskog". ⁸

стасина, општи назив за зградицу, који је, мислимо, од исте основе као и: стат/н-, што се као *стан* јавља и као пастирски термин; ⁹

амбар, зграда за смештај жита; "drvena zgrada za zrnastu hranu, žitarica, silos". ¹⁰
 Као део амбара може постојати *кош*, за смештај кукуруза, који се може градити и као засебна зграда (није позната реч чардак);

казаница, зграда или део зграде где је инсталиран (некада непокретни) казан за печење ракије (нема ни зграде ни речи: качара);

кујна, засебна зграда за припремање хране; ¹¹

нужник – најраширеније; *клизет* – у новије време и као утицај из урбаних говора – *серњак* – као вулгаризам у ограниченој употреби; *прокот* – овај облик чули смо у сокобањском селу Мужинцу.

г) зграде за смештај стоке или сточне хране:

плевња, претпостављамо < хлев-, зграда за чување сточне хране, сена или сламе;
 повата, појата, зграда за смештај оваца и коза;
 кочина, зграда или део зграде за смештај свиња;
 штала, "Od nvnjem. Stall", део зграде, обично доњи део плевње, за смештај говеда или коња; ¹²

јер, "< tur. ahir", ¹³ исто што и штала;

кокошарник, део зграде за смештај живине;

страч, зграда за пса;

д) за мељаву жита:

воденица, млин на води.

Зграде у оквиру сточарског станишта:

колиба, зграда или део појате за смештај пастира; ¹⁴

кошара, зграда за смештај стоке на испаша, или у оквиру сточарског станишта (нисмо наишли на реч: млекар);

⁶ Поповић 1884, 48.

⁷ Шкаљић 1966, 143.

⁸ Скок 1971, 673. Како видимо, налази се и на истоку, ми смо је чули у Нишком Поморављу. Има је и у Лужници – Манић 1997, 44. Мислимо да се и топоним Левовик може везати за ову реч са значењем "места под зградама", чему је аналогно "плевњиште" < плевња, за који мислимо да такође потиче од основе хлев-.

⁹ Види: Скок 1973, 326-327.

¹⁰ Шкаљић 1966, 92-93, уз напомену о неслагласју да ли је реч арапског или персијског порекла.

¹¹ Кујна и казаница су, вероватно из предострожности од могућег пожара, пошто је за рад у њима неопходна ватра, грађене најчешће као мање, али засебне зграде.

¹² Скок 1973, 411.

¹³ Шкаљић 1966, 74.

¹⁴ Балканска реч грчког порекла, са употребом на широком словенском простору, и показивањем од Словена, у више суседних језика; в. Скок 1972, 124.

Зграде у пољу:

пивница, зградаца у винограду;
кошара, зграда за склањање од жеге или кише;
колиба, зграда за склањање од кише или жеге.

Тип куће према облику:

у односу на висину (спратност): *приземна*, *на спрат*, *на два боја*, *на подрум*;
 у односу на облик који долази од лика темеља: *на лакат*, *на уламу*, касније: *на "Г"*, *на "Л"*;

према облику крова и кровне конструкције: *капруљ* (кошара "у главу"); *на једну воду*, *на две воде*; *на четири воде*.

Тип куће према начину израде:

плетара, *бондрук*, *кованица*, *чатмара*, *зидана* (*цигара*, *туглара*).

Делови куће (простора):

темељ,¹⁵ *подрум*, на простору јужно од Нишаве према Власинском језеру: *земник*, *зевник*,¹⁶ *зевница*, а на Власини (Власина Округлица) за подрум смо чули и: *мазѐ*; *соба*, *кодник*, *под*, *тован* ("Balkanski turcizam (tur. tavan) iz oblasti graditeljstva",¹⁷ познат, иначе, и осталим балканским језицима),¹⁸ *зид*, *дувар*, *ћош(ка)*, *кров*, *маија*, *чандија*, *окапница*, *пенџер*, *врата*, *перде* (= банк),¹⁹ *ћилер*, *уџарка*, *далап*, *комин*, *оџак*. Најједноставнији тип куће на који се још може наићи, поред собе имао је и *ижу*²⁰ – улазни део с огњиштем, а касније и *дивану* (трем).²¹ За извођење дима из куће служи *комин* (lat. communis) – део изнад крова, и *оџак* – део испод крова и кроз кров, нарочито у кућама с огњиштем (у Бучуму није позната реч баца, у овом значењу).

Ознака страна:

челна, *сучелна*, *дузна*,

Општи називи материјала:

јапија, *гора*, *шиба*, *грађа*, *греда*, *дирек*, *дџека*;
камен, *песџ*, *цигла*, *тугла*, *земља*, *ћиреч*,

бетон, цемент и гвозђе мислимо да не припадају ери дунђерлука, нити дунђерској лексици.

Блато је смеша земље, сламе и воде и њиме се пуни простор у дувару између кованица. Блато без сламе служи за попуну простора између каменова у зиду (као

¹⁵ "Балкански турцизам грчког подријетла /.../ или је чист балкански грецизам" – Скок, III, 456.

¹⁶ Манић 1997, 34.

¹⁷ Скок, III, стр. 448.

¹⁸ Rum. tavan, bug. arb. tavan, као i u ngr. – Скок, исто.

¹⁹ Манић 1997, 12 – даје: "атула – полица од даске, уграђена у зид", али ми то у сврљишком крају нисмо чули.

²⁰ Старословенско: хѣжа < germ. hūs-.

²¹ Шкаљић 1966, 220: divanhana.

малтер). Блато од одговарајуће земље, с плевом, служи за мазање зидова, и онда се зове *леп*.

Неотесано дрво може бити: *право, криво, лијаво*.

Дрвени елементи у конструкцији куће:

греда (стсл. *грѣда*), *темељача*, *ћуприја* (tur. *köprü*), *смок*, *дирек* (tur. *direk*), *мертек* tur. *mertek*), *ћошник* (< tur. *köş* –), *појанта* (tur. *payvand*), *косник*, *бундрок*, *потплотњача*, *јанегач*, *поклопњача*, *венчаница*, *тавањача*, *поп*, *маија* (tur. *mahi*), *подрожњача*, *рог*, *ћепарка* (tur. *kener*), *устун*, *ћириш*, *кованица*, *басћија* (tur. *baski*), *слемењача* (стсл. *слѣма*), *летва*, *талпа*,²² *распињач*; *рагастов*, *черчива* (tur. *çerçive*), *ваљак*.

кутија, *столица*, *капруљ*.²³

Речи за ознаку елемената за спајање делова дрвне конструкције:

кулак,²⁴ *кушак* (tur. *kuşak*), (да се) *ућерти* (tur. "*çert /.../ usjek na gredi*",²⁵ (*капруљ*), *прековка*, *клин*, *ексер* (*телијанац*, *петица*, *осмица*, *мертечић*),²⁶ *кајла*.²⁷

Алати: *висак*, *ђунија* (gönye), *мистрија* (tur. *mistar*), *чук* (*бијач*, *зидарски*, *мац(ол)а*, *чукала*, *секач*, *длето*, *просек*, *бичћија*, *тестера* и: *тестере*, ср. род (у Морави), *тривоњ*, *шаран*; *сећира*, *сећирче*, *косица*, *штемац*, *равњача*, *вођица*, *чан*, *конџ*, *блатарка*, *тарга*, и *трагач* (нем. *tragen* = носити), *магарци*, *ћесер* (tur. *keser*),²⁸ *ћусћија* (< tur. *küşkü*).²⁹

Обрада материјала:

а) дрвета: *дељање*, *тешање*, *кројење*, *длбење*, *резање*, *украјање*, *стругање*, *греда* може да се: *руби*, *преруби*, *претрупи*, *отџи*, а ако се реже по дужини, да се: *разбичи*, како би се боље *сљубила* или *углавила*;

б) камена: *вадење*, *тешање*, *зидање*.

²² "Дебела, велика даска; тако зову то и Турци, од којих смо ту реч можда усвојили" – Поповић 1884, стр. 204.

²³ Скок 1972, стр. 42, има "*kaprijun /.../ greda, tignum. Može potecati kao dalmatsko-romanski relik od diminutiva capreolu*".

²⁴ В. паралелу у турском "*kulak /.../ kukica u mendjuše koja se uvlači u uho*" – Шкаљић 1966, стр. 423.

²⁵ Шкаљић 1966, 190, где се даје још: *Čertovi* – "*urezani i ukrašeni krajevi greda na uglovima zgrada sagrađenih od brvana*".

²⁶ А било је, кажу, времена и мајстора када зграда није имала ни грама гвожђа, него су уместо ексера коришћени клинови од суве дрновине. После се почело са циганским (кованим) клиновима (ексерима који нису имали ваљкасто, него четвртасто тело).

²⁷ Кајла је сваки (дрвени или камени) подметач да се предмет учврсти, да му се осигура равнотежа (камена у зиду), или приањање уз други предмет (греду). На питање шејрта, како то (којом вештином) мајстор уради па његов камен никад не "клацка" у зиду, стари мајстор одговара: "Кајла, синко, кајла – то је највећи мајстор!" Дакле – није вештина само у тесању и дељању, већ и у употреби кајле, којом се све *подглави* (ако се подметне) и *заглави* (ако се набије с неке друге стране).

²⁸ Шкаљић 1966, 191.

²⁹ Шкаљић 1966, 201.

Комад дрвета који отпадне кад се греда деље је *треска*, а комад камена који отпадне при тесању је: *љуска*.

Радионице за припрему материјала:
стругара, резара, – у новије време.³⁰

Речи за градњу куће:

У сврљишком крају кућа се *праји* и *прави* (а гради се = ограђује се – имање).
Темељ се *удара*, дувар се *подиза*, кров се *тура*.

Кад се кров мења *покривка* (цреп, ћерамида, слама) се *стура*, тј. кров се *раскрива*.
Кров од ћерамида се повремено (због крхкости и ломљивости покривке) *пререди*, тј. *препокрије* (избацивањем поломљених и убацивањем здравих ћерамида).

Мајстор који уме да прави кућу, уме и да је *покрпи*, тј. да поправи неки део.

Стара кућа се *растура* (ако се то ради ред по ред; односно део по део), или *руши*.

Овако, сабрана на једном месту, грађевинарска или дунђерска лексика, намеће извесна размишљања.

Најпре, чак и у случају да је сва лексика позната у једноме месту, или једном лицу, мора се претпоставити да је вишеслојна: и по пореклу, и по функцији, и по времену усвајања, и по честости употребе, па – на основу свега – и по именовању.

Народно градитељство већ спада у споменичко наслеђе и заслужује третман целовите делатности, јер оно, по нашем мишљењу, поред остатака материјалне културе обухвата и свет идеја, сачуван у свему што је човек саградио па и у језику, који и постоји као споменик људског памћења. Овде се полази од једноставне истине да је све чега се човек у својој историји дотакао оставило у језику траг, или обратно гледано, све што у језику постоји доказ је да је некада било део људске праксе и искуства.

У нашем размишљању стоји да је у опису физичких реалија од значаја и језик којим су те реалије именоване (дирек подједнако информише о постојању таквог дрвеног елемента у конструкцији сеоске куће, као и о постојању турцизама у градитељској култури српског села).

Такође нам се намеће помисао да реалије једнога времена треба описивати терминологијом тога времена. Замена може бити ближа савременом читаоцу, али је зато ипак дезинформација. То нарочито бива када се опис чињеница једне културе (сеоске, занатлијске) описује терминима струке и науке, па се лексика једнога краја, или једнога заната преводи на општи план, обездушује, лишава реалног тла (историје и простора).

У животу источно (и јужно)србијанског села све што се тиче градитељства вредно је заштите, све је предмет заштите, али све је и проблем заштите. Тако је и са чаршијом коју смо у новоградитељском заносу – прогутали.

Све је отежано и степеном културе односа према документу и споменику. Брзо затиремо трагове свога постојања, неретко и плански рушећи оно што нам је претходило и према чему се "показујемо" као наследници. Од свих наслеђа, културно наслеђе скоро да понајмање уважавамо. Стара кућа има вредности ако се може

³⁰ Пилана, као ни: пила, пилити – нисмо чули.

продати или искористити за огрев, али не и за доказ да је неко ту живео и да смо и сами одатле потекли.

Језик, на срећу, чува успомену и на стање које давно прође, и на реалије које нестану са лица земље, као успомена на нешто што је било, и као опомена да су успомене довољне за утеху, али, на жалост, преслабе за основу будућности. Мора се и шире и више од оног што смо досад чинили.

Литература

- Богдановић 1979; – Н. Богдановић: *Говори Бучума и Белог Потока*; СЕЗБ 25, Београд 1979.
- Дероко 1968; – А. Дероко: *Народно неимарство*, I, Стара сеоска кућа; САНУ, Споменик СХVIII, Одељ. друштвених наука, нова серија 20. Београд 1968, 3-267.
- Динић 1988; – Ј. Динић: *Речник тимочког говора*; СЕЗБ 34, Београд 1988.
- Динић 1990; – Ј. Динић: *Додатак речнику тимочког говора*; СЕЗБ 36, Београд 1990.
- Динић 1992; – Ј. Динић: *Речник тимочког говора* (други додатак); СЕЗБ 38, Београд 1992.
- Живковић 1987; – Т. Живковић: *Речник пиротског говора*; Пирот 1987.
- Златановић 1998; – М. Златановић: *Речник говора јужне Србије*; Врање 1998.
- Манић 1997; – Д. Манић: *Лужнички речник*; Бабушница 1997.
- Митровић 1992; – Б. Митровић: *Речник лесковачког говора*; Лесковац 1992.
- Николић 1910; – В. Николић: *Из Лужнице и Нишаве*, СЕЗ, књ. 16, Етнолошка грађа и расправе, Београд 1910.
- Поповић 1884; – Ђ. Поповић: *Турске и друге источанске речи у нашем језику*; Грађа за велики српски речник; *Гласник СУД*, књ. 58; Београд 1884.
- Skok 1971; – Р. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*; JAZU, Zagreb – књ. I 1971; књ. II 1971; књ. III 1973.
- Шкаљић 1966; – А. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*; Sarajevo 1966.

Nedeljko BOGDANOVIĆ

LEXICAL MEANING OF DUNĐER

This paper gives register of lexical meaning of building craft from the area of South-Eastern Serbia. Names for the elements of wooden construction of an old rural house are the basis for it. There is an attempt for the lexical meaning to be registered, defined, systematized and explained to in the system of folk terminology.

Славољуб ГАЦОВИЋ
Матична библиотека "Светозар Марковић", Зајечар

UDK 82 – 13.091 (497)
Оригинални научни рад

ОТКУДА РЕЧ НЕИМАР У ЕПИЦИ БАЛКАНА?

Најчешће се у лирским народним песмама, а мање у народним приповеткама и загонеткама, код Грка, Македоруна, Срба, Муслимана, Хрвата, Бугара и Албанаца, поред осталог, помињу лична имена градитеља и њихове титуле, као нпр. Манојло мајмаре, Giani maimarlu, Рајко мајмарин, наимар Давор, неимар Раде, неимар Марко, неимар Ђура, неимар Митра итд., а њихове титуле су настале од тур. *mîmar* (ар. порекла) "архитекта" и унесене су преко македоруна. израза *mâi-mare* у епику свих поменутих балканских народа.

Кључне речи: *mâi-mare*, *μαίμαρης*, *мајмар*, *нејмар*, епика, Балкан.

Овде ћемо покушати да на грчко-македорунаско-дакорумунаско-бугарско-српској паралели песме о мајстору Манојлу или других песама сличног жанра, где су у баладичној форми дати описи драматичног ужињања живе невесте у темеље нових монументалних грађевина (тврђава или град код Бугара, Албанаца и Срба; црква код Румуна, нешто мање код Бугара; мост првенствено код Грка, а онда, делимично код Бугара, Срба и Албанаца)¹, дамо одговор на питање које смо себи поставили у наслову.

Прегледом неколико значајнијих јужнословенских речника, попут Вуковог Српског рјечника, Рјечника ЈАЗУ, Речника САНУ и Речника Матице српске, дошли смо до следећих информација:

1) у Вуковом Српском рјечнику нпр. налазимо реч *нејмар*, *неимара*, т. коју Вук објашњава нем. "der Baumeister, der den Bau (die Mauerung) leitet, architectus" са наводом из народне песме *Слуга моја Раде неимаре*. Поред тога, овде налазимо посесивни прид. *неимаров* и прид. *неимарски*.

2) у Рјечнику ЈАЗУ (sv. 26, 391) налазимо реч *мајмор*, т. где се упућује на реч *нејмар*. Овде се још каже да се реч налази "U narodnoj zagoneci našega vremena", а потом се наводи загонетка: "Pet majstora, pet mājmrâ načiniše kuću bez ivera" са одгонетком да су то "igle (pleteće)". У истом речнику даље (sv. 34, 855) налазимо и реч *нејмар*, *неимара*, т. где се даје њено основно значење "graditelj" с објашњењем

¹ Балада с истим мотивом забележена је код Цигана из Турске и код Мађара. О овоме поред осталог види: Petru Caraman, *Studii de etnologie, București*, 1998, p. 181, 185.

да реч потиче "Iz tur. riječi istoga značenja *mi'mar* (a ova iz arap. *mejmar*)". Надаље пише да је "U Rječniku Mikalinu (neimar, protomajstor nad građom, architectus, machinator), u Stulićevu (nejmar, arhitectus, architecton s naznakom, da je iz Mikalina rječ.)", а онда се у истом Рјечнику наводе примери: "Da ti reče jedan vrstan majstor neimar, da kuća, gdi pribivaš, stoji za upasti, ne bi li iz nje izašao?... Tri (h)ilade i šest stotina neimara aliti prvi(h) meštara... Nek pokupi tri stotin' majstora, a pred njima Marka neimara... Tud prolazi Rade neimare... Dok ne nađeš trista neimara... A kad vidje Mitre neimare... U Budimu prijatelja nemam, nego jednog Bogom pobratima, pobratima neimara Đura.", као и следеће одреднице: "Neimarević, m. *prezime u Bosni... (među prenumeranti-ma)...* neimárović, adj. Neimárović, m. *prezime u Srbiji...* neimârski... neimârstvo..." итд.

3) у Речнику САНУ (књ. XI, 782) налазимо реч: *мајмар*, -ára м покр. (исп. *мајмор*) у значењу под а. "онај који је први, који предњачи у неком послу, подухваћу.", а под б. "старешина, вођа". Ту још налазимо реч *мајмор* м која је настала "према тур. *mimar*" у значењу *неимар*, *градитељ*. Наводе се још и речи *мајмарба*ша м покр. *старешина*, *вођа*, односно *мајморба*ша м. исто.

4) у Речнику Матице српске налазимо реч *меимар*, -ára м. у значењу *грађевинар*, *архитект*(а) турскога постања итд.

У Етимологијском рјечнику Петра Скока² под одредницом *majmor* m (народне загонетке) читамо да је то исто што и *наимар* у Босни (народна приповетка), односно *нејма̄р*, -ára код Вука (народна песма) у значењу "градитељ"... Надаље стоји да је та реч "Balkanski turcizam arapskog podrijetla (ar. *mi'mar* > tur. *mejmar*) iz oblasti graditeljstva..."

Све што смо навели из поменутих речника своди се на то да је реч арапског порекла *mi'mar* (*mejmar*) преузета у турски *mejmar* (*mi'mar*), одакле је потом прихваћена у српском, забележена као *мајма̄р*, *мајмор*, *меимар*, *наимар*, *неим̄ар* у значењу "градитељ, архитекта", а са додатком турске речи *баџа*, "старешина, поглавар", настају облици *мајмарба*ша, *мајморба*ша.

Дакле, у свим наведеним речницима, па и код Скока, не налазимо одговор на постављено питање у наслову или боље речено, не налазимо одговор на питање којим путем и чијим посредништвом је реч *неимар* ушла у епiku Балкана или коју је пренео многим народима на балканском простору.

Једна варијанта баладичне песме о Мајстору Манојлу под насловом *Mānojl'a židarju*, коју смо забележили међу тзв. Власима североисточне Србије, може се дословно превести *Зидар Манојло*, одакле се види да је реч *зидар* српског порекла. Потом у истој песми налазимо стих *Da Mānojl'a-l māj tare* који се може превести дословно: *А Манојло још највећи* где се део стиха *мај tare* може разумети као придев и превести у суперлативу *највећи*, или превести: *А Манојло мајма̄ре*, где се део стиха *мај tare* може узети као титула и превести именицом *мајма̄р*. Ево и неколико стихова наведене песме:

² Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1972, str. 358.

MANOIȚA ZIDARȚU³

Pe un dal frumos,
 Pin mîndru de dos,
 Pin vru-mal frumos,
 Pin vru-vod-de peșce,
 Cu ai noăo meșniș mar!
 Șe sînt calfe de zidarî.
 Cu ieî Mănoi'a-l de zăče,
 Pi ieî njima nu-l-ntreše.

 Da-Mănoi'a-l măi-mare,

ЗИДАР МАНОЈЛО

На прелепом једном делу,
 На милој шуми северној,
 На прелепом једном брегу,
 По води једној пештерској,
 5 Мајстора девет великих,
 Они су калфе зидарске.
 Манојло с њима десети,
 Међу њима најбољи је.

 А Манојло мајмаре,

Турска реч *mimar* (mejmar, mi'mar) "архитекта" у македорумунским варијантама баладе о мајстору Манојлу иницијално је прихваћена у облику *maimar* а узрок томе је народна етимологија. Реч *mimar* је у прво време међу Македорумунима била поистовешћена с компаративом придева *m(a)i mar(e)* "највећи", који често има и именичну употребу.

Проучавајући македорумунску варијанту баладе о узидавану једне жене, *Cîntecul punții din Arta* "Песма моста из Арте", примећујемо да хероја, односно архитекту, налазимо само под називом *maimar* или *tamar*. Записивачи ове песме записују ову реч *mai mare* или *ta-mar* мешајући је непрестано с придевом *mare* у компаративу и употребљавајући је у значењу *шеф*, што је лако објашњива честа забуна и код добрих познавалаца македорумунског дијалекта, као што су Папахаци и Обеденару, који у литерарни језик уводе реч *maimarlu*, односно *tamarlu* као *mai marele*⁴, док Шладебах ову реч преводи као *der Älteste* "стари"⁵, што је заправо грешка, јер се ради о именици *maimar* – *tamar*, која значи *шеф мајстора зидара*. То се види из контекста и упоређивањем са новогрчким варијантама, чија је форма веома блиска македорумунским, односно *maimar* потпуно одговара новогрчкој речи *πρωτομάστορς*⁶. Ево и неколико примера речи *mai-mar-lu* из македорумунских варијанти песама: *Niveasta-l Giani maimarlu...*⁷ | *Măi-mar-lu cîndu-și la față...*⁸ | *Pi*

³ Магнетофонски запис песме *Mănoi'a zidarȚu* сачинили смо 20. 07. 1999. године од лаутара Слободана Марковића у селу Слатини код Бора. О ортографији поред осталог види: Славољуб Гацовић, *Petrecătura (песма за испраћај покојника)* у Влаха Унгурјана, Зајечар, 2000, стр. 24-33.

⁴ P. Papahagi, *Din literatura pop. a arom.*, (У Tocilescu, Mat. folk., II), p. 1041-1042; Dr. M. G. Obednaru, *Texte macedo-române – Basme și poezii populare de la Crușova*, Ed. Acad. Rom., București, 1891, p. 216. У француској верзији Обеденару га најправилније преводи "le premier maître", а у загради опет каже да је превод "ad litteram".

⁵ *Erster Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache*, p. 81: "Eines Tag's... wusch sich der Älteste das Gesicht".

⁶ N. Tommaseo, *Canti popolari – corsi, ilirici, greci, toscani*, Venezia, 1842, vol. III, p. 178, 180, 181.

⁷ P. Papahagi, *Din literatura pop. a arom.*, (У Tocilescu, Mat. folk., II), p. 1044.

⁸ Dr. M. G. Obednaru, *Texte macedo-române – Basme și poezii populare de la Crușova*, Ed. Acad. Rom., București, 1891, p. 216, v. 60.

*măi-mar-lu ma'și muntrea...*⁹ | *A măi-mar-lui ma-li dzîcea: | – Măi-marlu, s'nu te jile-sci...*¹⁰ | *Ma-marlu mă dimîndă...*¹¹

И код Дакорумуна *mai mare* са значењем компаративног придева "највећи" у Речнику архаизама и регионализама¹² налазимо речи које имају именичку употребу, као што су: *măimăr, măimării*, m. (није у употреби) у значењу "архитекта", *măimăre, măi-mări*, n. (у народним говорима) у значењу "глава, шеф, надређени, штаб, капетанија" и *măimărie, măimării* f. (није у употреби) у значењу "1. владање, управљање, руковођење 2. власт, влада, руководство; шефовање; врховно руковођење", које су, верујемо, настале у позније време.

Код Бугара у Речнику С. Младенова¹³ налазимо речи *мајмáръ* = са индивидуалним суфиксом *мајмáринъ* "архитекта", као и у рукописном Речнику народног говора у Средњем Тимоку (стр. 275) Љубише Рајковића Кожељца где налазимо реч *мајмáрин* у значењу *дунђерски старешина*, а он је преузима из народне песме *Иван и Велика*¹⁴: Сазови ми девет дуенђерина | И десетог Рајка мајмáрина.

Реч *мајмáръ* = *мајмáр* налазимо код Срба и у облику *наимар*, као у народној песми коју је забележио С. Стојковић: Давор јеси, *наимару* слуго¹⁵, или у једној збирци народних прича Вука Врчевића: "Не бисмо могли ни *наимара* платити, а камоли све мајсторе..."¹⁶.

Такође, у многим варијантама српских и хрватских балада налазимо позајмљену реч и у облику *неимар*, која се најчешће сусреће. Ево неколико примера: Он подвикну Рада *неимара...*¹⁷ | Тад' се моли Раду *неимару...*¹⁸ | Богом брате, Раде *неимаре...*¹⁹ Варијанта Вука Караџића потиче из јужне Србије, а истог Рада мајстора грађевине срећемо у Босни, где гради град Тешањ: Ондар вели Радо *неимаре...*²⁰ Такође у Херцеговини "Раде *неимаре*" гради мост преко Дрине.²¹ Од великог интереса је и чињеница да уз *неимар*, у свим досадашњим примерима, иде антропоним Раде, који је, као реч словенског порекла, дат шефу зидара у српским и хрватским варијантама, а том антропониму у дакорумунској антропонимији одговара име Раду(л).²² Разуме се, постоје варијанте песама где уз *неимар* стоје и друга лич-

⁹ *Ibidem*, p. 216, v. 65.

¹⁰ *Ibidem*, p. 216, v. 67-68.

¹¹ Р. Parahagi, *op. cit.*, p. 1041-1042.

¹² Gh. Bulgăr, Gh. Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, Saeculum I.O., București, 2000, pag. 180.

¹³ С. Младенов, *Речник на чуждите думи въ българския езикъ*, София, 1932, стр. 286.

¹⁴ Рукописна збирка Јеремије М. Павловића *Српске народне песме (женске)*, Архив САНУ, бр. збирке 98, бр. песме 55.

¹⁵ Сретен Ј. Стојковић, *Краљевић Марко*, Београд, 1922, стр. 473.

¹⁶ Вук Врчевић, *Српске народне приповијетке, онајвише кратке и шаливе*, у Биограду, 1868, стр. 185.

¹⁷ Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, Биоград, 1859, II, стр. 110, ст. 58; стр. 115, ст. 179.

¹⁸ Вук Стеф. Караџић, *op. cit.*, II, стр. 116, ст. 211.

¹⁹ Вук Стеф. Караџић, *op. cit.*, II, стр. 116, ст. 212; стр. 117, ст. 223.

²⁰ Petru Saraman, *Studii de etnologie*, București, 1998, p. 192.

²¹ Б. Петрановић, *Српскенар. пјесме из Босне и Херцеговине*, Београд, 1870, књ. III, бр. 52.

²² Име Рада *неимара* помиње се у српској народној песми *Опет зидање Раванице* и у муслиманским народним песмама *Како се градила ђуприја на Вишеграду*, *Тврђа Србина у вјери* и *Хасан-ага*. О градитељу Раду неимару дуго није било материјалних доказа. Тек је

на имена, као у једној од њих где је реч о градњи моста преко Дрине: Књигу пише паша Соколовић | Па је спрема Митру *неимару*. | – Чу ли мене, Митре *неимаре*! | Хоћеш градит на Дрини Ћуприју?...²³ | А да видиш Митра *неимаре*...²⁴ | А вели им Митре *неимаре*...²⁵ итд.

О облицима *наимар* и *неимар* који се у многим примерима чују као *наимаре* верујемо да су преузети у српски од Арумуна под утицајем речи *maimar* – *maimare*. Имајући у виду паралелност између македорумунског *maimar*, *māimar*, *māimare* и српског *наимар* (*најмар*), *неимар*, *неимаре*, који показује већу фонетску сличност од турског, не запостављајући ни прелаз *maimar* > *наимар* под утицајем народне етимологије, можемо закључити да су ти зидари били Арумунци. Радећи у регионима централне Србије, допринели су ширењу речи *maimar* у српском језику још на самом почетку турске експанзије на Балкану.

Српски народ је повезао страну реч *maimar* са домаћом добијеном од *најам*, *најмач*, *најмалац*, *најемник* итд., што, свакако, подржава и чињеница да је и *maimar*(ul) био плаћени радник, односно најемник. Ширење турске речи *maimar* (*mejmar*, *mi'mar*) у Срба несумњиво је вршено под утицајем Арумуна, али они нису једини балкански народ који ју је од Турака прихватио под утицајем Арумуна, јер се то може рећи и за Грке, који су прихватили реч *μαϊμαρς*, и за Бугаре, код којих је, рекли смо, забележена реч *мајмарџ* и *мајмаринџ* истог значења, што се јасно види из фонетизма и акцента ових речи, које тачно репродукују македорумунску *maimar*, као и њихово значење *архитекта*, *мајстор*, *зидар*.

Разуме се, овим нисмо коначно решили проблем како је реч *неимар*²⁶ доспела у епiku Балкана, али се надамо да смо овим указали на један од многих проблема који чека будуће истраживаче на пољу традиционалног неимарства Балкана, међу које треба убројати и етнолингвисте.

педесетих година двадесетог века професор Милан Кашанин, приликом рестаурације Љубостиње, открио на прагу западног портала натпис *Протомаистор Боровић Раде*. После тог открића легендарни неимар постао је и историјска личност. Он је рођен око 1335. године у Старом Бару у каменорезачкој породици чији је родоначелник био Радоје Бјелмужевић (*Radoe petrarius de Antibaro*). Подигао је за кнеза Лазара манастир Љубостињу 1387-1388. године, а постоје основане индиције да је подигао и манастир свете Богородице на Новом Брду код Приштине. Ђурђе Бошковић у монографији *Стари Бар* оспорава претпоставку да је Раде неимар градио Раваницу, указујући на велику разлику у начину клесања декоративне пластике на Раваници и Љубостињи. Њему су приписиване и грађевине које он није могао да зида, што само доказује његову популарност, а то што се његово име често помиње у лирским народним песмама само је доказ да је оно постало симбол градитељства. О овоме поред осталог види: Миленко Ратковић, *Знаменити Барани*, Бар, 2000, стр. 17-18.

²³ Iv. Broz i St. Bosanac, *Hrvatske narodne pjesme*, izd. Matice Hrvatske, Zagreb, 1896, I, str. 105, st. 1-4.

²⁴ *Ibidem*, I, str. 106, st. 10, 23

²⁵ *Ibidem*, I, str. 107, st. 57. и Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1888, knj. I, str. 68.

²⁶ Захваљујемо архитекти Божи Петровићу за информацију, дату у дискусији након изнетог реферата, да се у једној песми Лазе Костића помиње реч *менадиp* “архитекта”.

Slavoljub GACOVIĆ

THE ORIGIN OF THE WORD "NEIMAR" (BUILDER) IN THE BALKANS EPICS

Personal names of the builders are mentioned most often, in lyrical folk songs, and less in folk tales and riddles, by the Greeks, Serbs, Muslims, Croatian, Bulgarians and Macedonians, apart from everything else. Their titles are mentioned as well, as *Manojlo Vjmare*, *Giani maimarlu*, *Rajko majmarin*, *naimar Davor*, *neimar Rade*, *neimar Marko*, *neimar Djura*, *neimar Mitra*, etc, and their titles came from Turksh *mi'mar* (Arabian origin), "architect" brought into by *makedorum* and the expression *mar-mare* to the epics of all mentioned Balkans peoples.

Љубиша РАЈКОВИЋ-КОЖЕЉАЦ
Матична библиотека "Светозар Марковић", Зајечар

UDK 72 : 398 (497.11-11 : 886.1-1.091
Оригинални научни рад

МОТИВ ГРАДИТЕЉСТВА И ЊЕГОВА ФУНКЦИОНАЛНОСТ У НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Мотив градитељства у источносрбијанској лирици и епици један је од мотива који су, премда су и својом функционалношћу заслуживали већу пажњу изучавалаца народне књижевности, најмање до сада истражени и проучени. Овде ће бити учињен напор да се научној јавности скрене пажња на уметничку вредност песама са тим мотивом с подручја Тимочке Крајине, које, и кад су варијанте познатих Вукових записа, имају извесне специфичности које доприносе да се те лирске или епске творевине доимају као – мање или више успешна – уметност речи.

Кључне речи: градитељство, град, вила, девојка, песма, лепота, жртва.

Мотив градитељства не среће се често у народној поезији, но како је човек, у основи, стваралачко биће, посве би необично било да тога мотива у тој поезији уопште нема. И сама песма је нека врста грађевине (духовне, разуме се): за њеног творца каже се у народу да *гради* песму.

Као што је мотив градитељства у српској усменој поезији опеан најчешће као један од споредних мотива у песми, он се и у источносрбијанским усменим песмама, и лирским и епским, не јавља увек као главни мотив. Но и као споредан, он има своју функционалност, чиме доприноси књижевној вредности песме као уметничке творевине.

У нашој усменој лирици има једна песма изузетне лепоте управо са мотивом градитељства ("Вила зида град")¹ која је у толикој мери опчинила нашег великог песника и изучаваоца народне књижевности Миодрага Павловића да не само да јој је посветио читав есеј² већ је, подстакнут њоме, сачинио читаву антологију³. "Предговор" њен започео је речима: "После вишекратних читања Вукових збирки народне поезије одједном ме је задржала и опчарала песма *Вила зида град*. Почеле су да се отварају раније неуочене могућности и тумачења и њена песничка лепота чинила ми се збијеном до тврдине драгог камена. Схватио сам да од тог тренутка

¹ Вук Ст. Карацић, *Српске народне пјесме*, књ. I, Просвета, Београд, бр. 226, стр. 160.

² Миодраг Павловић, *Вила зида град*, "Огледи о народној и старој српској поезији", Српска књижевна задруга, Београд, 1993, стр. 33-40.

³ Миодраг Павловић, *Антологија лирске народне поезије*, II издање, НИРО "Књижевне новине", Београд, 1989.

тек успевам да заиста *читам* народну лирску поезију, као да ми се открила оног часа кад ми је постала загонетна. Јер, колико лепом толико ми се и загонетном учинила, мада њена лепота није била само у затворености смисла. Био сам уверен да ће је постепено отварање смисла учинити лепшом, дубљом и вреднијом. Тако је почело за мене вишегодишње испитивање ове песме, изналажење варијанти, тражење митолошких аналогја, испитивање њеног језичко-уметничког склопа. Око тог ишчитавања, упоређивања, толковања, разабарања, изникла је постепено и ова *Антологија*.⁴

Павловићева заокупљеност овом песмом наставила се и након објављивања *Антологије*. О томе он вели: "Ту песму, и поред оног што сам већ о њој објавио или само написао, тумачим себи и дан-данас, и даље. Неки пут тумачење песме личи као да јој додајемо још једну метафору, на све које она већ има. Али метафора је често извидница открића. И ње се не треба плашити, сем ако се устежемо да нешто ново откријемо и читав видик ове или неке друге песме учинимо сложеним. Град који вила подиже на облаку – није ли то њена песма сâма, певање вилинско и женско што се јавља и јача уз свадбене свечаности? То се певање чује и кад се виде муње, а призива промена времена, киша, почетак новог годишњег доба и читавог сезонског круга, који обновљен и поново започет подсећа и на сâм почетак света, односно на његово стварање."⁵

У одгонетању симболике ове песме Павловић иде и даље, дотле чак да пита (и себе и нас): "Није ли – тако виђена – ова песма општи амблем, ознака свеколико женског, народног певања у нас, основни збир оне митологије која се баш женским и обредним певањем преноси? И надметања која се при крају песме помињу била би, у том случају, песничка утакмица између мушких и женских певача, међу мушким и женским песничким гласом. У песми тако сагледаној женски глас и дубина женског памћења побеђују, надигравају мушки глас, усред сватовског обреда и по неминовности празничког изузетка. Грађење песме и прављење свечаног распореда света било би овде нешто суштински исто."⁶

О песми "Вила зида град" Вук је оставио податак да је из Црне Горе и, мада ју је сврстао међу "Пјесме особито митологичке", може бити да је певана као сватовска. Павловић је исправно приметио да та песма "одише ведрином, има светло зрачење. Њена интонација зове некуд у висину. Па и њен простор је надземан: град се зида ни на небу ни на земљи, што сасвим одговара 'средњем ваздуху' *Rig-Vede*. Постоји и слика небеског Јерусалима, која је истакнута у *Апокалипси* и била добро позната широм Европе током читавог средњег века."⁷

Много, збиља, светлог (односно светлосног) у тој загонетној, чудесној песми. Она златна врата (прва која гради вила на свом граду, који је нека врста чардака ни на небу ни на земљи) на којима вила сина жени, заправо су метафора за зору, за свитање, за праскозорје. "Стари видиоци су видели зору као златна врата на небу на која улази јутарње сунце."⁸

⁴ Исто, стр. 7.

⁵ Исто, стр. 7-8.

⁶ Исто, стр. 8.

⁷ Миодраг Павловић, *Вилин чудесни град*, "Огледи о народној и старој српској поезији", Српска књижевна задруга, Београд, 1993, стр. 28.

⁸ Исто, стр. 38.

Песма "Вила зида град", по неким својствима, а пре свега свечаном интонацијом, учинила се Миодрагу Павловићу као да је по пореклу обредна. "Својим првим стихом" – истиче он – "она исказује мотив градње, заснивања дома или града, и по томе би се рекло да је песма нека стара градитељска химна, нешто што се певало уз ударање темелја, заснивање новог дома, или за време његовог посвећења и предаје онима који ће га настањивати."⁹

Песма о којој је реч има многе варијанте и не зида вила у свима њима град баш на облаку (на нечем тако непостојаном). Већ је Вук у вези с том песмом напоменуо у напомени (што је Павловић, канда, превидео): "Од једног момчета из Бајица (на Цетињу) чуо сам: *на дело под облаке* (мјесто *на грану од облака*); но оно ми није знало казати шта је то *дело* (да није на делу или на *дијелу*, то јест, на *брду* или на *бријегу*?)." ¹⁰

Ово већ читаву ствар спушта с неба на земљу!

Можда на вилу из песме "Вила зида град" треба гледати као на метафору за девојку: девојка лепа као вила. Има више оправданих полазишта и за такво гледање, поимање те конкретне песничке слике. У песми, рецимо, бр. 235 из прве књиге Вукових "Српских народних пјесама", насловљеној "Нечувени послови", девојка је та која је стајала и гледала како је у игри муња грома надиграла. Ево те песме: "Ај ђевојко, душо моја, / што си тако једнолика / и у пасу танковита – / кан' да с' сунцу косе плела, / а месецу дворе мела?" / "Нисам сунцу косе плела / нит' месецу дворе мела; ван стајала, те гледала / ђе се муња с громом игра. / Муња грома надиграла / двјема трима јабукама / и четирма наранчама."¹¹ Варијанти ове песме има и у Тимочкој крајини, понајвише – чини се – у Средњем Тимоку. Једну од њих записали смо у Боровцу, код Минићева, од Марије Станојевић зв. Мика. Њен текст гласи: "Мори, Вело, т'нка Вело, / што си толко пребледела? / Је л си слнцу косе плела / ил месецу двори мела?" / "Нес'м слнцу косе плела / нит месецу двори мела. / Стојала с'м и гледала / где се муња с грома игра: муња грома надиграла!"¹² Као што се види, девојка је овде именована. Од *виле* до *Веле* није далеко (и обрнуто).

У источносрбијанским варијантама песме "Вила зида град", као и у онима које су тој песми мотивски блиске, име девојке градитељке града различито је од песме до песме: Миља, Анка, Стана, Анђелија ... Тако песма бр. 209 из рукописног зборника Љубинка Миљковића "Бања" почиње стиховима: "Бела Миља град градила, / Ни на небо, ни на земљу, / Већ на грану јод облака."¹³ Песма је записана од Даринке Миловановић из Шарбановца код Сокобање, а у њој се даље пева како је девојка Миља, градећи град, поставила три услова момку који се у њу загледао (то је било "вла'че јарбановче"): да прекопа три планине, да посади дуње по Дунаву и да засади море лозом. Све је те услове момак (за дивно чудо!) испунио, но ни тада није задобио њену љубав, јер је она накнадно затражила да он убије "зорку звезду". Он је дигао пушку, но "Зорку гледа, Миљу гађа, / Пушка

⁹ Исто, стр. 34.

¹⁰ Вук, нав. дело, стр.160. (У косовскометохијским песмама је: *на деја*).

¹¹ Исто, стр. 169.

¹² Љубиша Рајковић Кожељац, *Ој, леле, Стара планино*, Крајински књижевни круг, Неготин, 1994, стр. 33.

¹³ Љубинко Миљковић, *Бања*, МИП "Нота", Књажевац, 1978, стр. 181.

пуче, Миља паде". И друге песме с оваквом, или сличном, садржином трагично се завршавају. Таква је, на пример, песма бр. 210 из истог зборника, која је записана од Вукадина Милетића из Ресника и чији почетак изгледа овако: "Град градила танка Анка, / У граду се затворила / Па из града говорила: / 'Кој отвори граду врата, / Тај да љуби танку Анку!'" Та песма је слична са претходном, само што се не завршава стихом "Ја шта ћемо, царе, саде?!", већ стиховима "Варај, Анке, кога 'оћеш, / Мене више варај' нећеш!" Од песама ове провенијенције поменули бисмо само још песму бр. 32 из рукописне збирке Маринка Станојевића "Народне песме из источних крајева, поглавито из Горњег Тимока, Пирота и његове околине" (1896),¹⁴ која почиње стиховима: "Град градила танка Стана, / Па из града говорила: / 'Ко разбије граду врата, / Он да љуби танку Стану.'" Градска врата разбио је "Татарин са Татарци", уграбио Стану и с њом на ђемији утекао низ Дунав, али се није усрећио, јер је Стана извршила самоубиство убодом ножа у срце. Трагичан крај има и песма "Гором иде млади Радивоје", из поменутог рукописног зборника Љубинка Миљковића "Бања" (стр. 178), забележена од Данице Миловановић из Мужинца. У њој се Радивоје зариче да се неће оженити док не узме танку Анђелију. Кад су то дочекала Анђелијина браћа, онда они "саградише девет бео-града / и десету кулу од камена". У ту кулу затворили су сестру и она је у њој, као у тамници, зачамала до девет година. Кад је започела година десета, Анђелија је завапила да Бог пусти муње и громове те да разбије девет бео-града "и десету кулу од камена, / од камена, од сива кремена" е да би угледала светло дање. Бог јој је услишио молбу и громом с неба разбио кулу, те је она из ње изашла. Но, тада су је ухватила њена браћа па су јој одсекли ноге до колена и руке до рамена, а онда јој очи извадили.

Упоредо са песмом "Вила зида град", пажњу Миодрага Павловића привукла је и тринаестерачка песма "Вилин чудесни град", која почиње стихом "Град градила б'јела вила као Цариград" и која је у разним варијантама записивана широм Балкана. "Вила се ту јавља" – вели Павловић – "као богиња смрти, неко ко успоставља царство мртвих, влада њиме и у исто време довлачи људе, жене, децу у свој дворца, да га учврсти и увелича."¹⁵ Град који је саградила вила, лепши је од Цариграда, но то је, ипак, град смрти (саграђен од костију коња и јунака). С тим у вези Павловић запажа: "Град смрти и његова неумољива, крвожедна, убилачка вила, изгледају као смрт у очима јунака који се бори за живот и да остане у животу. Визија смрти, из средине живота, застрашујућа је, одбојна, и у њеној страхоти има доза неверице: она се претвара у митско и чудесно."¹⁶ Цар у Цариграду не може поднети да вила има лепши град од његовог и он стога, из чисте зависти, одмах предузима све што је неопходно да би вилин град разорио: "Цар опрема триста војске и три војводе, / Да вилина града ори и ње бедеме." Овако је и у другим песмама у којима је реч о томе да је неко саградио лепше и веће дворе од царевих: одмах "цар од Стамбола" зове тога на саслушање или шаље на њега војску да му похара дворе (видети песму из Кожеља "Милош

¹⁴ Архив САНУ, етнографска збирка, бр. 27.

¹⁵ Миодраг Павловић, Вилин чудесни град, *Огледи о народној и старој српској поезији*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993, стр. 27.

¹⁶ Исто, стр. 28. У сваком случају, ова песма буди код слушалаца или читалаца питање: да ли је свет смртних на земљи или у висинама?

чобанин" у збирци "Двори самотворни" и др.).¹⁷ Онај ко би се усудио да буде бољи од Турчина, губио би главу. Тако су се према Србима понашали не само Турци већ и "браћа наша турскога закона" (видети, рецимо, песму "Мујов Халил и Андрија Витковић" из наше рукописне збирке "Са лонце зелене").

Као што је лепота човекова често извор трагике и у животу и у књижевном делу (сетимо се само Максима Милијиног и Борине Софке), и све прелепо што су људске руке саградиле просто мами демонске силе да ту лепоту униште, збришу, да је нема. А те демонске силе су често, што је и најгоре, у људима-нељудима. Погледајмо, на пример, шта је остало од лепоте Felix Romulianae. Велелепна Галеријева палата није страдала ни од земљотреса ни од вулкана, страдала је од нељуди у људском облику.

С мотивом градитељства често је у народној поезији у непосредној вези и мотив приношења људске жртве да би се оно што се зида одржало.

Најбољи пример за то је баладична песма "Зидање Скадра", чије су многе варијанте познате и у Тимочној крајини и то не само у српском већ и у влашком фолклору.¹⁸ Манојла Зидојла¹⁹ код Карашована (Карашевака) у Румунији пандан је нашем Раду неимару, као што је то и мајстору Манојла (maistorul Manoij'a)²⁰

Песму "Браћа зазидавају сестру у кулу"²¹ Драгољуб Симоновић је унео у књигу "Народне песме источне и јужне Србије."²² И у њој је мотив градитељства доминантан.

Приличан је број народних песама и с подручја Тимочке крајине у којима је, на овај или онај начин, присутан мотив градитељства, па макар и сасвим узгредно, као, рецимо, у песми (из Јаковца) бр. 122 поменуте рукописне збирке Маринка Станојевића, чији је почетни стих "Мијајло ми равни двори гради". Варијанту те песме записао је Дејан Крстић у Ошљану од Јевросиме Павловић ("Дојчин гради сребрни градове"), за коју се очекује да буде објављена у броју 25 "Пиротског зборника" из 2000. године.

Овде се не можемо упуштати у подробније сагледавање мотива градитељства и његове функционалности у народној поезији источне Србије: овим ми само

¹⁷ Љубиша Рајковић Кожељац, *Двори самотворни*, НУ "Тимок", Зајечар, 1972, стр. 70-74. Ова песма нема трагичан завршетак и стога смо је, као лирско-епску сврстали у романсе. Сродна је с лирском песмом "У Ивана двори самотвори", коју је објавио Никола Андрић (*Изабране народне песме*, II, женске, Загреб, 1913) и коју је Владан Недић уврстио у *Антологију народних лирских песама* (Београд, 1969) под бројем 270, али је од ње много развијенија, дограђенија и целовитија, као што је то и од варијанте "Богати Иван" коју је штампао Милан Ђ. Милићевић у *Кнежевини Србији* (в. и *Развитак*, Зајечар, број 1, 1965, стр. 60). Песму с почетком као у романси "Милош чобанин" регистровао је Миодраг А. Васиљевић (Музички фолклор у зајечарском крају, *Развитак*, бр. 4-5, 1963, стр. 70).

¹⁸ Видети, на пример, рад Саве Јанковића: Жртва зидања у епосу источне Србије (*Развитак*, Зајечар, бр. 3, 1969, стр. 44-52).

¹⁹ Песму од 130 стихова о овом неимару записао је Сава Јанковић од Марије Блашић-Нимице из Водника у Румунији (исто, стр. 52).

²⁰ О њему је Сава Јанковић забележио две варијанте: дужу (237 стихова) од Милована Траиловића из Лубнице и краћу (102 стиха) од Ђорђа Микуцића из Грљана (исто, стр. 48-51).

²¹ Владимир Бован, *Приповедна епика*, "Јединство", Приштина, 1980, бр. 43.

²² Драгољуб Симоновић, *Народне песме из источне и јужне Србије*, Одељење за социологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 1988, стр. 266.

скрећемо пажњу научној јавности и на тај мотив, а он је вредан читаве студије, која би и по обиму и по студиозности далеко премашала једно овакво саопштење.

Ljubiša RAJKOVIĆ-KOŽELJAC

**THE MOTIF OF BUILDING AND ITS FUNCTION IN THE FOLK POETRY OF
EASTERN SERBIA**

The motif of building in Eastern-Serbian oral lyric and epic is not frequent and it is most certain that in science and in folk literature it has not been a subject of special observation, research and interpretation so far. It, on the other hand, as one of the segments in the structure of some poems (plot and topic) and it has very significant role which literary-art value of the poems is based. That is why it is preferable the function of this motif to be studied and to be shown in an appropriate way. In this way, more complex and more sensible image (notion) of folk poetry of Eastern Serbia in which there is much archaic and archetypical connected with the motif of building.

Дејан КРСТИЋ
Народни музеј, Зајечар

UDK 72 (497.11) : 398.341
Оригинални научни рад

ОБЈЕКТИ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА НА КУЛТНИМ МЕСТИМА ГОРЊЕГ И СРЕДЊЕГ ТИМОКА

Услед повољних друштвених услова у другој половини XIX и првој половини XX века у горњем и средњем Тимоку била је раширена појава додавања нових објеката на већ постојећим култним местима, као и заснивања нових култних места. Један вид те појаве јесте грађење специфичних објеката народног градитељства у складу са тадашњим градитељским манирима. У овом раду се ти објекти класификују и даје се њихова основна слика, не би ли се и на њих скренула пажња стручњака за народну архитектуру, јер се њима до сада нису бавили.

Кључне речи: *култна места, "вејници", "ћелије", "цркве", "капеле".*

Култна места¹ као део народне религије (која је чудесан спој претхришћанског са хришћанским), са мноштвом својих варијација у изгледу и обичајном контексту који их прати, општа су појава на Балкану. Међутим, подручје горњег и средњег Тимока² један је од оних простора који се издвајају њиховом бројношћу и значајем у традиционалном животу становништва.

У неколико наврата су у нашој етнолошкој литератури давани описи култних места овог подручја, пре свега описи обичаја везаних за њих, али је то више него недовољно с обзиром на сложеност, богатство, разноврсност и архаичност тих обичаја, као и на бројност и разноврсност самих култних места. Због тога их још увек не можемо сматрати истраженим. Њихова комплексна истраживања треба извршити што пре, јер она као део природне средине имају природну, еколошку вредност (најчешће су то вишевековна стабла или извори пијаће воде), као делови архаичне традиционалне духовне културе имају духовну, културолошку вредност,

¹ Култна места могу бити култно дрвеће и крстови, култни извори, култно камење, стара црквишта, цркве и манастири итд, а често су и комплексна - чини их неколико различитих објеката у различитим комбинацијама. У њих можемо убројати и гробља, као места упражњавања култа покојника. Уосталом, постоји и много формалних сличности између посмртних обичаја и обичаја везаних за култна места.

² Под овом географском одредницом подразумевају се долине Трговишког и скоро целог Белог Тимока (до села Грлишта), као и околне падине Старе Планине, Тупијнице и Тресибабе. Мање-више ради се о географско-административним областима Тимок, Заглавак и Буцак.

а као ретки материјализовани облици те духовне културе (која је углавном нематеријална – састоји се од веровања и обичаја у којима се користе свакодневни предмети) имају музеолошку вредност, тачније, могу бити презентовани самостално или у оквиру етно-паркова³. Све ово даје им и туристичку вредност.

Да многа култна места горњег и средњег Тимока имају не само вишевековни већ и миленијумски континуитет, недвосмислено доказују многа и данас поштована црквишта из касноантичког периода (што не значи да та култна места нису и много старија⁴), која често поред себе имају и друге, у познијим вековима додате култне објекте. Управо комплексност великог броја култних места на којима има и по неколико култних објеката, показује да су такви објекти, у разним друштвеним и историјским тренуцима, у складу са тренутним етничким и цивилизацијским утицајима, додавани или рушени.

Ослобађењем ових крајева од Турака (1833. год.) створени су друштвени услови који су погодовали поновном додавању култних објеката на култним местима, чак и оснивању нових култних места. Прво, отклоњена је верска ненаклоност владајуће класе, односно државе, према "хришћанској" верској делатности; напротив, она је сада пожељна. Друго, јача село као социјална заједница, тако да оно, чак и преко својих власти, више води рачуна о поштовању култних места. Треће, настају нови привредни услови у којима јача земљорадња у односу на сточарство, што доводи до материјалног, а тиме и социјалног, раслојавања, па ктиторство везано за култна места постаје и показатељ социјалног статуса. Док почетак овог периода додавања нових објеката на култним местима и оснивања култних места, дакле, можемо оквирно ставити у половину XIX века, његов крај можемо везати за половину XX века, тачније за успостављање нове комунистичке власти после II светског рата, која према оваквој делатности није била благонаклона (но с том делатношћу је и поред тога ту и тамо ипак настављено).

Један од видова ове делатности у поменутом периоду у горњем и средњем Тимоку јесте, на пример, постављање многобројних камених крстова (углавном из зорунувачке каменорезачке радионице) поред култног дрвећа и старих крстова, на црквиштима или пак на потпуно новим местима (најчешће из етномедицинских разлога), поред одабраног дрвета или кладенца⁵. Многа велика дрвета су у то вре-

³ Дејан Крстић, Култна места торлачког дела Старе Планине, *Пиротски зборник*, бр. 23-24, Пирот 1998, стр. 54.

⁴ И када нема археолошких остатака, на велику старину неких култних места могу нам указати топоними. На пример, испод врха Велики Јаблен у атару села Дејановци постоји мањи врх звани Црквиште, на којем се налази рупа за коју се зна да је остатак некадашње цркве. У средини рупе је сада заветни камен крст посвећен Св. Богородици, који је до половине XX века посећиван од стране неких дејановачких породица. Александар Лома топоним Јаблан (Јаблен) повезује са богом Аполоном (Александар Лома, Два словенска назива за црну тополу и Аполон као божански огањ, *Кодови словенских култура*, књ. I, Београд 1996).

⁵ Ово су закључиле и Оливера Младеновић и Миљана Радовановић у њиховом раду "Заветни крстови у Заглавку и Буцаку" (*Развитак*, бр. 3/1983, Зајечар 1983, стр. 80, односно у Зборнику радова *Тимочка крајина у XIX веку*, Књажевац 1988, стр. 218): "Од средине 19. века до Првог светског рата, па поново између два рата, у Заглавку и Буцаку запажа се интензивно обнављање старих крстова...". Иначе, о заснивању нових и додавању објеката на старим култним местима овог подручја може се видети у: Дејан Крстић, Култни извори средњег Тимока, *Етно-културолошки зборник*, књ. III, Сврљиг 1997, стр. 137-139, и у Дејан Крстић,

ме "мирбсана" и почело се са њиховим обилажењем приликом проношења литија кроз сеоски атар. Према томе, грађење специфичних грађевинских објеката на култним местима у овом периоду, пре свега поред заветних стабала и поред или изнад заветних крстова, само је један од облика додавања нових објеката на култним местима. У досадашњим описима култних места ови грађевински објекти, и то не сви, само се узгред помињу, а досадашњи истраживачи народног градитељства овог простора на њих нису обратили пажњу⁶. Због тога је задатак овог рада да да њихову класификацију и основну слику, како би на њих привукао пажњу стручњака за народну архитектуру, како би се спасао макар део овог културног наслеђа. То ћу учинити на основу својих вишегодишњих искустава са овог терена и узгред и несистематски сакупљеног материјала о овим објектима, као и на основу помена у литератури.

На основу личног познавања Тимочке крајине, малобројне литературе и консултација са истраживачима народне културе суседних крајева⁷, могу рећи да горњи и средњи Тимок треба сматрати изузетно богатим у смислу бројности и разноврсности ових грађевинских објеката (скоро да нема села које у свом атару није имало бар један од њих). Пошто је напред поменута историјска погодност за додавање нових објеката и заснивање култних места везана за шире просторе, разлоге бројности ових објеката на овом простору можемо тражити у великом значају обичаја и веровања везаних за култна места у животу људи овог краја, који је вероватно производ специфичног вишемиленијумског културног таложења у микрооквиру (што је вероватно и разлог велике бројности самих култних места).

Док су мотиви за градњу ових објеката резултат поменутих друштвених услова, њихова форма и начин градње, као и лексика везана за њих, део су општег градитељског таласа по турском узор (куће "чакма́ре" и привредни објекти од дрвета и чатме), који је наступио после ослобађања од Турака са експанзијом дунђерског заната⁸ и који је заменио стару, да је тако назовемо, "балканску" архитектуру (куће "ши́лће" или "ши́лке" и "бурде́љи", и сточарски објекти "трља́ци"). Крај овог архитектонског таласа, иако он у селима унеколико модификован постоји и данас, проузрокован је јачим упливом западне цивилизације услед успостављања нових друштвених и привредних односа после II светског рата, када се појављују нови начини градње уз употребу нових материјала.

Објекте народног градитељства на култним местима горњег и средњег Тимока можемо поделити у четири групе: а) "вје́ници" б) "ћели́је" в) "цркве" и г) "капéле".

Етноветерина Торлака, *За здравље: из историје народне медицине и здравствене културе*, IV и V научни скуп Зајечар 1989. и 1997, Зајечар 1999, стр. 310-311.

⁶ Зоран Родић у раду "Развој сеоске архитектуре и становања у књажевачком крају" (*Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 61, Београд 1997; *Књажеваци и околина*, штампано из *Гласника Етнографског музеја у Београду* свеска 61 и свеска 62, Београд 1999) и Рабија Хасанбеговић у раду "Традиционална архитектура на територији општине Зајечар" (*Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 42, Београд 1978) баве се искључиво кућом и привредним зградама.

⁷ За информације о објектима народног градитељства на култним местима у пиротском, сврљешком и сокобањском крају пријатељски захваљујем господи Драгољубу Златковићу, Ивици Тодоровићу и Голубу Радовановићу.

⁸ Видети рад Недељка Богдановића "Дунђерска лексика сеоског градитељства" на страницама овог зборника.



Сл. 1 Део вејника у Радичевцу испред цркве посвећене Спасовдану (фото: Душко Јевтић)⁹



Сл. 2. Вејник у Ошљану поред заветног крста посвећеног Ђурђевдану (фото: Дејан Крстић, 2000)



Сл. 3. Вејник у Витковцу поред заветног крста посвећеног Св. Павлу (фото: Бојан Крстић, 1998)¹⁰

⁹ За фотографије вејника и цркве у Радичевцу најсрдачније захваљујем г. Душку Јевтићу родом из Радичевца који је ову цркву снимио у последњем тренутку, пре њеног потпуног пада.

¹⁰ За фотографију вејника у Витковцу захваљујем мојем брату Бојану Крстићу.



Сл. 4. Ђелија у Папратни (снимак из 1968)



Сл. 5. Црква у Трговишту посвећена Св. Ранђелу (фото: Дејан Крстић 1997.)



Сл. 6. Црква у Радичевцу посвећена Спасовдану (фото: Душко Јевтић)



Сл. 7. Олтар од воденичног камена вири из полусрушене цркве у Радичевцу (фото: Душко Јевтић)

"Вејници". У моме раду *Култна места торлачког дела Старе Планине* ове грађевинске објекте већ сам укратко приказао¹¹. Говорећи о заветинама Заглавка и Тимока Оливера Васић их помиње (посебно онај у селу Витковцу), али не под овим народним именом, већ под књижевним "вењак"¹². Вејници су грађевине најчешће правоугаоне основе, од дрвета, без зидова - на дрвеним стубовима ("дирецима") стоји дрвена кровна конструкција која држи кров од ћерамиде. Њихова функција је заштита од кише приликом обављања култне трпезе после обреда резања колача на култном месту, али понекад је испод њиховог крова и сам заветни крст, тако да им је функција и заштита самог култног објекта, као и оних који поред њега обављају поменути обред. Углавном су карактеристични за села долине Белог Тимока и околних падина.

Становници села су обично градили вејнике на својим заветним местима. У селу Радичевац, у области Заглавак, испред сеоске црквице посвећене Спасовдану, сеоској заветини, постоји и данас (мада у лошем стању), изузетно велики, можда и највећи вејник у овом крају, у облику слова П, испод кога су могли да се сместе сви сељани и њихови гости приликом обављања обредног ручка¹³. У селу Ошљане, на пример, поред светог гаја (десетак заветних стабала а уз једно и камени крст) посвећеног сеоској заветини Мали Спасовдан (недељу дана после Спасовдана) некада је било више породичних вејника; свака имућнија породица је имала свој вејник, што је имало и одређену социјалну конотацију¹⁴.

Вејнике су на својим култним местима градили и родови, посебно они имућнији и угледнији. Увек је то један вејник, обично је испод заветног дрвета уколико га има, и заветни крст је смештен испод његовог крова. Тако се сада и обред и обредна трпеза (мада само провизорно, а наставља се код куће) обављају испод њега. Такав је, на пример, пре неколико година направљен вејник у Ошљану, у засеоку Старо Село, на култном месту посвећеном Ђурђевдану, које светкује род Тополовци¹⁵. Такав је и вејник на култном месту Свети Ранђел у Радичевцу, заветини рода Превалци, која је у последње време прихваћена од целог села¹⁶. Исти је случај и са вејником изнад заветног крста посвећеном Св. Павлу ("Свети Пáвол") у Витковцу, заветини неколико родова истог порекла, мада он има извесне иновације – осмоугаоне је основе, направљен по угледу на градски летњиковац¹⁷.

¹¹ Дејан Крстић, *Култна места торлачког дела Старе Планине*, стр. 53.

¹² Оливера Васић, *Заветина - заветина у селима Заглавка и Тимока*, *Етно-културолошки зборник*, књ. IV, Сврљиг 1998, стр. 198, 199 и 200.

¹³ На основу посматрања и разговора у селу Радичевац 1998. и 2000. године. Користим прилику да се најсрдачније захвалим свом домаћину у овом селу г. Браниславу Бранковићу.

¹⁴ Казивачи: Грујица и Радица Милошевић, рођени 1929. год. у Ошљану.

¹⁵ Овај вејник су на месту старог припадници овог рода саградили 1996. год. на моју иницијативу и под мојим руководством (и уз највеће материјално учешће моје породице, а уз свесрдну помоћ мог деде Грујице Милошевића) тако да је то један од ретких нових, можда најновији вејник саграђен у старом стилу и на стари начин, без нових материјала. Једино одступање од старог јесте његово проширивање како би се испод њега нашао и пањ култног дрвета, које је после II светског рата, као и многа друга, посечено по наредби комунистичке власти.

¹⁶ На основу сопствених посматрања и разговора (казивачи: Видојко Митић и Рада Раденковић, рођени 1927. у Радичевцу).

¹⁷ Исто (казивачи: Живота Николић, рођ. 1940, и Властимир Николић, рођ. 1951, из Витковца).

Може се претпоставити да су претече вејника као грађевинских објеката им-провизовани вејници какви се, како се памти, сваке године прављени на култном месту Свети Илија ("Свети Луја") (храст и камени крст) у Ошљану (заселак Старо Село), заветини рода Дандуловци. Обично их је било три-четири и засебно су их правиле породице ради заштите од сунца приликом култне трпезе после резања колача. Дан пре обављања обреда одлазило се у планину и одсецала су се букова дрвета за њихову градњу, а затим су прављени тако што се упојају четири стуба са ракљама на врховима, одозго се стави кровна конструкција од тањих дрвета која се углаве у ракле, и на њу се стави грање са лишћем.¹⁸

"*Ћелије*". Док се вејници везују за долину Белог Тимока, дубље у Старој Планини, у областима Заглавак и Буцак прављене су ћелије. То су зграде правоугаоне основе, од дрвета и чатме, покривене ћерамидом. Састоје се од две просторије: у првој, мањој, која има зидове, налази се један или више камених заветних крстова, и у њој се обавља обред, а у другој, већој, која се налази у наставку прве, и која има зидове само до пола подигнуте, обавља се култна трпеза. Овакав изглед ћелије већ намеће асоцијације на цркву. Грађене су углавном на култним местима сеоских заветина.

Маринко Станојевић помиње ћелије под именом "капеле", али га Оливера Младеновић и Миљана Радовановић "исправљају"¹⁹ и дају прилично детаљан опис ћелија, који поткрепљују и фотографијом (која се даје и овде): ћелија је "зграда од слабог материјала, са кровом од ћерамиде. Ћелије, углавном оне које су подигнуте на темељима старих цркава, имају малу олтарску нишу у којој се налазе крстови (један или више)".²⁰ "Понегде се у ћелији нађе огњиште, нешто посуђа, затим наслон за свеће, иконе, притка о коју се вешају вотивни предмети (пешкири, чарапе, рукавице, мараме). Саставни део ћелије је трем са надстрешницом ("ћошка") - целом дужом страном зграде. Служио је као трпезарија о сеоским и црквеним светковинама, а не само као заштита од невремена. За дугачким столовима, на клупама седели су старији и угледнији људи из села и њихови гости, док се крај ћелије одржавала играња и весеље. У Црном Врху, а вероватно је тако било и у другим селима, ту су се, или у самој ћелији, у ратна времена састајали старци да већају о насušним потребама сеоске заједнице".²¹

Даље оне кажу да је још у време њихових истраживања (крајем шездесетих година XX века) мали број ћелија био у добром стању, као нпр. ћелија Петровдан у Штитарцу (највећа и најбоље очувана), Петровдан у селишту Вртовца и Спасовдан у Штрпцу, док су остале полусрушене.²² Помињу остатке ћелија у Жуковцу, Горњој Каменици, Кандалици, као и ћелију Св. Тројица у Штитарцу²³, коју више пута помиње и Борислав Првуловић у свом детаљном опису светковања сеоске заветине Св. Тројица у овом селу²⁴. Душица Живковић у опису "молитве" - сеоске

¹⁸ Казивачи: Грујица Милошевић, рођ. 1929, и Зорка Миладиновић, рођ. 1926, у Ошљану.

¹⁹ Оливера Младеновић и Миљана Радовановић, *Заветни крстови у Заглавку и Буцаку*, стр. 77 (у "Развитку"), односно 219 (у Зборнику).

²⁰ Исто, стр. 77, односно 211.

²¹ Исто, стр. 77, односно 212.

²² Исто, стр. 77, односно 212.

²³ Исто, стр. 79-80, тј. 214, 216, 217 и 218.

²⁴ Борислав Првуловић, *Заветна слава "Св. Тројица" у Штитарцу код Књажевца "тече-нијем" XX столећа, Етно-културолошки зборник*, књ. IV, Сврљиг 1998, стр. 272, 273 и 274.

колективне жртве у селу Вртовцу у Буцаку, помиње ћелију на сеоском култном месту Ђурђевдан и даје две фотографије на којима се види њена унутрашњост²⁵. Према мојим сазнањима ћелија је постојала и у центру села Дејановац, на месту сеоске заветине Св. Марко, али у њој није био крст већ олтар (на усправно укопан камени стуб положена округла камена плоча)²⁶. Иначе, ћелије сам у раду о култим местима торлачког дела Старе Планине већ укратко представио²⁷, а у новије време их још једанпут помиње Миљана Радовановић говорећи о заветним крстовима у источној и јужној Србији²⁸.

Оливера Младеновић и Миљана Радовановић закључују да се "... по једној колиби од грања поред селског крста у Равном Бучју може... претпоставити да су баш такве колибе крај крстова биле претече ћелија"²⁹.

"Цркве". На простору горњег и средњег Тимока регистровао сам и два објекта народног градитељства које народ назива црквама, иако се разликују од правих цркава. Прва је црква Св. Ранђел у селу Трговишту³⁰, а друга Спасовдан у Радичевцу, мада и једна и друга однедавно више не постоје. На основу ова два примера може се закључити да су то једноставне грађевине са четвороугаоном основом, од дрвета и чатме, покривене ћерамидом. У трговишкој цркви се налазио камени крст посвећен Светом Ранђелу, свећњаци, иконе и други култни предмети, а карактеристично је то да је народни градитељ, вероватно по угледу на праве цркве, направио строп сферног облика, што није својствено овом типу градитељства. Радичевацка црква је имала више елемената праве цркве: у источном делу унутрашњости имала је олтар, али од воденичног камена (положеног на усправно укопан камени стуб), имала је примитиван иконостас, испред улазних врата малу надстрешницу (под истим кровом). Можемо закључити да се цркве од ћелија разликују по томе што се у њима само обавља обред резања колача - немају део у којем се обавља обредни ручак. На пример, испред цркве у Радичевцу је поменути велики вејник испод којег се на Спасовдан обављала култна трпеза целог села.

"Капеле". Капеле су грађевине на гробљима, правоугаоне основе, од дрвета и чатме, покривене ћерамидом. У њима се, према подацима забележеним у селу Ошљане³¹, на Задушнице или на неки други празник на који се гробље масовно посећивало, после посете гробова од стране ближњих, обављала заједничка трпеза од преостале хране која се том приликом размењивала, тј. делила за душу покој-

²⁵ Душица Живковић, "Молитва" - сеоска колективна жртва, *Етно-културолошки зборник*, књ. II, Сврљиг 1996, стр. 165, 166 и 167; Душица Живковић, Годишња обредна традиција у Књажевцу и околини, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 62, Београд 1998, стр. 112, 114 и 115, као и у истом раду у зборнику *Књажевац и околина*, Београд 1999, стр. 598, 600 и 601.

²⁶ На основу сопствених посматрања и разговора (казивачи: Недељко Крстић, рођ. 1923. у Дејановцу, и Недељка Крстић рођ. 1926. у Дрвнику, удата у Дејановцу).

²⁷ Дејан Крстић, *Култна места торлачког дела Старе Планине*, стр. 53.

²⁸ Миљана Радовановић, *Заветни крстови у источној и јужној Србији*, *Етно-културолошки зборник*, књ. IV, Сврљиг 1998, стр. 174.

²⁹ Оливера Младеновић и Миљана Радовановић, *Заветни крстови у Заглавку и Буцаку*, стр. 77. (у *Развитку*)

³⁰ Ова црква се налази поред црквишта из касноантичког периода на којем је и заветни крст посвећен тројици светца, што сведочи о великом континуитету овог култног места.

³¹ Казивач: Зорка Миладиновић, рођ. 1926. год. у Ошљану.

ника. Чињеница да се ова заједничка трпеза у капели обављала само у случају лошег времена, а иначе се обавља на ливади поред гробља, открива нам њену чисто практичну функцију. Капела на ошљанском гробљу одавно не постоји (после II светског рата нове власти су забраниле поменуту заједничку трпезу, па није било ни потребе за одржавањем капеле), а једна од ретко сачуваних је, иако не у добром стању, она на гробљима села Вратарница и Заграђе.³²

Објекти народног градитељства на култним местима горњег и средњег Тимокa, с једне стране као један облик народне архитектуре који је постојао у одређеном времену и простору, а с друге стране као део комплексне слике култних места који их употпуњује у културолошком, музеолошком, естетском и еколошком смислу, заслужују да буду сачувани и презентовани као културно наслеђе. На жалост, небригом друштвене заједнице, која се пре свега огледа у неиспуњавању основних задатака надлежних институција, посебно Завода за заштиту споменика културе, већина њих више не постоји, а они преостали су у фази нестајања. С једне стране они пропадају нагризени зубом времена, јер у демографски опустошеним селима (миграцијом село - град) нема ко да их одржава, али и због односа према религији наслеђеног из прошлог комунистичког система. С друге стране, услед новог таласа враћања традицији, ове незаштићене објекте руше да би на њиховом месту изградили нове грађевине, које због тога што се граде од нових, савремених грађевинских материјала (бетон, бетонски блокови, цигла, цреп), имају много мању естетску, еколошку, музеолошку и туристичку вредност. Због тога овај рад треба схватити и као апел да надлежне институције преостале објекте народног градитељства на култним местима заштите, реконструишу и одржавају, као и да се успостави контрола и осмишљавање градње нових.

Dejan KRSTIĆ

OBJECTS OF FOLK BUILDING AT THE CULT PLACES OF THE UPPER AND MIDDLE TIMOK

Folk spiritual culture kept its pre-Christian character in its essence, i.e. special archaic manner in the Upper and Middle Timok. This area is outstanding with many cult places (cult trees and crosses, cult springs, church estates and graveyards). These are the places where people, instead of churches, fulfil with archaic rituals a part of their traditionally predisposed spiritual needs. The importance of cult places for the spiritual life of the inhabitants of this area shows itself with the development of folk building in Serbia in the 19th and 20th century. These buildings are churches, cells, "venjci" and chapels. This segment of folk building has not been paid attention at in science. This work has the task to show it in brief features.

³² На основу личних посматрања.

ИСТРАЖИВАЊЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА И КУЛТУРЕ СТАНОВАЊА, МУЗЕОЛОШКИ И КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРОБЛЕМИ

Никола Ф. ПАВКОВИЋ
Професор Универзитета, Београд

UDK 728.6 (497.13) : 398.344
Оригинални научни рад

СЕОСКА АРХИТЕКТУРА И СТАНОВАЊЕ У БАНАТУ

Народна архитектура и култура становања у читавој Војводини, па и у Банату који су предмет наших разматрања, у најтешњој су вези са целином урбанистичке структуре села. Насеља и куће у Банату имају особени састав на који су непосредно утицали државни органи. Под утицајем државне управе, а нарочито војне власти у Војној граници, насеља се одликују строго геометријском (ортогоналном) композицијом. Слично је стање и са градњом куће. Типизирано тзв. панонски облик насеља и куће формирани су већ у другој половини 18. века. Особине тога типа куће су карактеристичан положај према улици и дворишту, као и кров на две воде. За разлику од насеља која су у континуитету до данас очувала своју урбанистичку структуру из 18. века, куће су биле изложене бржим, па и радикалним променама нарочито од средине 20. века. Наше излагање дотиче поглавито време с краја 19. и почетка 20. века када је дошло до плодног споја урбане и сеоске архитектуре.

Кључне речи: Војна Граница, насеља, кућа

Увод¹

Околности и главни правци развоја данашњих насеља и сеоске архитектуре у Војводини током три последња столећа били су предмет стручне и научне обраде. Од постојеће литературе о тој проблематици за Банат издвојио бих само радове

¹ Овај рад је заснован пре свега на властитим дугогодишњим етнолошким истраживањима у Банату (1969-1999). Сеоску архитектуру сам систематски проучавао нарочито од априла до августа 1977. године и то на подручју трију општина Јужног Баната: Панчево, Ковин и Бела Црква. Те године сам прегледао и одговарајућу документацију Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине (даље: ПЗЗСКВ). Најзад, проучена је и досадашња релевантна стручна литература. Све техничке цртеже урадила је Љиљана Ћинкул, дипл. историчар уметности из Београда, а фотографије су моје.

који се тичу српских Банатских Хера², Румуна и Бугара³. У тим радовима су доста подробно обухваћени развој сеоских насеља и њихова архитектура са обиљем документације. Стога ћу настојати да избегнем понављања њихових основних резултата, али у понечему то неће бити могуће. Исто тако није могуће дати целовит приказ задате теме. То су условили природа скупа на којем је саопштен овај текст, као и врло ограничен обим сваког рада (на захтев издавача). На основу мојих истраживања изнећу етнографску грађу, али и интерпретације које су у понечем другачије од мојих претходника.

У *етничком смислу*, сеоску архитектуру проучавао сам највише код Срба, а затим код Румуна, Мађара и Бугара. Ипак, треба одмах истаћи да целина материјалне културе становника Баната, а још мање само архитектура, не изражава посебне етничке особине поменутих народа. Тек понека појединост у унутрашњем уређењу куће или боје и натписи на фасадама могу указати и на етничку припадност њеног власника. То је посебно особено за куће банатских Румуна. Разуме се да су највидније разлике у називима појединих делова куће, али и у њима има преплитања и међусобних утицаја.

Природно-географски чиниоци – У том погледу може се рећи да су они битно допринели да сеоска архитектура код разних народа буде уједначена. То се пре свега огледа у општем изгледу, а затим у материјалу за градњу, а то су: земља, биљке (дрво, трска, слама и рогоз) и камен (нарочито за нека села у околини Вршца и Беле Цркве). На прелазу 19. у 20. век, када је опека још увек била скупа, куће се често грађене од мешовитог материјала: опека, ћерпич, набој, а кровови покривани "бибер црепом" и трском.

Економски чиниоци. Током 18. и 19. века, када су сеоска насеља и кућа добили она основна обележја названа у стручној литератури *панонским*, основа економије била је земљорадничко-сточарска производња. Таква економија била је одлучујућа за структуру окућнице. Ипак, на сеоску архитектуру и становање снажно је утицала и привреда града, нарочито занати, трговина и индустрија, посебно од краја 19. в. па на овамо.

Државни чиниоци, посебно цивилна и војна управа, нарочито током 18. и 19. века, били су такође веома важни у настајању и обликовању сеоских насеља и куће на тлу данашње Војводине. Као исход аустро-турских ратова крајем 17. и почетком 18. века било је протеривање Турака из некадашње јужне Угарске и успостављање границе између Аустрије и Турске на Сави и Дунаву. Стратегија насељавања и искоришћавања великих простора на које се проширила, нова, аустријска власт, била је за њу веома важна и далекосежна. Планско насељавање ретко насељених и недовољно култивисаних простора дало је и планску и изградњу нових и преобликовање постојећих старих сеоских насеља и кућа. Упоредо с тим текло је и уређење земљишта (одводњавање и исушивање мочвара, градња путева и сл.), посебно у делу Војне границе према Турској.

² Бранислав Којић, *Сеоска архитектура*, у: *Банатске Хере*, Нови Сад 1958, 149-177.

³ Мирјана Малуцков, *Румуни у Банату*, Нови Сад 1985, 46-113; К. Телбизов и М. Векова-Телбизова, *Традиционал бит и култура на банатските Б'лгарите, Сборник на народни умотворенија и народопис БАН*, кн. 51, Софија 1963, 93-147.



Долово, кућа породице Стајић, грађена од набоја 1763. године; преправљена око 1880. (фото: Н. Ф. Павковић, 1977)



*Иваново, кућа Дамјанов Стојана, грађена опеком 1908. године.
(фото: Н. Ф. Павковић, 1977)*



*Банатско Ново Село, најстарија кућа, грађена "преко" 1876-1878. године, са две фасаде.
(фото Н. Ф. Павковић, 1977)*



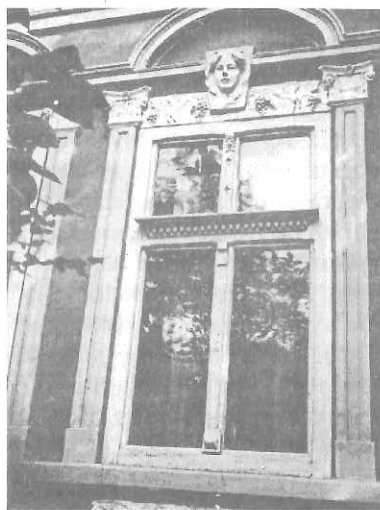
*Долово, кућа "преко" Миливоја Стајића, грађена опеком 1908. године.
(фото Н. Ф. Павковић, 1977)*



Банатско Ново Село, кућа Јована Буздука, градила ју је циглом и цементом 1910-1911. године породица Стејић, а 1935. породица Ј. Буздука. (фото: Н. Ф. Павковић, 1977)



*Банатско Ново Село, неокласицистички и барокни украси око прозора; у средини мали "ајнфор" – 1910-1911. године.
(Фото: Н. Ф. Павковић)*



*Гађ, кућа Воје Крецуља грађена 1910. године. Неокласицистички стубови око и барокна "лутка" изнад прозора.
(Фото: Н. Ф. Павковић, 1981)*

Култура становања у селима читаве Војводине у најтежњој вези је са целином руралне структуре насеља. Под утицајем реформи Марије Терезије и Јосифа II, о чијој су се реализацији посебно старале војне власти, сеоска насеља се одликују доследном и строгом геометријском композицијом и ортогоналним системом улица. Слична строга правила важила су и за план *окућнице* ("кућног плаца") и за сеоску кућу.

Окућница има тројну просторну поделу: "двориште" ("авлија", грцизам све ређе у употреби), "гумно" ("гувно") и "башта" (ређе "градина"). Свако сеоско домаћинство има један до три улаза. Ако је само један улаз онда је он између дворишта и главне улице и служи за пешаке и запрежна (данас чешће моторна) возила; ако су два, онда је један у гумну према споредној улици, док је трећи улаз, "врата" (ређе "капиџик") поред главне "капије" и служе само за пешаке. У дворишту су: "амбар" за кукуруз и са "преградама" или "житњаком" за пшеницу и друга жита, "штала" за коње и "белу марву" (Долово), (тј. говеда, што указује да су до 20-в. гађена поглавито бела панонска говеда) и "шупа" за запрежна кола (данас за трактор и прикључне пољопривредне машине). Под амбаром су "магазини", летња "кујна" и понекад собица. Ове зграде одвајају двориште од гумна и суседа. "Бунар" је обавезно у дворишту; у старијим кућама често се налазио уз сам кућни улаз. Горњи део бунара је од дасака. За тај део сам у Долову забележио архаичан назив "бунар са осеком" (једн. осек или осека). Семантику тога назива сам давно уочио у Босни

и она је особена само за градитељство у дрвету⁴. Њена супротност је зид(ање) у камену или опеци. У гумну су "обор", ("кочина", "свињац"), "плевара" и "кокошињац"⁵ и "ђубриште".

Многа села у Банату, а највише на подручју бивше Војне границе, још и данас имају понеку кућу и јавну зграду из тога времена. Једна од таквих зграда је је данашња основна школа у Долову саграђена око 1780. г.⁶, затим кућа "стражара" у Врачевгају која је била седиште граничарске чете⁷. Од кућа за становање, најстарије би биле: кућа Миливоја Стајића у Долову, по породичној традицији и запису на греди "венчаници" је из 1763. г., од "набијача", а по подацима Завода била би то кућа у Ул. Дејана Бранкова 3 "из 19. века", грађена "од набијача, на бразду". Стара кућа Стајића, по затварању трема има: "стајаћу собу", "кујну" (средици), "собу" и "конк". Ова, као и друге старије и боље куће од "набијача", имале су и дрвену "растову"⁸ конструкцију у зидовима, обично по 3-4 реда "балвана" спојених на угловима. Била су по два таква дрвена појаса: један испод а други изнад прозора.

Када су у питању настанак и развој тзв. панонског типа сеоског насеља и куће, у разноврсној стручној литератури истакнут је апсолутни и неизбежни немачки утицај. Овом приликом желим да истакнем заслугу Мирјане Малуцков која је на основу запажања Јована Цвијића почетком 20. века и Ернеста Шимше из 1939. г., као и савремених истраживања румунских етнолога и, коначно, на основу властитих проучавања, допринела да се неки стереотипи о панонском типу куће релативизују па и исправе. Прво, формирање строго геометријских насеља није пренесено из Немачке, "већ резултат планске изградње коју су наметнули Немци као извршиоци планова колонизације"⁹. Међу непосредним извршиоцима планова изградње било је више стручних извршилаца Срба граничара¹⁰. И друго, планска изградња насеља и кућа текла је напореда са постојећим аутохтоним градитељством. Тако, на пример, куће зване "набијаче колонизованих Немаца нису градили они, већ аутохтоно становништво вично овим пословима"¹¹. Исто тако познато је да је најстарија кућа досељених Срба у Банату била дводелна (соба и кухиња) у коју се улазило са трема. Иста таква била је и кућа немачких досељеника, али без трема. Немци су трем преузели од Срба¹².

⁴ Н. Ф. Павковић, Кућа, покућство и привредне зграде (Имљани), *Гласник Земаљског музеја, Етнологија*, св. 17, Сарајево 1962, 80.

⁵ "Додатак" кокошињу често је бивао дуд на којем су лети ноћивале кокошке. Када пилићима порасту крила, посао деце био је да их уче да се "мердевинама" пењу на дуд и на тамо постављена "седала" (мотке). То се звало "коткање живине".

⁶ ПЗЗСКВ, Досије "Долово".

⁷ Б. Којић, *н.д.*, 171.

⁸ Народну традицију о томе да је у градитељству коришћено "растово" а не багремово дрво, "којег раније није било", сматрам поузданом. То стога што се зна да је багрем пореклом из Северне Америке и да се код нас сади од 18. в.

⁹ М. Малуцков, *н.д.*, 52-53.

¹⁰ Б. Којић, Насеља у Војводини, *Глас САНУ ССЛ*, Београд 1961, 72-77.

¹¹ М. Малуцков, *н.д.*, 57.

¹² Вера Милутиновић, Срби и Немци у Војводини, *Етнолошки преглед* 4, Београд 1962, 38.

За разлику од насеља, која су сачувала своју урбанистичку структуру из 18. века, куће су биле изложене бржим и темељитијим променама у односу на стање из друге половине 18. и прве половине 19. века. Све до 70-их г. 19. века грађене су куће само "дужом", тј. "челевљем", "фајмором" (Гај, Долово), "на фронт" – челом према улици, а од тада ће се јављати прве "преке" куће (у смислу лицем преко "плаца", а упоредо с правцем улице). Данас нема старих кућа које нису препраљане. Преправке су почеле већ у другој половини 19. в. Замењивани су најпре трпчани кровови "бибер" црепом, затим је трем затваран, па се од њега добијала "собица" или "конк" и, најзад, проширивани су прозори, а око њих стављани пластични пиластри и други украси. Скрамније грађени старији тип куће "дужом" и са тремом најдуже су чували Бугари и Мађари у Иванову.

Архитекта и врсни познавалац наше старе архитектуре Бранислав Којић сматрао је да се такав тзв. новији тип куће, који се просторно развијао "дуж улице а не у дубину дворишта дуж суседа", јавио крајем друге деценије 20. века под "утицајем новије немачке куће из Бачке и северног Баната" и то "тек после 1918 под условима привредног напретка српског живља у националној држави"¹³. Могуће је да су Банатске Хере, како је претпостављао Којић, имале узор у архитектонски развијенијој немачкој кући Бачке и северног Баната, али не би требало одбацити ни утицаје из њиховог управног средишта Беле Цркве.

Према мојим истраживањима, сигурно је да су нови узор ("преке" куће) настајали већ од 70-их година 19. века. Пример за то је Банатско Ново Село где и данас постоји тзв. Поповићева кућа, сада својина Јована Шубље. Та кућа је грађена за лајтнанта Рушкуца (гроб му је на румунском гробљу у Б. Н. С.), зидао ју је мајстор Јозеф Рук, 1876-1878 г., а (можда) пројектовао ing. Reva¹⁴. Значај ове куће је не само у томе што је она најстарији познати нам пример сеоске "преке" куће, већ и стога што она има два лица: старо са троугластим забатом на једној улици, док је друго "дуже" лице на другој улици (Сл. 1). У знатнијем броју, веће и с још више украса на фасади овакве куће јављаће се у годинама пред први светски рат. Њих је више у богатијим јужнобанатским селима, као на пример: Долово (1908. и 1910) и Банатско Ново Село (1911), али и другде (Гај, Баваниште, Старчево, Омољица, Банатски Брестовац)¹⁵. Утицаји су свакако долазили из самог Панчева, али и из највећих централно-европских средишта. Тако се за други пример (Б. Н. С.) зна да су мајстори били домаћи, али су занат учили у Пешти.

Поред најбитније новине коју у 19. и почетком 20. в. доноси кућа постављена "преко" (дужом осом упоредо с улицом), друге значајне промене су: а) на самом корпусу куће и б) на лицу куће.

а) Корпус куће је често подељен на два једнака дела у чијој средини је смештен главни улаз. Тај улаз се зове "ајнфор" који са уличне стране затвара велика дрвена "капија". Он је под кровом и толиких размера да су кроз њега лако пролазила не само запрежна возила са сеном (пшеницом итд.), него и некадашње гломазне парне вршилице. Међутим, има примера кућа са ужим "ајнофором" који служе само за пролажење људи. Од 30-их година 20. в. ти ајнфори се често "молују", осликавају ландшафтима нетипичним за Војводину (језеро, лабудови, дворци).

¹³ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 166.

¹⁴ Б. Којић, *Сеоска архитектура*, 164.

¹⁵ ПЗЗСКВ, Досије "Банатско Ново Село", кућа, Ул. братство-јединство 77.

Данас су они најчешће украшени цвећем и служе као сеник за ручавање и поподневни одмор лети.

б) На лицу тих "преких" кућа је више прозора него на старој "дужом" постављеној кући. Најчешће је пет или седам прозорских оса у ритму 2, 1, 2, односно 2, 3, 2, што је зависило од величине соба. Један до два од тих прозора има посебну намену: да се кроз њега може гледати лево и десно низ улицу, а да се не отвара. То је "кибицфенстер" или "дуплирац". Друга одлика кућне фасаде је њена обрада малтерском пластиком. То су неокласицистички украси: пластични пиластри између прозора, украсни композитни јонски капители, затим заглавни каменови, сокл, венци и надпрозорски луци или троуглови. Уз овакве куће понекад се настављају помоћни објекти са два до три слепа прозора одељена пиластрима. Као посебан одраз утицаја провинцијског барока, односно градске куће, су гипсани флорални преплети и аморете у народу зване главе, лутке и анђелчићи. У прозорима оваквих кућа често су уграђене дрвене ролетне или унутрашњи масивни капци. Столарија им је обично урађена с мноштвом "дракслованих" појединости и украса.

Упоредно трајање старог и новог типа куће

Особеност у култури становања у Банату је да релативно често, са новим, "преким" кућама, упоредо опстају и старе "дужом" куће од набијача или ћерпича. Особеност није само у томе што оне упоредо трају у селу, него пре свега што су у једном те истом домаћинству. Разлози овој појави су двојаки: економске и уже друштвене природе. Први разлози су у очигледној користи од старих кућа, јер оне и даље служе за боравак, а често и као спремиште за стари ислужени намештај. Они други, уже друштвени разлози проистичу из структуре породице. Наиме, у Војводини и данас постоје проширене породице са вертикалном структуром. Ожењени син, млађи ако их је двојица и више, остаје неодељен у кући са родитељима. У том случају родитељи живе у старој кући, а син са својом ужом породицом у новој. У старој кући остају стара славска икона и старије покућство, док је у новој кући још једна, "нова" икона истог свеца. Обред слављења крсне славе, као и Божића, увек је у старој кући, ако су живи стари родитељи. Ако нема старе куће, онда родитељи обично бораве "у собици под амбар". То је случај и у имућнијим породицама, а за такву подвојеност "деде и бабе" најчешће дају овакво објашњење: "да не сметамо млађима", "нама је и тамо добро, ми смо на то научили".

Најновија кућа

Под тим називом подразумевају се "планске" куће које се јављају од средине 20. века, а граде се према домаћим или страним типским пројектима. Ту спадају и куће досељеника. О томе су потребна посебна истраживања. Нови досељеници из времена после Првог и Другог светског рата спадају у планске колонизације које је обавила држава. Они су из разних крајева Србије, Лике, Босне и Далмације и уселјавају се у већ постојеће куће. Већ од 30-их, а више од 50-их година 20. в. знатан је број појединачних "пузећих" досељавања. Управо они су градили куће и неке привредне зграде сличне онима у завичају. То се најбоље види у два новоизгра-

ђена села на ритском земљишту у општини Ковин: Мало Баваниште (од 30-их год.) и Бели Брег (после Другог светског рата). Поред Банаћана, у њима је највише досељених из околине Петровца на Млави.

Прве куће с кровом на 4 воде почели су да граде "Пироћанци" и Срби из Далмације (Гај), "Врањанци" и "Ваљевци" (Банатски Брестовац), муслимани из Старе Рашке (Мраморак и Банатски Брестовац) и Срби из Босанске Крајине (Банатско Ново Село).

Терминологија народног градитељства изискује такође посебна и темељна етимолошка и семантичка истраживања. Овом приликом може се рећи уопштено да постоје међуетнички језички утицаји и мешања у народном градитељству. Видно је присуство словенских речи у градитељству Румуна и Мађара, а немачких и турско-оријенталних код свих заједно. Код Румуна има старијих словенских речи које су у српском замењене турцизмима, као: *pod* = таван, *gnuoj* = ђубре; затим: *strajsna* = стреха, *z'd* = зид, *sobita* = собица. Слично је код Мађара: *udvor* = двориште, *podlosz* = под, *isztalo* = штала, *gore* = амбар (тј. горњи део амбара), *soba* = соба, *podlosz* = таван. Код Срба и Румуна су речи немачког порекла: *конк*, *шпајз*, *фајмор*, *кибицфенстер* и др.

Nikola F. PAVKOVIĆ

RURAL ARCHITECTURE AND LIVING IN BANAT

Folk architecture and the culture of living in the whole Vojvodina, including Banat, which is the subject of our study, are in close connection with the entity of urban structure of the village. Settlements and houses in Banat have specific composition influenced by state organs. Settlements are characterised by geometrical (octagonal) composition under the influence of the state rule and military rule in the Military zone. Typical, so-called Pannonian form of settlements and houses was established in the second half of the 18th century. Features of this type of the house are characteristic exposure to the street and garden and the roof on two sides. There are settlements, which have kept their urban structure since the 18th century; some houses were exposed to faster and more radical changes, particularly from the middle of the 20th century. Our exposure will be mostly focused on the end of the 19th century and the beginning of the 20th century when futile connection of urban and rural architecture occurred.

Братислава ИДВОРЕАН-СТЕФАНОВИЋ
Музеј Војводине, Нови Сад

UDK 316.334.55:398.341 (497.11)
Оригинални научни рад

СТАНОВАЊЕ И ДОМАЋИ ЖИВОТ – ОГЛЕДАЛО ДРУШТВЕНИХ СЛОЈЕВА У АЛЕКСИНЦУ ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Као главно место на српско-турској граници (1833-1878) Алексинац стиче све градске функције, а сталним приливом околног сеоског становништва одржава се значајан пољопривредни слој у граду. Према врсти занимања издвајају се три основна типа домаћинства: земљорадничко, занатлијско и трговачко. Њихов неједнак положај у уској је вези са материјалним стањем становништва што се одражава на живот мештана у целини, између осталог и на становање и домаћи живот. Једино патријархални ред влада у сваком од слојева. Архитектуру Алексинца почетком 20. века карактерише присуство сеоске "моравке", као и двоспратне куће европског изгледа. Између ових крајности је удобна кућа градског занатлије.

Кључне речи. Алексинац, кућа, становање, занимање, породица, домаћи живот, друштвени слојеви.

Извори из друге половине 16. века на месту данашњег Алексинца на цариградском путу, бележе постојање села са каравансерајем. Низ путописаца спомиње ово насеље наводећи различите варијанте два имена: турског Спахикои и српског Алексинац. Сви они описују малу друмску и војничку станицу, на лепом месту али у великој беди.¹ Прекретница у развоју настаје 1833. године, када Алексинац "преко ноћи" добија велики значај као "кључ Србије" према Турској.² Прилив свежег сеоског елемента из околине ојачава српску етничку основу, досељеници са југа, Грци, Цинцари и Македонци, доносе чаршијску културу и трговачко и занатлијско искуство³ а окретање развоју капитализма и извесну европеизацију места.⁴

¹ Ердељановић, Јован и Николић, Т. Риста, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, стр. 195-196.

² После 1833. године, као главно погранично место на српско-турској граници, Алексинац је гранични прелаз на јужној српској граници и главна станица на главном путу трговине Азије и Југоистока Европе са Средњом и Западном Европом. Тада се ослобађа натуралне привреде и развија производњу за тржиште укључујући се у тадашње савремено трговање. Такав успон траје до померања границе према југу, 1877. године, односно трасирања железничке пруге која мимоилази Алексинац на 4 км удаљености (Олга Савић, *Утицајна сфера Алексинца и њене особине*, САН, *Посебна издања Географског института*, књ. 14, Београд 1958).

³ Антонијевић, Д., *Алексиначко поморавље*, САН, СЕЗ LXXXIII, Београд 1971, 20-21.

Померање границе далеко на југ 1878, а 1884. године и железничка пруга на супротној страни Мораве, стављају Алексинац у положај локалног центра удаљеног од модерне комуникације. Иако се град надаље развија у сенци Ниша, још увек има јако упориште у развијеном занатству и трговини.⁵ Оснажено модерно грађанство, временом ствара снажан интелектуални слој који тешко прихвата, у новије време све неповољнији положај града. У комшијском антагонизму према нишлијама, "стари" Алексинчани на основу предања о "златним временима", активирају у себи осећање надмоћне припадности неким вишим културним сферама.

Алексинац се својим већим делом простире уз леву обалу Моравице у непосредној близини њеног ушћа у Јужну Мораву. Центар града, *чаришја* или *варош* је пословна зона, а до изградње савременог ауто-пута и главна друмска саобраћајница. Мештани и данас користе старе топониме као називе стамбених делова, *мала*: Кукип, на левој обали Моравице из правца Житковца, у наставку, лево од моста, Циганска мала, десно Палилула. Топоним и синоним за гробље је Батуровац на јужној падини Рујевице; са обе стране пута за Соко Бању, ближе центру Татар мала, а у наставку Маленова мала. Северни део града је Зелени вир а западни Јелснац. Као последица привредног развоја и друштвеног раслојавања становништва у вези са занимањем, крајем прошлог и почетком овог века, евидентна су три основна типа породичног домаћинства - земљорадничке, занатлијске и трговачке породице.⁶ У социјалној структури становништва почетком овог века, унутар сваког од ових слојева, на другој страни, се уочава разноликост имовног стања, социјалног положаја и карактеристика начина становања. Иако су занатлије бројно, а трговци својим статусом, били испред земљорадника, редослед излагања почиваће на логици кретања околног сеоског становништва према граду и његовог напредовања на друштвеној лествици.

*

Земљорадничке породице којима су нужне простране окућнице, насељавају се углавном у периферијским деловима града, Јеленцу, Палилули, Зеленом виру и Маленовој мали. Привремено задржавају начин становања сличан сеоском и кућу

⁴ Енглески капетан Едмунд Спенсер 1850. године пише о Алексинцу: "Варош сада има око четири стотине кућа, цркву, једну-две јавне зграде, недавно подигнуте, са извесним архитектонским претензијама ... а запазих и бројне знаке приближавања европском начину живота..." (Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Нови Сад 1993, 151).

⁵ Јачањем робно-новчане привреде, промет пољопривредних производа који су се стицали из целе околине, уздиже бројне алексиначке трговце који држе сав извоз пољопривредне робе, а увозе колонијалну робу и текстил (Олга Савић, Утицајна сфера Алексинца, ... 27-30).

⁶ Компарација се темељи на теренској грађи коју сам прикупила током 1973-1974. године, а која је формулисана у дипломски рад, под насловом *Развој куће и породичног живота у Алексинцу крајем 19. и почетком 20. века*, одбрањен на катедри за етнологију Филозофског факултета у Београду, новембра 1974. године (ментор проф. П. Влаховић); Осим слојева који су обрађени у оквиру теме, као типични представници структуре становника Алексинца почетком XX века, постоје још два изразита: бројчано веома значајно радништво и интелектуалци који касније стичу престиж. Њихови зачеци су такође веома рани, из времена отварања првих фабрика као и школа, 60-их година прошлог века.

моравског типа. Новији, веома одомаћен тип је четвороделна кованица - бондручара и долмара – које су најчешће куће средњег слоја становништва независно од врсте привређивања. Распоред просторија је као код четвороделне моравке, али са затвореним предсобљем на месту ајата.

Мештани наглашавају да овде назив *кућа* не подразумева и кухињу, као у околним селима, већ да је то *одевек* била *кујна*. Ипак, та кујна одговара сеоској *кући*. У троделној кући, соба служи за примање гостију и за спавање. У једном кревету спавају родитељи, у другом деца, а стари родитељи у кујни. У развијенијем распореду велика соба има првенствено репрезентативну функцију.

У привређивању алексиначких земљорадничких домаћинстава основни циљ је производња хране али и роба за тржиште. Окућница земљорадника у Алексинцу укључује стамбено и економско двориште са свим потребним спремишним зградама и зградама за стоку.

У сезони пољских послова, радно време релативно малобројног домаћинства се рационално користи, те се рано устаје. Пре свих устаје снаха, *спреми се*, донесе воду, наложи, опере суђе, *помете*. Старијима обува опанке, полева, додаје крпу за брисање.⁷ Спрема доручак који носе на њиву, а она остаје да скува ручак, намири стоку и брине о деци. Око подне носи ручак на њиву и води децу са собом. После ручка и одмора, ради са осталима на њиви. Кући иде нешто раније, да спреми вечеру. Мужа крава је обавеза мушкарца, а уколико има оваца музу их жене. По намиривању стоке вечерају и уморни лежу у кревет.

Зима је време одмора. Летина је скупљена а *пастрма* сређена. Стока је затворена и храни се *шумом* и *лисником*. Огревно дрво је сложено на дрвљанику, где се *трупци* ситни када је потребно. Ложе се и остаци од сточне хране, грање од *лисника тулузине* и *кунине* од кукуруза. Мужа, прерада млека и припрема јела, су преостале обавезе земљорадничког домаћинства. Слободно време мушкарци проводе у разговорима и дружењу са комшијама уз ракију или вино и раде понешто од ручног рада. Жене предуду, ткају, плету. Зими се поставља разбој за ткање. Лежу прво деца, мушкарци кад им је воља, а жене често тек када изведу започету шару.

Исхрана земљорадничке породице је сезонски неуједначена. Зими је најјача. Жене посвећују више времена припреми хране. У пролеће и лето јела су једноставнија, припремљена на брзину, често само *прженије* од поврћа и јаја. Понекад, хлеб, со и млади лук замене јело. Јело се за *софром* око које су *троношке* за седење. Седа прво домаћин, затим остали по старешинству, свако на сталном месту. Јело се кашиком из исте чиније, виљушак је било негде у кући, али нису изношене. Служи најмлађа жена, она последња седа, али је стално спремна да скочи и послужи. Деца су јела одвојено, из једног *вагана*, на асури.

По речима старих људи, почетком овог века, домаћинства у граду су бројала седам, осам, највише десет чланова. Домаћинства су се делила, по правилу, пре него што се сви синови пожене и добију децу.⁸ Као изузетак у томе памте четворицу браће *Стамболија*.

⁷ Говоре да су неке снахе устајале већ у 2³⁰.

⁸ Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, 113: Тип проширене породице.

О стварним односима у домаћинству се није много говорило, посебно ако има по ремећаја.⁹ Било је незамисливо брачно неверство жене, јер је од малена подучавана да је њено да (ради) *слуша* и ћути. Мушко неверство је такође било срамотно за кућу, али уз велику разлику у осуди. Жена је навлачила на себе јавни презир и тежак прекор због срамоте коју је нанела породичној заједници, а муж је имао подршку и да је отера од куће. О мушкарцу се говоркало, осуђиван је, али без тежих последица. Од старијих жена се може чути *муштина може да шарне, а женино је да ћути*.

У породици није било строге поделе рада међу појединцима, али је вршена извесна подела према полу и узрасту. Отац обавља теже послове на земљи, око крупне стоке и управља имовином и води финансије. Жена је првенствено домаћица куће и мајка, брине о деци и кућним пословима. Деца се припремају за живот, кроз игру и помоћ родитељима. Када поодрасту, мушка деца прилазе оцу, а женска мајци.

Прва личност у кући је отац породице, строгошћу намеће страхопоштовање. Пред њим се младе жене не појављују гологлаве и кратких рукава. Млада невеста је пред свекром погнуте главе, али ако му нешто устреба, дотрчи спремна да *послуша*. Идеал традиционалне породице је слога међу супружницима. Жена се према мужу односи са пуно поштовања, док је срамота да јој он указује велику пажњу. Пред другима су уздржани. Децу су држали строго, нарочито отац. Он би радије *скарао* него помиловао и похвалио дете. Отац ретко разговара са децом, већ своје замерке упућује преко жене, а деца му се никада не обраћају. Ако наиђе гост присутна деца му пољубе руку и излазе да се више ту не појаве. Мајка ужива велико поштовање своје деце али је подређена мужу, не меша се у мушке послове. Срамота је да *кокошка пева*. Срамота је и да мушкарац ради женске послове, таког зову *женски Петко*.

Међу млађима често влада пренаглашена нежност и називање именима од *милоште*: снаха заову *сејо*, браћа и сестре *бато* и *селе*.

*

Трговци и занатлије са југа, заснивају оријентални тип чаршије, а српско становништво веома брзо усваја њихова искуства и надаље их успешно развија. У рату 1876. године, страдала је већина значајнијих грађевина, али је град за кратко време обновљен.¹⁰ Првих деценија овог века, обогате грађански слој градњом модерних спратних кућа мења лик чаршије.

Крајем 19. века, занатлије су већим делом скромније становале. Почетник је у првој генерацији ретко имао кућу за становање, чак ни изнајмљен стан, већ само изнајмљену радњу. Новац зарађен током калфовања, улаган је првенствено у алат и материјал за рад. Био је значајан новац из жениног мираза, а делом би помогао и отац. Првих година породица станује у просторији иза радње, иначе, намењена за магацин. Тек када се *заима* и учврсти имовинско стање, занатлија узима посебан стан, а временом зида и кућу. То је најчешће скромна приземљуша на периферији града. Купује земљу коју обрађује жена са одраслијом децом. Имућнији занатлија купује радњу у чаршији, а касније ту зида и кућу за становање. Изузетак у томе су

⁹ Праве се шале око неслоге између свекрве и снахе, само уколико свекрва *има шалу* са млађима.

¹⁰ Поповић, Л. Сретен, *Путовање по новој Србији*, СКЗ, коло XIV, 310-311, 242.

занати као ковачки, поткивачки, коларски везани за путеве, обично на излазу из града, где су радионица и кућа на једном месту. Као изузетак наводимо пример богатог терзије Марковића који је дошавши са Косова, око 1850. године, и убрзо саградио раскошну спратну кућу по угледу на архитектуру из свог завичаја. Средином 70-их кућа је још била настањена.¹¹ Следећа генерација је пред крај века, подигла приземну четворорелну кованицу од долме какве су бројне међу старим породичним грађевинама у Алексинцу. Кућа занатлија у Алексинцу нема посебних карактеристика, већ се јавља у различитим варијантама примереним имовном стању и потребама домаћинства.

Већина младих занатлија из околних села када узмогне, зида белу моравску кућу типичну за села Поморавља, са неопходним објектима везаним за пољопривреду као допунско занимање. Богатији занатлија гради модерну грађанску кућу. Тако је колар Андрија Крстић 1880-их погодио код предузимача из Црне Траве, зидање куће од цигала покривене ћерамидом. То је удобна четворорелна кућа, високих, светлих просторија са подрумом испод целе куће. Са обе стране су собе, а у средини предсобље и помоћна просторија. Испред улаза је високо двострано степениште. Мања зграда која се најчешће прва зида, је радионица са кухињом и собом за *момке*. Ту су обављани сви послови везани за занат и домаћинство, а кућа је коришћена за спавање и светковине. Овакав тип стамбене зграде јавља се и као двојна кућа. То су два симетрично постављена објекта истоветног распореда, са улазима на две супротне стране и заједничким задњим преградним зидом. Такве куће су обично зидала браћа. Било је мало занатлија који су зидали куће у центру, раме уз раме са богатим трговцима. Трговац на тако нешто није радо гледао сматрајући да му занатлија ни по чему није раван.

У складу са могућностима, у занатлијској кући се поклања знатно већа пажња удобности становања него у кући земљорадника. Баба сарача у Алексинцу је кувала јело у запретеном земљаном *грнету* и пекла хлеб у црепуљи на отвореном огњишту, да би њена кћерка унела немачки шпорет, а уместо софре високи сто са столицама.

У најужем центру града није било пространих дворишта *авлија*. Ту су становаље само занатлије одређених професија, као терзије, абације, обућари, бербери. Окућница нужно садржи неопходне споредне објекте, као што је *шупа* за материјал и огревно дрво, *кокошарник* и *кочина* за свиње. У дворишту је по које родно дрво и баштица за цвеће. Када је радња у центру, а живот се одвија у пространој кући на периферији, уз бављење земљорадњом као допунским занимањем и окућница је слична земљорадничкој.

Домаћи живот сиромашније занатлијске куће је једноличан, уз сталне напоре да се састави *крај с крајем*. Домаћица устаје прва, мужу очисти ципеле, спреми одело, почисти кућу, наложи ватру и скува кафу и направи доручак. Мајстор до шест мора стићи да отвори радњу. Одраслија деца устају као и отац и иду за својим послом или у школу. Уколико се не бави додатно и земљом, живи се скромније, али уз мање рада. Млади се више забављају. Тамо где се обрађује и земља, *посао* претиче. Пошто се штеди на надницама, укућани колико стигну иду на њиву са радницима, а изводе и одраслију децу.

У односу на домаћицу у земљорадничкој кући, *мајсторица* се знатно више посвећује кувању. Располаже мањим количинама свежих намирница, али уноси нове

¹¹ Срушена је касних 1900-их година ради доградње медицинског центра.

рецепте, претежно оријенталног порекла. Оброци су уредни и садрже равномерне количине куваних, печених и пржених јела.

Живе родитељи са децом, у домаћинству које броји шест, седам чланова. Осим најстаријег сина који наслеђује очев посао, остали се упућују на друге занате, жене се, отварају радње и одељују од родитеља. Женска деца се удају. Поред строгог патријархалног реда, међу члановима влада отворенија интимност и исказивање љубави и одређена блискост између родитеља и деце. Деца воле и поштују оца, али су непосредније везана за мајку, која је и одговорна за њихово васпитање.

Занатлијска породица је по много чему прелазна јер садржи низ елемената другог типа. Занатлије највећим делом воде порекло са села, али начином становања, одевањем, исхраном, образовањем, теже ка преласку са земљорадничког начина живота на грађански или господски, којим у овој средини живи трговачки слој.

*

Уносна погранична и транзитна трговина већ у раном периоду развоја, донела је Алексинцу економски преображај. Низ трговаца који су опстали у променама прилика почетком овог века, стиче богатство и углед. Најјачи међу њима, слали су синове на високе школе и универзитете у иностранству. Такви су се ретко враћали у Алексинац, те се гасио и породични посао. Истовремено, из околних села пристижу младићи са жељом да постану трговци у граду. Међу њима су зачетници значајних трговачких кућа који ће проћи пут успона, од скромних младића са смирлом за трговачке послове и упорношћу да стекну економску сигурност, до моћног трговца који увећава земљишни посед да би временом стао у ред крупнијих велепоседника. Син угледног трговца у другој или трећој генерацији не познаје муке шегртовања. Тако се Ђорђе Стефановић, син виђеног бакалина, после реалке у Алексинцу упутио у Париз на трговачку академију. По повратку је добио нову радњу када се, по први пут стварно сусрео са праксом. Отац га је брзо и лако увео у посао и обезбедио потребне пословне везе. Успон припадника овог слоја обележио је лик алексиначке чаршије почетком 20. века. Тада ничу високе зидане спратнице од тврдог материјала, по узору на куће модерне западњачке архитектуре. У њима се сједињује пословна и стамбена функција. У приземљу је дућан, дућанска соба и магацин, а на спрату су високе простране собе за становање породице и пријем гостију. Гледано са улице, овакве куће формирају низ, понегде прекинут приземљушом неког слабијег занатлије. За разлику од господствене главне зграде, дворишни део је функционалан. У низу ниских зграда су кујна, соба за шегрте, летња кујна са зиданим оаком, оставе, обори, живинарници.

Највећа соба са погледом на улицу служи за пријем виђенијих гостију или за одржавање свечаностима. Намештај европских стилова, по правилу је оплемењен фолклорним тканинама. У овим ентеријерима су незаобилазне гарнитуре пиротских ћилимова. У то време, *аутентичан* фолклорни стил је био у великој моди широм Европе. Такође, ово подражавање националног стила, значило је и стварну припадност друштвеној елити грађанске културе а указивало је на романтичарски поглед на сопствене сеоске корене.

Приходи од трговине и земљишног поседа обезбеђују висок животни стандард без физичког рада, што овај слој суштински одваја од осталог становништва. Док је пословање занатлије углавном ограничено на област која гравитира према

Алексинцу, трговци су много упућенији на везе са удаљеним крајевима, сусрећу се са многим новинама, да би их и уносили у своје пословање и приватни живот.

У добростојећој трговачкој породици, иако је сразмерно малобројна, укућани нису преоптерећени пословима око куће, радње и имања, јер се за теже послове упуштава додатна радна снага. Говорило се да трговачке жене и кћери *сунце никада не види*.

Устаје се рано, жена помаже мужу да се спреми да би отишао да лично отвори радњу коју су калфе већ поспремиле. Домаћица води бригу о свим кућним пословима, кува и меси, али у свему има помоћ слушкиње и шегрта. Девојка прва устаје, почисти кујну и положи *ојак*. У току преподнева завршавају се сви послови у кухињи, кући и дворишту. После ручка, поподневног одмора и кафе, отац одлази у радњу, а са њим и старија мушка деца. Мајка подучава девојчице ручним радима, што се код девојака веома ценило. Уз вечеру се мало говорило, али су касније вођени разговори о пословним плановима, личним темама, актуелним догађајима. Ови разговори су пуни поука упућених младима.

Девојчице су од малена оспособљаване за све кућне послове да би касније умеле да воде и надзиру своје домаћинство. Уобичајено образовање девојака била је мала матура или девојачка школа, а ређе велика матура или учитељска школа. Поред солидног образовања, ретко су радиле у свом позиву, већ су удаване по вољи родитеља. У случају самовоље девојка је губила заштиту родитеља чије достојанство не допушта помоћ непослушној кћери. Подржавајући ову традицију, старица с поносом истиче да је њу *бегенисао* свекар док је момак био у рату.

*

Иако у граду, земљорадничка породица је задржала карактеристике традиционалне сеоске архитектуре и културе становања; занатлијска тежи грађанском начину живота и становања; што трговачка у потпуности остварује усвајајући европски стил живота и модерну грађанску архитектуру.

Bratislava IDVOREAN-STEFANOVIĆ

LIVING AND DOMESTIC LIFE – REFLECTION OF SOCIAL CLASSES IN ALEKSINAC AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Aleksinac gained all urban functions, with permanent fluctuation of rural inhabitants; it kept an important agricultural class in the town, as the main point at Serbian-Turkish border (1833-1878). According to the type of occupation, there are basic types of households: agricultural, craft and trade. Their unequal position is in a close relation to the material state of the inhabitants. This has a reflection on life in general, including living and domestic life. Patriarchal order is the only one, which rules in each of these classes.

The architecture of Aleksinac at the beginning of the 20th century is characterised by the presence of the rural house "Moravka" and the two-floor house of a European type. Between these two houses, there is a comfortable house of a town craftsman.

Весна МАРЈАНОВИЋ
Етнографски музеј, Београд

UDK 398.341:688.72 (497.113)
Оригинални научни рад

КУЛТУРА СТАНОВАЊА – ЊЕН ОДРАЗ У ДЕЧЈИМ ИГРАЧКАМА КОД СТАНОВНИШТВА ЈУЖНОГ БАНАТА

У прилогу разматрамо децје играчке из колекције Етнолошког одељења Музеја Војводине у Новом Саду, које потичу из јужног Баната. Намењене су игри млађе женске деце. Играчке представљају врсту документа о средини у којој се подижу и васпитавају деца у традиционалној култури.

Децје играчке често одсликавају стварност поднебља, представљају верне копије предмета који су окруживали децу. Играчке које представљају намештај, собе, кухиње, посуђе, као и остали слични предмети били су једнаки стварним предметима коришћеним у ентеријерима јужнобанатског становништва. Улога таквих играчака била је превасходно васпитна и служила је врсти обуке женске деце за улогу жене, мајке, домаћице.

Кључне речи: играчке, игра, децји свет, свет одраслих, васпитање, култура становања.

Култура становања једне заједнице одређена је њеним материјалним статусом, степеном образовања, нивоом духовне свести о себи и сопственом идентитету. Поред уобичајених елемената који се сврставају у анализу и тумачење културе становања, подстицај таквој анализи, али и допуна, може се остварити и кроз посматрање децјих играчака. Оне представљају подједнако, материјална и духовна сведочанства једног одређеног времена.

Према томе, у прилогу се говори о децјим играчкама, предметима којима се деца играју и који служе да задовоље одређене афективне (емоционално-социјалне) потребе детета у његовим стадијумима одрастања. Према Е. Каменову, играчка је материјални елемент игре који својим особинама битно утиче на њен ток и садржај.¹

Играчке представљају и веома значајне медијаторе између културе у којој дете одраста и схватања "света одраслих" посматраног из децјег угла. Преносиоци су одређеног понашања и мишљења, а са друге стране омогућују развој сопственог укуса и његову усклађеност са сопственим намерама. Педагози су установили да играчке олакшавају интеракцију са стварношћу, те уносе смисао у организацију хаоса утисака који свакодневно окружују дете.² Играчке су и симболи дате култу-

¹ Е. Каменов, *Методика*, Нови Сад 1997, 77.

² Е. Каменов, *н. д.*, 78.

ре и преносиоци порука. Као такве оне омогућују да се вредности друштва прихватају као замишљени и као остварени ред.³ У оквиру овог прилога оне су посматране као видни елементи у преношењу порука васпитања женске деце култури уређења куће и становања.

С обзиром да су деца у традиционалној култури одрастала у оквирима породичних правила и укључивана су заједно са одраслима у обављање свакодневних задатака, уочава се да је већ унутар породице била тенденција да се нарочито женска деца усмеравају, адекватним играчкама, на оно за шта их је дата култура предодредила – а то је за улогу жене, мајке, домаћице.

Сходно напред наведеном, женска деца од малена у Војводини, па према томе и у Банату, била су усмеравана на чување породичног и етничког идентитета.⁴ У традиционалној култури жене су се саме бринуле о свим кућним потребама и битним функцијама домаћинства.⁵ Познато је, да су на пример, српски интелектуалци 19. века, усмеравали своју пажњу на домаћинство, породицу, и посебно, на "женску страну" тј. жену која је требала да постане узорна домаћица, супруга и мати.⁶ Сем тога, корени васпитања подмлатка остваривали су се у прошлости унутар породичне организације и били су уобличавани у свим својим димензијама, према моделу аутархичне, патријархалне породичне групе.⁷

Дакле, каналисање занимања међу половима, остваривало се и путем играчака које су израђиване посебно за игре дечака или игре девојчица. Међутим, обавеза школовања за сву децу, наметнула је и другачији однос према женској деци, али у суштини, настављено је са њиховим припремањем да у "свет одраслих" уђу обучене за улоге које су им предодређене културом. Игре играчкама које дочаравају изглед и распоред домаћинства, вршење виталних послова у домаћинству итд. неговане су се са посебном пажњом међу женском децом.

За расправу о предметима за игру односно играчкама за девојчице, послужила је, не тако бројна, колекција дечјих играчака Етнолошког одељења Музеја Војводине из Новог Сада,⁸ а посебно део колекције који се односи на предмете набањене у јужном и средњем Банату (насеља: Јасеново, Вршац, Бела Црква, Кусић, Крушчица, Николинци, Зрењанин). Набањене су за Музеј шездесетих година 20. века, али према типу и начину израде могле би се идентификовати са онима које су настале на овим просторима у првој половини 20. века. Требало би поменути да се играчке настале у прошлом или почетком овога века, могу и данас пронаћи у појединим породицама јужног Баната, али само код оних породица које се условно третирају као аутохтоне, тј. чије се порекло може пратити преко више генерација у истом месту.

³ D. Rihtman-Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984, 15.

⁴ Г. Трипковић, *Материнство, културни образац Срба*, Матица српска, 1997, 132.

⁵ Г. Трипковић, н. д., 135.

⁶ В. Стајић, *Жена као домаћица супруга и мати*, Нови Сад 1883.

⁷ Г. Трипковић, н. д., 142.

⁸ У многим музејима света налазе се колекције играчака као сведочанства о времену и култури у којима су настајале. Према таквим колекцијама може се уочити да има играчака које се јављају од давнина, присутне су у свим епохама, те остварују континуитет и привлачне су за децу свих генерација. Такође, има и таквих које су производ одређеног временског периода и које представљају моду једног тренутка.

Већина играчака које ће бити предмет расправе односе се на условно речено, ентеријерске колекције, односно на мобилијар.

Наиме, мобилијар садржи следеће комплете или појединачне играчке које сам разврстала у подгрупе:

1. играчке које представљају огњиште, кухињу: сто, столице, креденац, полице за посуђе, клупе, шпорет на шпиритус, шпорет на дрва;
2. делови минијатурног посуђа од дрвета, глеђосане керамике, порцелана, стакла: шерпе, тањири, посуде за воду, цециљке и др;
3. играчке које представљају собу: кревет, канабе, колевка, огледало са комоном, ормар за гардеробу: двокрилни, једнокрилни, писаћи сто;
4. баштенске гарнитуре: столица за лежање (лигештул), столице, клупе и сто;
5. за одржавање хигијене: корито, држач лавора за умивање, тучана када.

Поменуте играчке уврстићу у категорију играчака имитације, према раду словачког истраживача и музеалца Е. Панчухове.⁹ Према начину настанка можемо их поделити на:

1. израђене у домаћинству - правили су их старији укућани углавном мушкарци (деде, очеви - група играчака из Кусића, Крушчице, Јасенова, Николинаца),
2. израђене у занатским (столарским, токарским, лимарским) радионицама (играчке из Зрењанина, Вршца),
3. индустријски обликоване у европским центрима за производњу децјих играчака (група играчака из Вршца, Беле Цркве) .

Прве две категорије односе се на аутентичне предмете из "света одраслих" јер су настале у срединама у којима деца живе па су им на неки начин умањеним предметима одрасли пресликавали начин живота у њиховој средини.

Обично су старији укућани, од небојеног дрвета или другог расположивог материјала из домаћинства, правили делове намештаја или читаве комплете за игру девојчица.

Занатлије су израђивале играчке од небојеног или бојеног дрвета и продавали их на вашарима приликом већих црквених празника или о пазарним данима. Једна од познатијих радионица на подручју Баната која је правила и играчке - намештај, била је у Зрењанину и носила име њеног оснивача токара Калмана Хоме, "Хома". Радила је у периоду од 1852. до 1948.¹⁰ Намештај – играчке који је био израђиван у овој радионици прављен је од дрвета, бојен белом уљаном мат бојом. Представљао је умањене предмете намештаја којим су биле опремане кухиње и собе имућнијих становника Баната. Према опису тих играчака може се издвојити следеће: сто је овални – са четири спојене ноге у једну стопу или са једном ногом на стопи, столице су са наслоном, кревет има дужу страну код узглавља, орман трокрилни са огледалом од обичног или шлифованог стакла, на вратима су месингане ручке, канабе са узглављем пресвучен је памучном тканином на пруге. Подражавани су стилови који су тада били у моди – алт дајч, необидермајер и сл.

⁹ Е. Pančuhova, *Drvené l'udové hračky*, Martin 1988, 17.

¹⁰ До Првог светског рата израђивао је и продавао играчке у својој кући. Између два светска рата отвара продавницу играчака која је радила и након рата под називом Калман-Хома.

С обзиром да је и ово подручје Војводине мултиетничко, децје играчке носиле су обележја етничке припадности занатлија који су их израђивали (Мађари, Немци, Срби). Нарочито се то истицало у украшавању и орнаментима, а мање су биле разлике у врсти употребних предмета.¹¹

Посебна карактеристика треће категорије играчака односи се на индустријске краја 19. века, али и на данашњи период. Наиме, овакве играчке до половине 20. века у Банат су стизале из већих европских центара у којима је била развијена индустријска производња децјих играчака. Како су наследице мануфактурне произвођаче који су куће за лутке и намештај израђивали од 17. века и као моделе, прототипове за израду намештаја, намена им је била да представљају ремек-дела мајстора неопходна ради примања у цеховску организацију.¹² Без обзира где су настајале једна од одлика им је била да су прављене по архитектонском типу културе у којој су израђиване, тј. као троделне куће са собом, кухињом, гостинском собом. Овакве играчке су биле веома скупе и породице које су их поклањале својој деци, чувале су их, па су се преносиле са генерацију на генерацију, односно наслеђиване су по женској линији. Има и таквих комплета који су сачувани и до данас. Једна од улога таквих скупих играчака била је и непосредно упознавање са културом становања других крајева.

Наведене играчке, као што се види, припадају играма имитације, које условно називам играма: "маме", "кувања", "прања веша", "храњења лутке", "купања бебе", "успављивања бебе". У њима се помоћу играчака пресликавају предмети из свакодневног живота, као и комуникација међу одраслима. Тако су на пример, овакве игре подстицале "стварним" играчкама као што је шпорет за кување који је био исти као прави¹³. Направљен је од лима, гвожђа, месинга. У помнутим играма женска деца су могла да подражавају у потпуности своје мајке у време док спремају храну. Минијатурно посуђе, кухиња у целости и тако даље, омогућили су да се игра одвија у духу у којем деца одрастају у датом времену. Поред тога, "собе", тј. намештај за луткину кућу, текстилије и остало, израђивани су идентично ономе из свакодневног живота.¹⁴

Играло се индивидуално или у колективу. Било је уобичајено да се састане више девојчица у нечијем дому где су одређивале себи простор за игру: угао трема, собе (испод брачног кревета, у прозору "кибиц фенстеру"), у дворишту и сл. Удруживањем играчака, заједнички су уређивале "кућу", "кухињу". Уређење ентеријера зависило је од статуса породице. Уколико су девојчице припадале сиромашнијем слоју, уређење "куће" било је једноставније и мање захтевно, док деца имућнијих породица, унутарњи простор "куће" организовале су на сложенији начин, тј. са више просторија и више употребних предмета.

¹¹ Тако су на пример мађарске занатлије бојили разне полице, ормаре и кухињско посуђе првеном, зеленом и црном бојом са цветним орнаментима.

¹² Куће за лутке израђиване су у 16. веку у Немачкој, потом у 17. веку у Холандији и Француској, а од 18. века у Енглеској и Италији. С обзиром да је у 19. веку све до Првог светског рата била велика концентрација немачког становништва у Банату, кућице за лутке и одговарајући ентеријер са намештајем биле су честа појава у инвентару децјих играчака.

¹³ Шпорет инв. бр. Е10557, децја играчка, Вршац, Немци, 1926. г.

¹⁴ Према литератури познато је да су се овакве играчке појавиле у 17. веку као модели. Према њима су израђивани одређени предмети за одрасле.

У данашње време, играчке које представљају минијатурни намештај немају локалних карактеристика. Оне су уједначене и типизирани са масовном производњом намештаја. Начињене су углавном од пластике, ређе од дрвета па им је и трајност слабија, те се врло брзо мењају другима.

Модерно доба и целокупни начин живота условили су нарушавање традиционалних модела понашања заједнице која је играчке користила као средства у васпитавању и упознавању са сопственом културом, па према томе и са културом становања.

Деци новог индустријског друштва доступни су други расположиви начини за упознавање сопствене али и других култура, па и културе становања на глобалном плану. Поједини симболи који су важили за имитативне играчке још су актуелни, али такође, општа спознаја амбијента у којем се станује остварује се и путем стрипова, компјутерских игрица о уређењу куће и сл. Како је данас све више изражен однос према вредности намештаја и ентеријера а естетска вредност зависи од нивоа социјалног положаја породице, деца имају сасвим другу слику о уређењу простора у којем живе.

Дакле, из изложеног би се могло закључити да су функције игара са играчкама које представљају покућство на формалном плану вишеструке:

1. имају образовну улогу у припремању женске деце за оне послове које им је култура у којој одрастају наменила, што се сматра општом одликом јер је она и данас актуелна;

2. имају когнитивни значај у упознавању сопствене културе становања и сопственог идентитета – уређење собе, кухиње, савлађивање простора,

3. делују подстицајно, развијају игре улога и помажу у сналажењу код замишљених ситуација, развијају машту али и пресликавају свет одраслих.

Ипак чињеница је да од седамдесетих година 20. века играчке постају у све већој мери индустријски производи и губе једним својим делом особеност подучавања припадности регији, природној средини и етничкој припадности, а добијају универзални карактер и утичу на ширем плану разумевању законитости организације живота како у материјалној тако и у духовној сфери.

Vesna MARJANOVIĆ

THE CULTURE OF LIVING ACCORDING TO CHILDREN'S TOYS IN SOUTHERN BANAT

Children's toys as a reflection of the surroundings where children are raised are studied in this work.

Very often, children's toys have represented the reality of the area, and that is why traditional society of South Banat area had examples of the toys as copies of the objects surrounding children. Toys representing furniture, "rooms", "kitchens", dishes and similar objects were equal to real objects of the interior in everyday life.

The examples of toys of the children of Banat show the culture of living seen from the «children's world» perspective.

Жаклина СТОЛИЧИЋ-ДРАГИЋЕВИЋ
Завод за заштиту споменика културе, Ниш

UDK 728 : 398.341 (497.11)
Оригинални научни рад

МОРАВСКЕ КУЋЕ У НИШКОЈ БАЊИ

Моравску кућу распрострањену на ширем подручју Србије, а карактеристичну за сеоску средину налазимо у Нишкој Бањи, у градском амбијенту. Неколико ових кућа са лучним "ајетима", помоћним и привредним зградама груписано је у најстаријем делу насеља. Почетком овог века, по казивању мештана, пресељене су на садашње место из села Стара Бања. Иако донекле измењене и оштећене једини су сведоци о начину живота у Старој Бањи.

Кључне речи: моравска кућа, градски амбијент, Стара Бања.

Нишка Бања

Познато насеље и бањско лечилиште удаљено је 12 км од Ниша. Смештено је под висом, Коритњаком, крајњим западним огранком Суве Планине, на 250 метара надморске висине. Насеље је претежно градског типа, у којем по подацима из 1990. године живи 3855 становника.

Село Стара Бања

У другој половини осамнаестог века на месту Селишта постојало је село Бања удаљено око 300 метара источно од центра данашњег насеља, према извору Сува Бања. Имало је 12 кућа (колиба, сламара).¹ Године 1841 спалили су га Турци. Тада је у шумским крчевинама, преко брда, на месту Илиће (Бање) сасељена Стара Бања. Од данашњег насеља била је удаљена 1 км у правцу истока на сеоском путу за Јелашницу. Подаци из 1884. говоре да је ово село имало 80 кућа.² Према казивању мештана, то су биле дводелне чатмаре "плетенице" са лучним "ајетом" и кровом покривеним ћерамидом. Имале су собу и "ижу" са отвореним огњиштем. У соби су спавали млађи брачни парови, а у ижи, на рогожама старији људи и деца. Због клизишта које је настало бујицом из Раутовачког потока, као и због близине Бањског лечилишта пресељено је на место данашњег насеља. Дрвене греде, ћерамиде и опеке, пренете су и поново коришћене у градњи. Између 1910. и 1915. године "пресељене" су прве куће, а до 1923. и остале.

¹ Михајло Костић: Нишка Бања, антропогеографска проучавања, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић"*, св. 5, Београд 1958, стр. 6.

² Исто, стр. 7.



Кућа бр. 5. Драгише Стојановића у Просветној 34.



Кућа бр. 7. Миломира Живановића у Рузвелтовој 27а.

На локалитетима Селиште и Стара Бања и данас постоје столетна заветна стабла и камени крстови, где су се о Спасовдану до пре неколико година одвијали литијски обреди.

Положај сеоских кућа у Нишкој Бањи

У нижем делу североисточно од центра Бање, где су смештени модерни хотели, виле, стамбене зграде, купатила и паркови налази се најстарији део насеља. Збијеног је типа и оивичен улицама: Трг Републике, Рузвелтова, Просветна и Вој-

воде Степе. Простор око Просветне улице назива се Џамиште, мало северније између Просветне и Рузвелтове је Виденовска Мала, а југоисточно од ње је крај Вртоп. Куће моравског типа са привредним зградама "пресељене" из села Стара Бања, налазе се у двориштима са високим растињем, воћњацима и баштама. Често су заклоњене новијим кућама градског типа.

Од укупно осам кућа предложених за заштиту, означених бројевима од један до осам, у овом раду, као пример, дат је приказ:

У двориште се улази кроз отворену "голему капију", димензија 2,80 x 4,20 м, без вратница, са четвороводним кровом. Десну страну капије чини дрвена конструкција направљена од директа са каменом стопом, мертека и косника, а леву бондручни зид од чатме са каменим подзидом висине 1,07 м. Конструкција крова је од баскија, рогова и греда венчаница у које су ужлебљени директи и тавањаче. Кров је покривен ћерамидом. Под истим кровом у продужетку капије (са леве стране) налазе се амбар и кош. Пространо двориште има две целине. У првој, ближе улазу, су стамбене, помоћне и привредне зграде кружно распоређене са средишњим делом озелењеним, дрвећем, цвећем и виновом лозом. У другом делу је виноград, воћњак и башта. Амбар, кош и стара кућа постављени су у низу и оријентисани у правцу североисток – југозапад. Преко пута је нова кућа модерног стила, сазидаана 1943. године, главном фасадом окренута према северу. На источној страни је штала преуређена у зграду за издавање бањским гостима, а на супротној стара "кујна", чатмара.

Стара кућа је постављена на благој косини, једним делом над подрумом. Квадратне је основе, димензија 10x8 метара. На камене темеље налажу греде темељаче. Конструкција зидова је бондручна са испуном од чатме. Омаљтерисана је блатним малтером и окречена. Кров је на четири воде са испушеном стрехом и покривен ћерамидом. Под истим кровом је издужени угаони трем "дивана" са сводовима од тугле и то 5 са југозапада и 2 са југоистока. Ограда је од чатме а стубови, опшивени чамовом даском. Управно на дивану постављен је ходник, из кога се десно улази у собу за спавање а лево у гостинску собу и оставу. У собама има по два прозора, а у ходнику и остави по један. У остави је прозор мањих димензија са гвозденим решеткама. На средини гостинске собе је стуб подупирач са јастуком и дрвеном стопом, који се наставља у подрумску греду.

Подови су у "дивани" и ходнику бетонски, у соби за спавање дашчани, а у гостинској и остави земљани. Таванице су од облица уваљаних у блатни малтер, "ваљака", осим у остави, од дасака. Врата су сва од кованих талпи.

Испод гостинске собе налази се подрум. Зидови су од камена. под земљан, а таваница од дрвених греда и талпи са испуном од блата. У средишњем делу подрума је стуб. "подупирач" са јастуком и каменом стопом. На југозападном зиду је отвор 0,60 x 0,50 метара, са металним решеткама.

Кућа је зидана почетком овог века. Стојановићи су били у то време једна од богатјих породица у селу. Данас је кућа је у јако лошем стању, склона паду.

Помоћне зграде

Кујна је једноделна зграда квадратне основе. Над каменим темељима висине 0,15 м подигнут је бондручни зид са испуном од чатме, омаљтерисан и окречен. Дводолни кров покривен је ћерамидом. Врата су од кованих талпи са резом окренута према западу. Прозорски отвор у дрвеном раму са металним решеткама

0,60x0,50 м постављен је на бочном северном зиду. Под је земљани а таваница од талпи и греда, тавањача. Са десне стране на северном зиду налази се огњиште са оцаком озиданим печеном циглом и блатним малтером. Кујна је у лошем стању са оронутим и накошеним зидовима.

Штала претворена у зграду за госте налази се на северозападној страни дворишта. Правоугаона је, приземна и симетричне фасаде. Зидана је туглом на ниској каменој подлози. Кров је четворосливни покривен ћерамидом. На широкој стрехи виде се греде венчанице, тавањаче и рогови спојени ужлебљењем. Целом дужином зграде под истим кровом је "ајет" са четири дрвена стуба. Стубови у горњем делу имају ја-стукe, а у доњем камене стопе. На предњој, и бочним фасадама је по један прозор. Зграда има три собе, симетрично постављене. Раније је овде била штала са плевњом.

Привредне зграде

Амбар и кош - Смештени су под истим кровом са капијом на самом улазу у двориште. На камени подзид висине 0,80 м належу греде темељаче које су ужлебљене у вертикалне греде – диреке. Кров је четвороводни покривен ћерамидом. Таваница је од дрвене грађе са венчаницом, тавањачама, роговима и баскијама. На бочној југозападној страни коша и амбара налази се "ајет" димензија 2,90x1,63 м са две стране отворен а са треће уличне стране затворен. Улаз је омогућен дрвеним мердевинама висине један метар. "Ајет" је вратима од кованих талпи одвојен од унутрашњег дела. У средишњем делу је ходник из којег се лево улази у кош од кованих летви, а десно у амбар од кованих талпи. У амбару су три "пресека", дрвена сандука за одлагање жита. Подови су сви дашчани а таванице отворене са гредама тавањачама, вертикалним стубовима, роговима и баскијама. Испод дела амбара је "кочина" за свиње.

У продужетку амбара и коша је шупа квадратне основе са доњим зидом од камена а горњим од тугле. Дводни кров покривен је црепом. Некада је у овој историји био тор за овце. Испред шупе уз бочни зид старе куће налази се импровизирана надстрешница са четири дрвена стуба.

Тип и карактеристике

Свих осам кућа, овог, најстаријег дела насеља, припадају моравском типу.

Заједничке карактеристике су:

Бондручни систем грађења, коришћењем материјала: камен, земља, дрво.

Тремови са сводовима и стубовима опшивеним чамовим дрветом.

Најчешће, троделни стамбени простор састоји се од: гостинске собе, кухиње, и собе за спавање.

Четворосливни кров.

На основу димензија основе, висине куће, постојања подрума, начина испуне бондручне конструкције положаја према издавају се следеће куће:

А) Кућа број 8 – Грађена је од кованица, приземна је, без подрума, са изразито издуженом правоугаоном основом и подужним ајетом са два улаза.

Б) Кућа број 6 – Грађена је од плетеница, над подрумом. Правоугаоне је основе, са угаоним тремом, и степенишном оградом од балустера, карактеристичним детаљем грађанске архитектуре.

В) Кућа број 5 – Грађена је од "плетеница" над подрумом. Квадратне је основе са угаоним тремом, који не повезује све просторије стамбеног дела, као код осталих кућа.

Г) Кућа број 7 – Грађена је од "кованице", над подрумом. Правоугаоне је основе са средишњим, скраћеним тремом. Најједноставнији је тип.

Осим кућа пажњу заштите заслужују амбар, кош и кујна у дворишту куће 5. Обе привредне зграде направљене су од дрвене грађе са темељима од камена и имају подужне ајете без сводова.

Кујна са озиданим огњиштем једино је сачувана у дворишту куће 5, а раније је била у сваком дворишту.

Покућство:

У кућама 1, 5, 8 још увек постоје дрвени "ковчези" у којима је чувана ношња и "девојачка спрема", затим вршник, сач, вериге, катао, дрвене "наћве" за брашно и карлица за мешање теста. У кући 7 сачувано је дрвено овално корито за купање, дужине један метар. Бурад за ракију и бачве за вино налазе се у свим подрумима.

Могућности заштите

Завод за заштиту споменика културе у Нишу евидентирао је ове куће, и заинтересован је за њихову заштиту. Поставља се питање, да ли оне заслужују пажњу заштите и која мерила треба применити за оцену њихове вредности. У овом случају заштита би требало да има слободније схватање из више разлога:

Нишка Бања у последњих педесет година, изградњом нових зграда прерасла је у градско насеље и изменила је свој ранији изглед. Моравске куће у овом делу насеља, иако оштећене и осиромашене, једини су сведоци о начину живота у Старој Бањи. Њиховим нестанком Бања би остала без свог градитељског наслеђа, карактеристичног не само за ово насеље, већ и за целу нишку околину.

Велики значај ових кућа, поред тога што се налазе у познатој бањи која има велики број посетилаца, је и близина града Ниша. Правилном заштитом и очувањем свих изворних вредности, као и њиховим оживљавањем, дошла би до изражаја разноликост и богатство архитектонских стилова, а истина о нашој помало заборављеној традицији, постала би приступачна већем броју људи.

У договору власника са туристичким организацијама, куће би се могле адаптирати за депанданс хотела, где би се гостима пружила могућност да буду у једном сасвим другачијем амбијенту, ван хотела. На тај начин уобичајена туристичка покуда би била обогаћена једним новим квалитетом.

Рад је настао на основу личних теренских истраживања у току маја 1998. године. Коришћени су подаци из литературе, архивски материјал, и техничка документација коју је изradio Завод за заштиту споменика културе у Нишу.

Литература:

1. Михајло Костић, Нишка Бања, Антропогеографска проучавања, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић"*, бр. 5, Београд 1958.
2. Михајло Костић, Нишка Котлина, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић"*, књ. 21, Београд 1967.
3. Михајло Костић, Географско знање о Нишкој котлини у време и по ослобођењу од Турака, *Гласник Српског географског друштва*, св. 58, бр.2, Београд 1978.
4. др Тома Лонгиновић, *Нишка Бања – Монографија*, Ниш 1952.
5. Јован Ђ. Марковић, Нишка Бања, *Енциклопедијски географски лексикон Југославије*, Сарајево 1990.
6. *Енциклопедија Ниша*, Природа, простор, становништво, Ниш 1995.

Žaklina STOJČIĆ-DRAGIĆEVIĆ

MORAVIAN HOUSES IN NIŠKA BANJA

Moravian house placed at the wide area of Serbia and characterised for rural surroundings can be found in Niška Banja, a totally different urban surroundings. Some of these houses with arch «ajeti», standby and economy houses are focused in the oldest part of the settlement. At the beginning of this century, according to the telling of inhabitants, they were moved to the present location from the place Stara Banja. Although they are changed and ruined, they are the only witnesses of the way of life in Stara Banja.

Божидар КРСТАНОВИЋ

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

UDK 728 (497.11)

Оригинални научни рад

"ДИНАРСКА ДВОДЕЛНА КУЋА" У ОБЛАСТИ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Прилог за типологију народног градитељства Србије

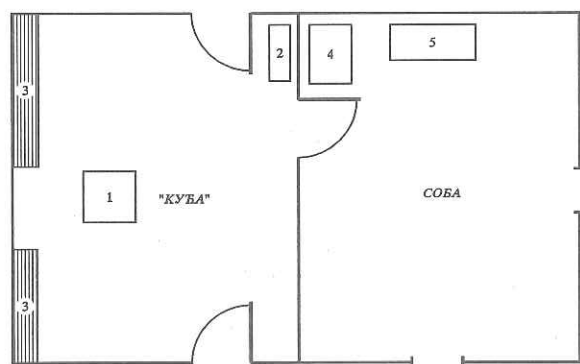
Неопходност систематског теренског истраживања народног градитељства, које и поред многобројних апела и закључака посвећених његовој заштити није дало резултата мада убрзано и коначно нестаје, налаже прикупљање основне историјске, фото и техничке документације а не уопштену хронолошку дескрипцију. Тек на основу тако прикупљене грађе и прецизног утврђивања типова и варијанти, односно њиховог зонирања могу се писати синтетички радови и доносити тачнији закључци, објективније, шире и корисније сагледати народно градитељство у контексту културно-историјске прошлости, у којој је настајало и о којој својом појавом сведочи.

Кључне речи: динарска кућа, брвнара, кућа са атулом.

У досадашњем проучавању куће и стана Србије остао је незапажен тип старије сеоске куће у источној Србији. То је дводелна кућа брдских предела, управно постављена на косину терена. Она се јавља у варијанти са подрумом а у развијенијем облику и са подужним тремом и доксом. Њен просторноструктурни склоп, организација простора, градитељски елементи и облик, идентични су са кућом локализованом на простору динарског становништва и дефинисаном као динарска: динарска дводелна кућа, кућа на ћелицу, динарска или старовлашка брвнара. Пре готово две деценије од објављивања, и две и по од истраживања народног градитељства југа Србије, изнети су подаци о кући планинског дела Пчиње, потврђени фотографијом и цртежом основе, који се поклапају са одликама динарске дводелне куће.¹ (Сл. 1). Међутим, могућност да се скрене пажња на ту истоветност није искоришћена као што није ни приликом претходног, етнолошког, истраживања ове области, мада је у прикупљеној документацији народног градитељства идентификована са кућом на ћелицу као што је у другом случају истакнута њена особеност изражена пошироким банком од камена и земље, дуж горњег зида, који се зове полица, а може бити и дуж бочних зидова само до врата.² (Сл.2).

¹ Н. Пешић-Максимовић, Богатство облика народног грађења у југоисточној Србији, *Саопштења* XIV (Београд 1982) 203.

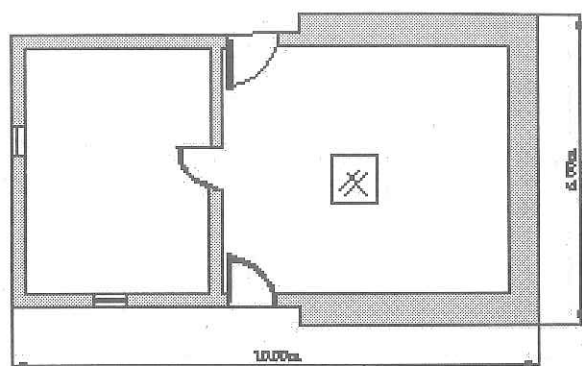
² М. Филиповић, П. Томић, *Горња Пчиња*, СЕЗ књ. LXVIII (Београд 1955) 28-29.



Сл. 1. Кућа Милана Арсића и основа исте куће – село Радовница, Пчиња.

Истовремено су, правцем истраживања према северу, забележени и други примери поред оних у Пчињи. На њих указују и подаци из старије етнолошке литературе често не сасвим прецизни али уз приложене схематске основе довољно јасни за њихово препознавање³.

³ Р. Николић, *Пољаница и Клисуре*, СЕЗ књ. VI (Београд 1905) 66-67; Исти, *Крајиште и Власина*, СЕЗ књ. VIII (Београд 1912) 126-129 и прилози XVI, XVII.



Сл. 2. Основа куће Василија Маринковића, из села Радовнице у Пчињи, по М. Филиповићу и П. Томић.



Сл. 3. "Динарска дводелна кућа" на Копаонику грађена кованицом. Кућа Марковић Михајла – село Бозољин, Брус.

Прихваћена типологија није обратила на њих пажњу укоренивши схватање да је источна Србија одређена искључиво кућом моравског типа. Једино је аутор рада о урбаном ткиву и архитектури Пирота, из описа најстарије куће овог града, приметио да је њена дводелна схема "у суштини прототип динарске планинско-сточарске ку-

ће", сматрајући да би потврда њихове повезаности означавала "јако чудан траг динарског уплива у хомогени простор шопско - торлачког подручја.⁴ При том није било упитности да ли би планинско-сточарско залеђе Пирота можда било разлог њене појаве, која се претпостављам, на основу двеју најстаријих кућа које сам видео у селу Видовац недалеко од Књажевца,⁵ односи и на запажање о чатмарама са двоја наспрамна врата у селу Алдиној Реци, истоимене општине, под Старом Планином.⁶ Поменуте куће из Видовца, осим идентичних одлика са битним одликама динарске дводелне куће, су са подужним тремом и "креветом" индикативним за претпоставку о улози динарске куће у формирању моравске.

Проблем њиховог непрепознавања приписан чињеници да је источна Србија резервисана за кућу моравског типа, као што је западна за кућу динарског, указује на потребу установљивања реалне типолошке слике. Формирању типологије потребно је приступити без одлагања јер народно градитељско наслеђе неумитно и коначно нестаје. Систематским истраживањем уз израду фото и техничке документације и зонирањем типова дошли бисмо до дубљих сазнања и поузданијих одговора о културноисторијском феномену народног градитељства јер се показало да нам је оно недопустиво мало знано чак и кад је у питању толико проучавана, позната и популарисана кућа динарског типа.⁷

Под одредницом "динарска", подразумева се кућа грађена талпама, уместо првобитних облика по којима је и добила назив брвнара, мада је у већини случајева делом грађена и каменом. Зависно од локалног материјала може бити и цела од камена или мешовите грађе: и брвана, и камена, и чатме; па самим тим и такве конструкције: засеком по крајевима насатично слаганих талпи, познатијим по турцизму ћерт, и скелетним системом.⁸ Мање је познато да су у општини Рашка, источно од Ибра према врховима Копаоника, поклапајући се са границом динарске метанастизичке струје, евидентирани брвнаре "најсавршеније по начину градње".⁹ Оне су грађене у скелетном систему са унизаним талпама у ужљебљене стубове што је, уколико се изузму помоћне дрвене зграде новијег настанка, неуобичајено за начин грађења куће брвнаре. Источно од врхова Копаоника ни у једном случају нема куће брвнаре али има куће динарског дводелног типа, честе у селима Бруса и Блажева, грађених кованицом онако како је то забележено и под Рогозном у општини Лепосавић.¹⁰ (Сл. 3). Исто је и са кровом који се сматра једном од њених најупечатљивијих карактеристика јер јој одређује масу и силуету.¹¹ Покривен је сламом, поменута је и папрат,¹² дрветом

⁴ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 41, нап. 1.

⁵ Кућа Живојина Вукића, 60 г, коју је градио његов прадеда Ненко Вукић и кућа Николе Тричковића.

⁶ Д. Живковић, *Под сенком Мицора – Књажевац и околина*, Београд 1997, 50.

⁷ Упореди: Р. Финдрик, *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998, 7, 9.

⁸ Ј. Крунић, *Динарска дводелна кућа – њен значај и развој*, *Ужички зборник* 12 (Ужице 1983) 354; прештампано у: исти, *Кућа и вароши у области Старе Рашке*, Београд 1994, 9; Р. Финдрик, *нав. дело*, 8.

⁹ Б. Пешић, *Традиционална сеоска кућа општине Рашка*, *Гласник ДКС* 12 (Београд 1988) 112-113.

¹⁰ Б. Миленковић и З. Петровић, *Урбанистичко-архитектонске карактеристике Комуне Лепосавић*, *Гласник Музеја Косова и Метохије* IX (Приштина 1064) 561-568, посебно пртежи и фотографије.

¹¹ Ј. Крунић, *Кућа и вароши у области старе Рашке*, Београд 1994, 18.

(у различитој форми и називима од којих је најпознатији шиндра), и често каменом плочом. Одликује се висином и стрмином, по чему се не би разликовао од толико у јавности помињаног крова алпске куће да за разлику од њега кров динарске није четворосливан. Мада су на простору динарске куће познати и двосливини и тросливини кровови, не само на помоћним зградама, ми се тиме нећемо овде бавити већ ћемо само подсетити на мишљење аутора, и данас прихваћене типологије, да извесне сличности између алпске куће и динарске брвнаре, као што је кров сличан са нашим шиндраним, иду на југ до у западну Србију.¹³

Друге важније одлике овог типа куће су двоја наспрамна врата на "кући", отворено, каменом оивичено огњиште на средини куће, перда, ниска дрвена преграда поред главних врата, која је углавном изобичајена, потпуно или делом отворена таваница "куће", грејање собе зиданом пећи ложеном из "куће". Пренатрпавање изнете окоснице детаљима стављеним у исту раван са битном одликом, како је учињено на једном месту,¹⁴ упућује на погрешан закључак да су и они битни. Тако је, на пример, поплочано огњиште у нивоу пода или његово примицање уз зид собе, или замена лесе таваницом од шашовца, само плод, временом установљеног, вишег стандарда. Такви детаљи су локалног или индивидуалног значаја и представљају варијанте истог типа што је лако уочити уколико је основни модел јасно дефинисан.

Појавни облици куће о којој говоримо доводили су у недоумицу и саме ауторе синтеза о њој. Они су подразумевали брвнару као кућу географски одређену динарском облашћу, ван уског приобалног појаса, и претежно динарског становништва, свесни недоречености такве дефиниције која не обухвата све појавне облике ни по материјалу (дрво, камен, чатма или у комбинацији једног са другим), ни просторној структури (дводелна или троделна без и са подрумом), па ни конструктивном систему (черт, зидање каменом, скелетна конструкција).¹⁵ Када се томе дода да реалном стању не одговара ни досадашње неспорно одређење о њеном распрострањању онда све постаје крајње неодређено. С тога је потребно јасно одредити модел динарске брвнаре а појавне облике схватити као одраз континуитета грађње традиционалног концепта стана када је смањена или престала употреба првобитног материјала, да ли због искрчености шуме или забране крчења, а постојећи природни материјал условио савременију технологију грађње, односно и сама технологија је постала стандард који је, узгред буди речено, омогућио подизање развијеније куће од брвнаре.

Основни модел динарске брвнаре добићемо када раздвојимо брвнару од полу-брвнаре као посебан тип што она и јесте и праву или равничарску брвнару, како је на једном месту названа,¹⁶ схватимо као засебну врсту куће грађене брвном тј. талпама. Полазна и битна одредница овог типа куће је њено укопавање из којег је проистекла њена типолошка особеност што потврђује пропорционални склад настао из модула условљеног ширином куће. Ширина је претпостављена и убедљиво

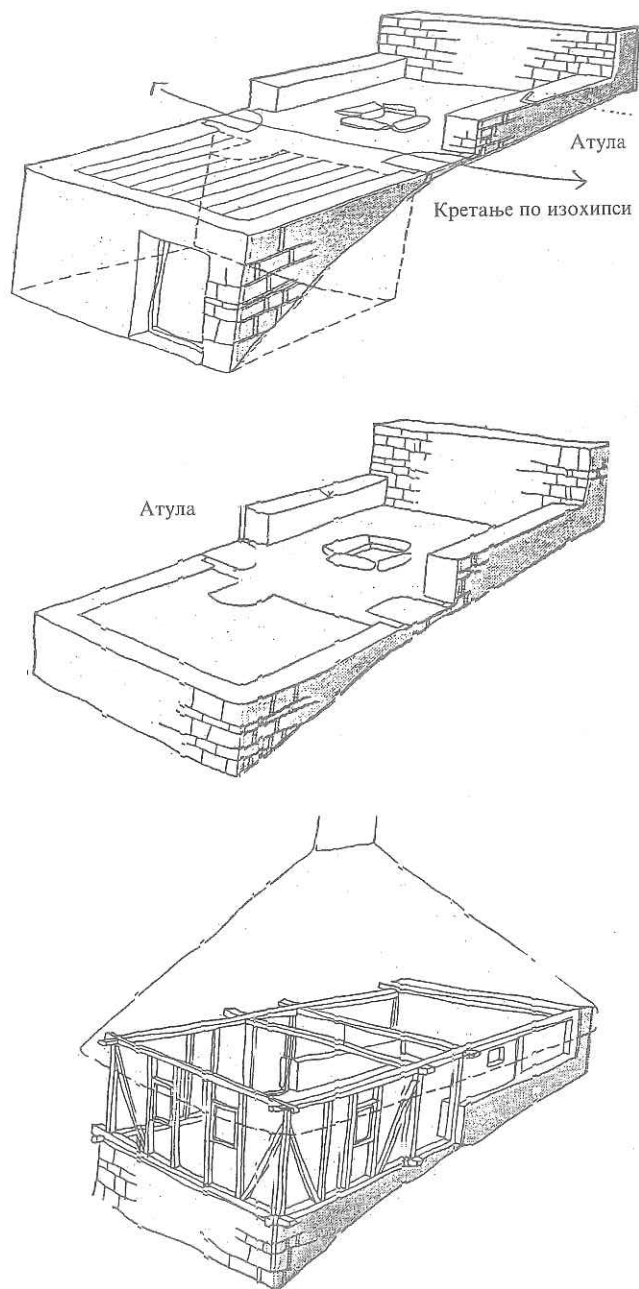
¹² Р. Финдрик, *Народно нешмарство*, Сирогојно 1994, 74.

¹³ Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, 362.

¹⁴ Р. Финдрик, *Динарска брвнара*, 37-40, 45.

¹⁵ Ј. Крунић, *нав. дело*, 5-13; Р. Финдрик, *нав. дело*, 7-9, посебно 8.

¹⁶ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ II, (САНУ одн. 51) Београд 1965, 212.



Сл. 4. Атула – подзид настао због укопавања – као суштинска одлика динарске брвнаре назване, због појавних облика у чатми и бондруку, динарском дводелном кућом која представља концепт стана брдскопланинских предела.
(Цртеж преузет од Б. Миленковића и З. Петровића – напомена 2.1).



Сл. 5. Тип куће брдскопланинских предела познат као динарска дводелна кућа или, у грађи од талпи, као динарска брвнара. Кућа Станче Спасића, село Доњи Стајевац, Пчиња.

потврђена, као основна мера - полазни модул за добијање свих осталих мера на кући.¹⁷ Доказ тачности тезе да је баш ширина та мера, је њено укопавање, јер димензија укопа представља ширину куће, од које зависе остали мерни односи.¹⁸ Укопавањем је дефинисан основни модул из којег произлази пропорционални склад целе куће. Укопавање у косину терена подразумева подизање каменог зида у висини укопа претпостављеног тако да дрвена грађа не би трунула. Зид је оивичен гредом званом атула по којој је добио назив. Атула је турцизам у значењу сантрача, греде за нивелацију и учвршћивање сухозида. Временом је висина атуле, у копаоничком крају зване "зад" а у Крајишту "пезуљ",¹⁹ устаљена око половине висине зида "куће", као ергонометријска мера идеална за висину полице, чему је и служио, да се на њега без сагињања одлажу ствари. Мишљење, засновано на примерима, да су "код старијих објеката зидови у пуној висини урађени од камена" а касније само задњи потпорни зид, док су бочни до половине²⁰, значило би да је атула настала смањењем каменних зидова на неопходну висину укопа. Истовремено то наводи на помисао да је динарска брвнара настала симбиозом камене и дрвене куће. Како год да је било, као производ интегралног поступка или као реликт камене куће, атула представља инплантирање градње у тло, из којег израста кућа

¹⁷ Б. Пешић, О пропорцијама динарске куће, *Гласник ДКС* 15 (Београд 1991) 109-112.

¹⁸ Исто, 111. "Спецификација се састоји од свега три различите димензије које се без икаквих посебних знања и инструмената могу врло једноставно извући из основног модула – задате ширине куће."

¹⁹ Р. Николић, *Крајиште и Власина*, СЕЗ књ. XVII, 122.

²⁰ Б. Пешић, *Традиционална сеоска кућа*, 110.

директно везана са њим. Она представља систем грађења, симболизован укопаним делом куће, који чини градитељску посебност уочену, као типску схему темељних зидова, код кућа грађених бондруком и чатмом, у Лепосавићком крају.²¹ (Сл. 4). На њу је, као битну одлику типа брвнаре по којој би она могла бити названа, као што се понегде у народу и зове, кућа са атулом, скренута пажња у приказу споменичких вредности народног градитељског наслеђа у сливу Студенице.²² Атула - подзид чини динарску брвнару посебном па је по називу антропогеографске области која чини њен природни оквир, где је најбројнија и најочуванија, названа старовлашка, што подразумева њено распрострање шире од највећег обима који је ова област имала у прошлости.²³ У односу на равничарску брвнару и полубрвнару, која већ именом указује на своју особеност, старовлашка брвнара се разликује управо подзидом. Као и полубрвнара, чију својственост овде нећемо наводити, и она спада у тип куће на ћелици, која претпоставља "кућу" на земљи а собу на подруму изнад тла. Тако је у старијој литератури названа и представљена.²⁴ Међутим она је то више по смислу, а мање по изгледу, јер јој кућа јесте на ћелици као што је и соба макар и без подрума на подзиду изнад тла.²⁵ Прави тип куће на ћелици, која означава прелаз од приземне ка спратној кући,²⁶ је полубрвнара управо зато што никада није укопана. Она је грађена на темељачама положеним једном половином на тло а другом на зидове подрума. Тако је гледајући према брвнима "куће" приземна а према собама, над подрумом, спратна. Права брвнара разликује се од старовлашке по томе што није укопана. Назив права за равничарску брвнару значи да је грађена, без укопавања, изцела од дрвета на гредама темељачама. Разлика међу њима огледа се и у томе што је равничарска покретна, поготово ако је мања. Она је преносива на оба начина: превлачењем, како је у једном сећању поменуто²⁷ а потом и цртежом представљено,²⁸ и расклапањем и склапањем на новом месту. Требало би ипак поменути да је прича о њеној великој покретљивости²⁹ можда дошла одатле што је јапија за кућу сечена и тесана у шуми па је превлачена на место њеног склапања.³⁰ Брвнаре са подзидом су непокретне што наравно не значи да и оне не би могле бити премештене али њихово премештање (демонтирање, укопавање, зидање атуле и евентуално подрума, поновно уклапање), било сувише замтно.

Брвнара на темељачама и она са подзидом су два начина грађења прилагођена равничарском и брдскопланинском терену. Међутим има случајева, посебно у

²¹ В. Милenković и Z. Petrović, *nav. delo*, 565.

²² С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић, С. Темерински, *Споменици у сливу Студенице, Саопштења XXII-XXIII* (Београд 1990-1991) 216.

²³ П. Петровић, *Стари Влах, ГЕМ* књ. 24, (Београд 1961) 25-46.

²⁴ Б. Којић, *Архитектура српског села - Шумадија и Поморавље*, Београд 1941, 12; А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд 1964, први лист прилога.

²⁵ С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић, С. Темерински, *nav. delo*, 217, нап. 109.

²⁶ Ј. Цвијић, *nav. delo*, 361.

²⁷ С. Новаковић, *Село*, Београд 1943, 202, нап. 169.

²⁸ А. Дероко, *Народноштимарство I, Споменик CXVIII*, одн. 20. Београд 1968, 28, цртеж 10.

²⁹ Р. Финдрик, *nav. delo*, 30-33.

³⁰ Б. Пешић, *О пропорцијама*, 110. "Јапија се припремала зими, када нема пољских радова и када шума повуче сокове... Такође се у шуми грубо обрађивала и тесала на одговарајуће димензије да би се смањила количина терета који је требало превући на изабрано место".

планинским областима, да је, на блажим косинама, цела одигнута од тла тако што јој је крај према нагибу на тлу или готово на тлу а косина подзидана каменом, што се сматра новијом појавом.³¹ О шумадијској брвнари (мада је тачније брвнара у Шумадији) не знамо много. Она је као културни слој нестала, не само у Шумадији већ и већем делу западне Србије³², пре него што смо о њој могли да стекнемо поуздану представу. По оном што знамо из литературе и по претпоставци географског лика Шумадије она је била са подзидом претежно у брдско планинској западној Србији, и брдовитом делу Шумадије, а равничарска, у Поморављу. Подаци из литературе указују да су брвнаре у Шумадији, назване осаћанке по мајсторима из Осата у Босни, биле најрепрезентативније, али не и дугог века, јер су их замениле полубрвнаре као куће вишег стандарда. Слободнији живот и природне погодности у Шумадији, учинили су да је сељак економски снажнији, што је почетком 19 века изражено запажањем да су српски сељаци богатији од молдавских, и волжских сељака (са Волге),³³ и у положају да запошљава познате мајсторе, Осаћане.³⁴ Као пример Шумадијске осаћанке често је коришћена брвнара са подзидом (атулом), кнеза Милоша, у Горњој Црнући подигнута 1954. године на месту срушене. Њена реконструкција, са накнадно дограђеним доксом, необично подсећа на зградицу пред кућом брвнаром у Шаранима код Такова, у којој се Милош са породицом крио 1814. године када се склонио у скровитију Горњу Црнућу.³⁵ Оно што о брвнарама из равничарских крајева знамо то су оне малобројне и данас сачуване у Поморављу. Оне немају одлику уздужног положаја на стрмину, као старовлашке, не само зато што су грађене на равном тлу него и зато што њихова основа није изразито правоугаона него се ближи квадратној. Кров је у њих нижи, блажег нагиба, испуштеније стрехе и покривен ћерамидом а унутрашњи простор је вишеделан.

Дакле суштинска одлика динарске брвнаре - одређене положајем уже, чеоне стране према паду терена, дводелним планом, чија се троделност заснива на принципијелном схватању просторне структуре у примерима кућа са подрумом испод собе који су и најчешћи, наспрамним вратима на "кући" из које је улаз у собу, и високим и стрмим четворосливним кровом - је њено уклапање и подзид од камена. Она представља концепт стана, првобитно грађеног брвнима и каменом, који је, када је престала употреба талпи, снагом навике примењиван у постојећем материјалу а у зависности од њега и конструкцији.

У источној Србији брвнара је одавно нестала, мада о њој има помена у писаним изворима, а као једноделна кућа брвнара са подзидом снимљена је, у селу Д. Стајевцима, 1976. године, када је била у функцији штале. Иако је престала употреба талпи није престало грађење кућа са атулом. Оне су подизане до половине XX

³¹ Р. Финдрик, *Динарска брвнара*, 138. "Дешава се и данас и у планинским крајевима ... да се понегде наиђе на понеку тек саграђену брвнару без темеља, делом ослоњену на заравнену страну а делом подупрту и издигнуту на сохе."

³² Новије истраживање показује да је нема ни у косјеричком крају. Д. Кузовић, Народна грађитељство на подручју општине Косјерић, *Ужички зборник* 25-26 (Ужице 1996/1997) 367.

³³ Д. Николајевић, Б. Каменски, *Путовање по Србији 1808 године*, Етнолошка књижица 1 (Београд 1934) 21. "Они не знају за оскудице, јер у Србији, не као у Молдавији и у Влашкој, можеш наћи колико хоћеш кокоши, јаја и масла".

³⁴ Б. Којић, *Сеока архитектура и руризам*, Београд 1958, 54-57.

³⁵ Исто, 55; Исти, Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу, *Музеји* 2 (Београд 1949) 143-144; М. Миловановић, *Савинац у таковском крају*, Београд 1995, 43-44.

века посебно у селима страдалим у Другом светском рату. Старије куће су грађене каменом и чатмом а новије од чатме осим подзида и подрума. (сл. 5).

Постојање куће идентичних одлика са динарском, у области Шопског и Торлачког становништва, представља потврду њене шире распрострањености по којој би њен правилнији назив био кућа брдско-планинских предела или по конструктивној одлици кућа са атулом, како је као најстарији тип куће називају становници око Крупња. За њу би се можда могло рећи да је тип куће централног Балкана чије је порекло вероватно аутохтоно.

Božidar KRSTANOVIĆ

"DINNARIAN TWO-PART HOUSE" IN THE AREA OF EASTERN SERBIA

– Supplement for typology of folk building in Serbia –

The type of old rural house in Eastern Serbia has remained aside in the studies of houses and homes in Serbia up to now. This is a two-part house of mountain area, placed recently at the slope of the terrain. It appears with the cellar and in developed shape with elongated eaves and porch. Its space and cultural structure, organisation of the area, building elements and shape are identical with the house localised at the area of the Dinnarian inhabitants and defined as "Dinnarian" (Dinnarian two-part house, the house on "čelica", Dinnarian of old Wallach cottage). The existence of the house of identical features with the Dinnarian in the area of the inhabitants of Šop and Torlak, approves its wide diffusion. According to this, more appropriate name would be a house of mountain area, or according to its constructive role, the house with "atula". This is how the inhabitants of Krupanj surroundings call this oldest type of the house. It can be said that this type of the house is central Balkan and its origin is most probably autochthones.

Голуб РАДОВАНОВИЋ
Народна библиотека "Стеван Сремац", Сокобања

UDK 398.341 (497.11)
Оригинални научни рад

ВОДЕНИЦЕ НА ГРАДАШЊИЦИ

Градашњица је једна од малобројних левих притока Моравице, са чувеним водопадом Рипаљка. На овој речици некада је било 13 воденица са 26 воденичних каменова. Сада је у потпуној функцији само једна са два камена, остале су или порушене или у рушевинама. О градњи воденица, митовима и басмама везаним за воденицу и називима делова воденице и погона, разговарали смо са казивачима – ранијим власницима (пошто су многе промениле власнике).

Кључне речи: воденица, вада, јаз, камен, вода.

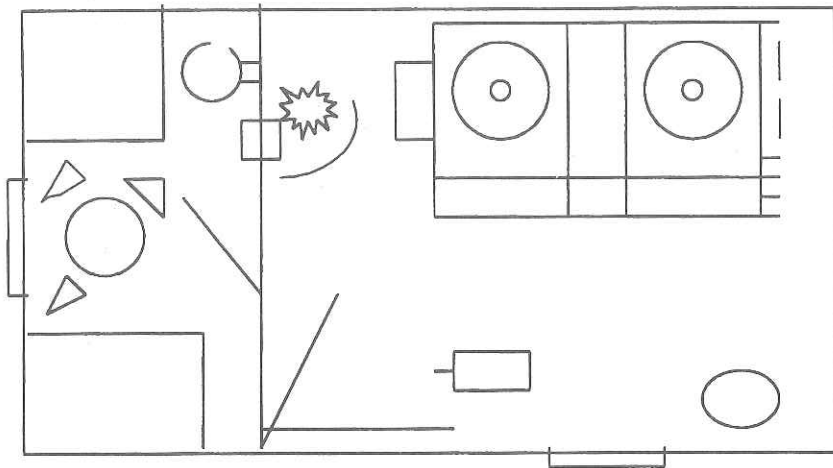
Река Градашњица, као лева притока Моравице, извире јаким врелом на Озрену, а стотињак метара низводно гради водопад Рипаљку који је, према Јовану Цвијићу, један од највећих водопада у Србији. Са западне стране водопада уздижу се литице Ковиљаче на којима још има остатака Татомировог града, по коме је и река добила име Градашњица. Један део Градашњице протиче кроз бигрени слој, делимично понире, а бигар се користи као изузетан грађевински материјал. Конфигурација терена око реке Градашњице је изузетно повољна за јазове (броне), уставе и ваде (канале), па је на реци некада било тринаест воденица са двадесет и шест каменова, на водотоку од око четири километра.

Називи воденица су настајали на основу власништва, те су тако биле: на Рипаљци Милосављева воденица а затим низводно две Адиске, две Грудоњске, једна Лазичина, једна Читлучка, једна Јошаначка, једна Богдиначка, једна Масацијска, једна Светина и две Јешине. За две се са сигурношћу зна да су постојале и пре ослобођења ових крајева од Турака, тј. пре 1833. године. За Грудоњску се зна да је купљена од Турчина за два пара волова. Уз воденицу купљено је и имање од око 2,5 хектара. Друга стара воденица је Адиска, такође са околним имањем од скоро 5 хектара. И једна и друга грађене су од ломљеног камена са широком опеком, мада им је током година нешто промењен изглед. Почетком овог века изграђена је још једна Адиска и једна Грудоњска, темељи и котлаци су озидани од бигра а простор за камење, односно горњи строј од бондрука и кованица.

До данашњих дана од тринаест воденица, у функцији су још само две Грудоњска и Адиска са по два камена, с тим што је Адиска у распадању. Остале су или порушене, зарушене или су остали само темељи. Светина је преуређена у стамбени простор а Масациска потпуно порушена.

Помоћни објекти, јазови, ваде, ћерепи, су зарушени или потпуно нестали. И ове две воденице, Ациска и Грудоњска, су у функцији само у касну јесен, зими и у пролеће, јер преко лета и јесени Градашњица остаје без воде. Врело Градашњице служи као извориште за снабдевање Сокобање водом за пиће.

За разлику од воденица "моравки" које се лоцирају на самој реци, на чамцима и понтонским мостовима и за чије опслуживање није потребан већи земљишни простор, воденице поточаре морају имати пратеће објекте: јаз (брану), ваду (канал), одвртку (уставу) и ћереп (резервоар). Поред тога морају имати јар (шталу) за запрежну стоку, ајат (надстрешницу) за кола или саонице и друге објекте. Сама пак воденица, обично има просторију, собу за воденичара, помеларе и огњиште.



Унутрашњост воденице

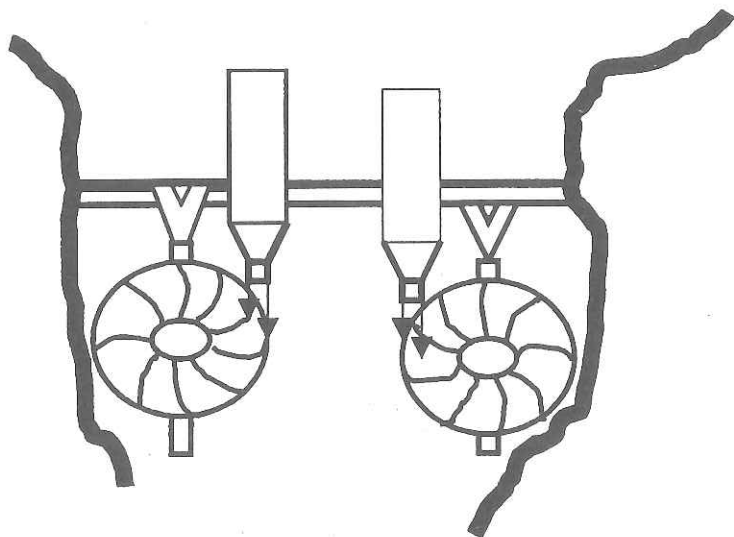
Стара Грудоњска воденица има простор за два камена, вагу, огњиште, луб за ујам и собу за воденичара и помеларе. У соби је један лежај са сламарицом за воденичара, широки дашчани лежај за помеларе, софра, трonoшци и кубе (пећ). Таваница собе је од дасака, док је унутрашњост саме воденице отворена, тј. ћириши (тавањаче) су слободне, те се из воденице види унутрашњост устунa (слемена).

Поред воденице је јар (штала) за два пара волова или коња, озидаана од ломљеног камена, вероватно у врућем малтеру. Унутра су јасле и везови за коње и говеда.

Јаз Грудоњске воденице је непосредно испод Ациске. И ту постоји једно неписано правило: уколико је ниво воде у јазу виши, па дође до "полегања" камена у предњој воденици, вода се из јазa мора испустити до ознаке - уклесаног крстића на темељу воденице. У противном воденична кола (турбине) предње воденице биће потопљена што онемогућава рад.

Од јазa низводно је вада (канал). То је објекат дужине око двестотине метара, ширине око метар и по и дубине до једног метра. На вади су и две одвртке, једна негде на средини ваде и друга непосредно пре ћерепа (резервоара). Она на средини служи за испуштање вишка воде у вади, а она испред ћерепа за испуштање воде код оправки везаних за кола (турбине), буке (широких цеви) или ћерепа. Ћереп

је раније био озидан од камена са јаким малтером да не пропушта воду а величина му је три пута три метра и метар и по дубине. Преправком ћереп је изграђен од бетона. Из ћерепа су на кола водиле воду две буке од храстовине са металним обручима, а касније су буке израђене од лимене буради. На рекама са већом количином воде и већим нагибом од ћерепа према колу вода је ишла, уместо буком, дрвеним жљебом. Тако је грађено, углавном, на свим воденицама на Моравици. Буке су дуге девет метара пречника до 80 см. На крајевима имају левкаста сужења у која су углављени цивуни (прстенасти отвори) од врбовине, са продубљеним левкастим отвором пречника на излазу од 10 до 15 см и могућношћу да се лименим навлакама смањи отвор за млаз воде који пада на кола у зависности од количине воде у ћерепу. Буке су под нагибом од 20 степени тако да је котлац (место за воденична кола у доњем строју воденице) на најнижој тачки. Котлац је озидан од тесаног бигра полукружно. На месту на којем буке улазе у котлац, испод бука постављена је букова греда као основа за ракове (рачвасте греде које држе кола). Ракови су од тесане буковине или храстовине, односно од дрвета које не трули у додиру са водом. На крајевима су урези за металне полуге које се кроз под воденице провучене у горњи строј и служе за подизање и спуштање камена. На раку је испод кола подлошка од метала са забушеном рупом која служи као осовина вретену.



Котлац – воденична кола

Вретено је од храстовине а на крајевима има металне делове који се за вретено причвршћују гривном у усеченом жљебу. У доњем делу је петица који належа на подлошку, изнад, на двадесетак центиметара је коло, а на горњем крају је сређ који држи паприцу (металну полуку која се ужљебљује у горњи камен). Коло је од металних широких шина повијених у облику пераја. Пречник кола је од 80 до 100

см. Пераја су окренута супротно за једно и друго коло, како би оба кола могла да се окрећу истовремено а да прскање воде не смета супротном колу.

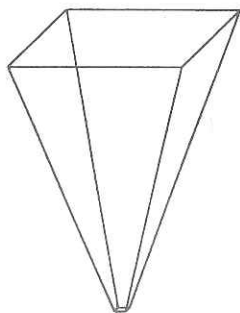
Улазни отвор котлаца је шири како би се и током рада воденице могло да приђе колу или цивуну, ради отклањања сметњи као што су: зачепљење цивуна, разглављивање вретена или замрзавања у зимском периоду. Излазни отвор котлаца је полукружан али довољно широк да се вода не задржава у котлацу.

Горњи строј воденице је од дрвених греда и талпи (дебљих тесаних дасака). У основи је четвороугаоник са јачим дрвеним темељима на којима су учвршћени дирекцији који служе као носач за доњи камен, кош за жито и мучњак (простор у који испада брашно). Доњи каменови имају отворе од 8 до 10 см у којима су уметнути дрвени прстенови. Прстенови имају у средини отвор за провлачење сређа (метална полука на горњем делу вретена). Вретено и сређ се учвршћују обмотавањем конопца и прибијањем специјалном алатком. Конопца се обмотава око сређа у смеру окретања вретена. Сређ на горњем делу има четвороугаоник који држи паприцу (полука која је ужљебљена у жљеб камена). Паприца спушта и подиже горњи камен у зависности од финоће брашна које се меље.

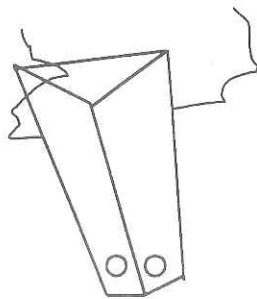
Испред мучњака (простор за брашно у облику сандука) више металне полуке које кроз под пролазе из доњег строја воденице. Оне имају навоје помоћу којих се подижу и спуштају, односно подижу и спуштају камен.

Око каменова су постављене даске које спречавају расипање брашна на све стране. Брашно испада на предњој страни кроз прорезе и пада у мучњак.

На горњим деловима дирекца причвршћене су гредице по којима клизе кошеви за жито. Кошеви су у облику пресечене пирамиде тако да је врх окренут надолу. Испод отвора коша, а причвршћена конопцима за кош, је кутлица са чекеталом, подизачем и резом. Кутлица је од лакших дасака у облику троугла, на задњој страни затворена, а на предњој има отворе за уметање чекетала са подизачем и резом. Реза је постављена на кошу али слободно, да може регулисати испадње жита у отвор горњег камена. Кош је на гредицама слободно постављен, тако да се може померати напред-назад у случају да се горњи камен мора подизати ради ковања (шпицовања) када се углача.



Кош за жито



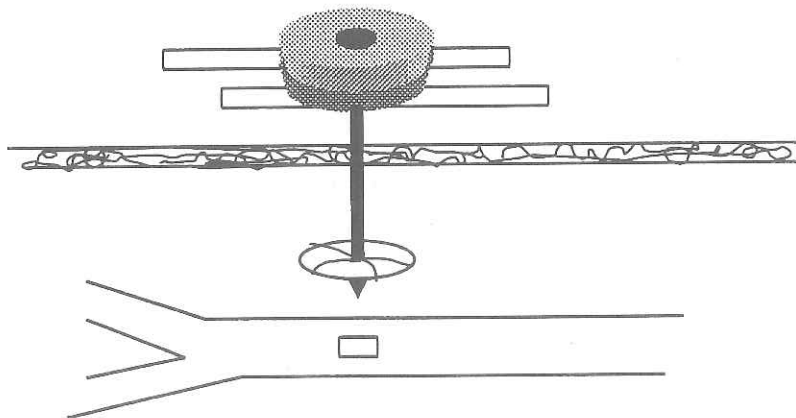
Кутлица

Воденично камење израђују специјалне занатлије које зову камењари. Камење се одсеца од компактне стене, а руде ових стена, налазе се у Милушинцу код Собање и у близини Трстеника. Одсецање камена је врло тежак и специфичан посао. Ако камењар добро не оцени из које ће стене клесати камен, може се догодити да камен пукне кад је већ скоро одсечен, те је за камењара то узалудан рад. Нажалост, у селу Милушинцу постоји још само један камењар, који је већ у годинама и који се ретко у задње време прихвата овог посла. Одсецање и обрада овог камена се врши у планини и тек када је камен одсечен и када треба урадити отвор, може се транспортовати.

Камење у Груднојској воденици је из Милушинца и служи за млевење кукуруза и јарме (прекрупа од целог клипа кукуруза) док је камење за млевење пшенице од трстеничке руде.

Током рада воденице, односно млевења, камење се углача те се мора ковати (шпицовати). Ковање се врши специјалним чекићима, искованим и каљеним код ковача. Да би се наковао, камен се мора најпре окренути тако да страна која належе на доњи камен буде окренута нагоре. То се уради на веома лак и једноставан начин, без обзира што камен има поприличну тежину. Најпре се помери назад кош за жито, затим се ћускијом (метална полуга) подигне један крај камена и испод провуче дрвени калем. У мучњак се поставе сана (дрвена конструкција слична санкама) а затим се прљем (дрвена полуга) кроз отвор камена, камен помера напред до ивице мучњака и окрене. После ковања обрнути је поступак за враћање камена на лежиште. После ковања горњег камена обавезно се врши и ковање доњег камена који је статичан и није потребно његово померање.

Пуштање воденице у погон врши се тек када се кош напуни житом. Резом се регулише испадање зрневља у отвор камена, а подизањем или спуштањем металних шипки које кроз под горњег строја воденице виरे са гвинтовима (нарезима) у горњи строј, регулише се финоћа и брзина млевења. Зауостављање рада воденице врши се спуштањем камена, а на тај начин се и воденична кола спуштају ниже од млаза воде који покреће коло и рад се зауоставља. Зауостављање се може вршити и уставом (мотком) која кроз под воденице пресеца воду испред цивуна.



Део доњег и горњег строја воденице

Воденица спада у најстарије техничке изуме човека па су за њу везана многа предања, приповедања, митови, веровања и легенде. Воденица је била место на којем су се стално окупљали људи као помелари, често у њој ноћивали, чекајући на ред да самелу своје жито. У воденицама су често доношене и историјске одлуке, па су многе проглашене за културно-историјске споменике.

Воденица носи обележје граничног места (суво-мокро), као и обележје окретања-окретати се-коло-воденични камен. Зато је воденица значајан објекат за многа бајања и мађијања. У воденици се баје детету које за дужи временски период од уобичајеног не може да проговори или говори слабо, лагано, замуцкујући. Дете се постави на горњи камен, али онај који меље улево, затим се камен подигне да се може полагањем окретати, а бајалица, док се камен са дететом окреће, шапатом изговара речи: "Како овој чекетало чекетало, тако овој дете прозборило", или се каже име детета. За време бајања, други камен са чекеталом меље брашно. Затим бајалица одсече ножем ивер од чекетала, захвати воду која прска са воденог кола, стави ивер у воду и дете ту воду попије.

Вода која прска са воденог кола је вода "омаја". На Ђурђевдан, рано изјутра, девојке иду у воденицу да ухвате "омају", па који момак којој западне за око бива попрскан том водом, те он као омамљен и омађијан стално јури за својом драганом.

Многе узречице и пословице везане су за воденицу. Тако, за човека који је лењ кажу: "Вредан је и радан као доњи воденични камен". За онога који је "недоказан" односно који је тврдоглав каже се: "Тежак је као воденични камен". За човека који је брбљив, много прича, каже се: "Прогутао чекетало". Онај који се смеје узалудно и сам не знајући зашто каже се: "Смеје се као луд на брашно".

Воденица је демонско место. Ако се помелар затекне ноћу у воденици, па самелје брашно и треба да иде кући, никако не полази ако је поноћ. У поноћ воденицом владају ђаволи.

Ево једне приче Томислава - Џоце из Поружнице, код Сокобање:

"Натоварисмо ја и Жарко пуне канате вреће и џакови са жито да мељемо у Попову воденицу (ова воденица је некада била на Моравици). Кад тамо, а оно претекли нас и пуна воденица с мливи. Шта ћемо, да се врћемо код кућу - не исплати нам се, ће чекамо да сви смељу па ће мељемо ми. У воденицу четири камена раде. Засипасмо жито око осам сати увечер и самле се све до пола дванајес. Сабрасмо брашно, узеше нам ујам, натоварисмо вреће и џакови на кола, да појемо. Кад ће баба Васка, воденичарева жена: "Томиславе, немој саг да идете, све глуво доба, де сачекајте до јутро, легните и одспите еве на овај кревет". А јок, ми ће си идемо, да не дангубимо ујутро. И кренусмо. Од Попову воденицу до Поружницу има 10 километра. Пођосмо низ друм, ја држим дизгине, Жарко седи позади и виче: "Томиславе ми идемо назад!". "Како бре назад?". "Па, ево, идемо назад!" Погледам ја позади, а оно истина: кола иду назад, погледам у коња, а мен се чини иде напред. Идосмо, тако, идосмо, кад ће стигнемо у Поружницу, оно јутро, сунце већ изгрејало, коњ сав у пене, не мож се одмори. А, увр главе, и да смо ишли одом а не касом требало је да стигнемо за два сата највише. Осотоњило нас нешто, и баба Васка би у праву кад нас саветова да не крећемо у дванајес на ноћ."

Много је оваквих прича везаних за воденицу, али је забрињавајуће то што те приче као усмена књижевност губе на значају код млађих генерација. Ово поткрепљујемо чињеницом да се ретко нађе испитаник млађи од 40 година који зна макар једну причу.

Савремена техника и технологија су у великом успону па многима воденица ништа не значи. Воденице сигурно нестају што потврђује чињеница да је и на Градашњици од тринаест остале само две. Ни једна није законом заштићена а нема ни жеље ни воље да се то учини. Сигурно је да власници немају економског интереса, јер се од ујма за мало жита не могу покрити трошкови одржавања. Верујем да ће овај симпозијум и овај рад допринети да се схвати овај проблем и побуде они који су у могућности да помогну и освеже сећање на садржај Закона о заштити културних добара.

Golub RADOVANOVIĆ

MILLS ON THE GRADAŠNJICA

The Gradašnjica is one of the rare left tributaries of the Moravica with famous waterfall Rupaljka. There used to be 13 mills with more than 26 millstones on this river. The one with two stones is in full function, and others are either ruined or devastated. Building of mills, myths and fables connected with the mill and names of its parts were the subject of talk with the tellers – previous owners (because many of them have changed their owners). This is the subject of this work.

Живка РОМЕЛИЋ
Народни музеј, Крушевац

UDK 316.334.5 : 622.012 (497.11)

Оригинални научни рад

РУДАРСКИ СТАНОВИ У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

У време обнове српског рударства, средином 19. века, паралелно се одвија процес обнове рударских насеља или формирања нових. Рударски станови настали током 19. и у првој половини 20. века, представљају посебан тип, образац становања, чинећи тако препознатљив елемент рударске културе, али и специфичан сегмент културне историје североисточне Србије. Циљ овог саопштења је да се на основу досадашњих етнолошких проучавања рударске културе, рударски станови сагледају као њен саставни елемент, и тиме ближе одреди њен ентитет, као део културно-историјског наслеђа са ових простора.

Кључне речи: рудници, рударска насеља, рударски станови, североисточна Србија.

Почевши од првих деценија 19. века, процес индустријализације захвата европске земље, а постепено и српско друштво, које је претежно сељачко. То за последицу има, између осталог, и промене не само у садржају материјалне културе, већ и у начину и организацији живота, што временом постаје саставни део традиционалне културе.¹ Тако је и рударско-металуршка индустрија допринела стварању новог друштвеног слоја, радничко-рударског, што је резултирало особеном организацијом живота рудара.

Како је у то време у Србији било веома мало професионалних рудара, они долазе у великом броју из страних земаља, претежно Аустроугарске, као први рударски стручњаци. Долазак страних радника поспешује и чињеница да су власници углавном била страна акционарска друштва, којима су српске власти, услед слабих економских прилика у земљи, биле принуђене да издају под закуп или продају већину рудника.²

Овом професијом почињу да се баве и сељаци из околних села, односно непосредне близине рудника, као и из суседних области и других крајева.³ Одлазећи на рад у руднике, сеоски живаљ се измешта, привремено или трајно, из своје природне

¹ Бреда Влаховић, Савремена и будућа истраживања архитектуре и културе становања, *ГЕИ САНУ* XVI, Београд 1992, 173-179.

² Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски Институт САНУ, Београд 1970, 220-221.

³ Миладин Ж. Весић, *Становништво и миграције у источној Србији*, Географски институт САНУ, књига 31, Београд 1978; Мирослав Драшкић, *Насеље, порекло становништва и етнички процеси (Бор и околина)*, *ГЕМ* 38, Београд 1975, 11-26.

средине, унесећи истовремено у своју сеоску средину елементе настајуће урбане културе.

Етничка и културно хомогена средина тако постепено нестаје, а традиционална култура се усложњава различитим културним утицајима.

Етнолошка проучавања рударске традиције показују да се у току тих врло бурних и динамичких процеса, настајања нових културних појава, временом формирала рударска култура, означавајући специфичан начин живота припадника једне професије.⁴ Етнолошка наука се бави овом проблематиком са два аспекта, проучавајући рударску културу као самосвојни, особени начин живота једног од најстаријих занимања у историји људске цивилизације, као и све оне појаве и процесе трансформација који су произашли из тога што је један социјални слој, сељаштво, изменило свој начин живота преоријентишући се на рударско занимање.

Стан и становање у непосредној је вези са начином привређивања као и општим културним и друштвеним токовима једног друштва. У нашим данашњим друштвеним и социјалним променама не може се говорити само о традиционалним облицима сеоских кућа, већ и о кући и становању радника, о градској кући, о новим облицима и садржајима становања⁵.

Данашња етнолошка истраживања обухватају разне социјалне слојеве који у одређеним условима формирају различиту организацију становања, у овом случају радничко-рударских, што је и тема овог саопштења.

1.

Почевши од праисторијских рудних налазишта, преко античких и средњовековних, па све до првих деценија 19. века када је започета обнова српског рударства, на просторима североисточне Србије развијена је жива делатност вађења и експлоатисања руде.⁶ Једна од последица ових активности, а упоредо са активирањем старих или отварањем нових рудника, је изградња пратећих стамбених објеката.

Још у средњем веку у Србији су поред рудника израсле варошице, вароши и градови.⁷ Тај процес се наставља по ослобађању од Турака, током читавог 19. века, када се у младој српској држави предузимају мере за њен напредак. Тако се

⁴ Jan Novak, *Slovenske banske muzeum Banska Štiavnica*, Košice 1976; Живка Војиновић-Ромелић, Етнологија у Музеју рударства и металургије у Бору, *Етнолошке свеске* VIII, Београд 1987, 187-190; Живка Ромелић, Рударство као тема етнолошких проучавања, *Зборник радова Музеја рударства и металургије Бор*. (у штампи)

⁵ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва - Социологија становања II*, САНУ - Одељење друштвених наука књига 51, Београд 1965; Бреда Ваховић, н. д.; Franjo Baš, *Rudarska hiša v Idriji*, *Slovenski etnograf* X, Ljubljana 1957, 33-72.

⁶ Borislav Jovanović, *Rudna Glava - najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu*, Музеј рударства и металургије Бор-Археолошки институт књига 17, Бор-Београд 1982; *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Donji Milanovac 1990; Истраживање старог рударства и металургије на Руднику, *Зборник радова Народног музеја XVIII*, Чачак 1988.

⁷ Татомир Вукановић, *Речник древног рударства у земљама централног Балкана XII-XVIII век*, Музеј рударства и металургије у Бору, Бор 1998; А. Лазић, Насељавање и развитак насеља у средњем и горњем Пеку, Гласник СГД XXV, Београд 1935; Б. Дакић, Развитак неких рударских насеља у источној Србији, *Зборник САНУ - У спомен стогодишњице Цвијићевог рођења*, Београд 1968.

приступа и обнови рударства, што подразумева и обнову или формирање нових рударских насеља. Значи, када се говори о рударским становима, мисли се пре свега на одређени тип, организацију становања, на рударска насеља и колоније.

Начин настајања насеља доприноси целовитости слике о рударском стану као особеном начину живљења рудара. По времену и начину настанка, у североисточној Србији се уочавају два типа рударских насеља. Један број је подигнут упоредо са отварањем рудника (Мајданпек почевши од 1848, Вршка Чука од 1887, Ртањ од 1902). Други тип насеља се формирао по отварању рудника у већ постојећим насељима (Вина од 1890, Бор од 1903, Влашко Поље, Лубница и Аврамица од 1908, Подвис од 1909, Рготина од 1905, Боговина од 1909, Грабовница-Мездреја пре 1950, Дубрава од 1948, Кална од 1953).⁸

Даљи развој и опстанак насеља зависио је од активности рудника.

У богатим и развијеним рудницима, стамбени објекти прерастају у рударске колоније, из којих израстају и временом се формирају привредни, административни, урбани центри, односно рударски градови као што је то био случај са Мајданпек-ом и Бором (Мајданпек је постао град кнежевим декретом из 1853, а Бор 1946).⁹

У другом случају, станови грађени за потребе рудника који временом престају са радом (Вршка Чука, Ртањ) бивају напуштени, а насеља се као таква гасе.¹⁰

У трећем, стамбени објекти грађени у већ постојећим насељима, где су рудници временом угашени (Вина, Кална), као такви остају, а рудари прелазе на рад у друге руднике или мењају занимања.

2.

Према начину и времену градње, као и намени, на примеру два највећа рудника, Мајданпека (1849) и Бора (1903), могу се уочити следећи типови стамбених објеката :

– У Мајданпеку, првом рударско-индустријском насељу у Србији, за осам година, почевши од 1849. године, саиздано је 400 стамбених објеката, груписаних у 8 целина, где се посебно водило рачуна о међусобној близини радног места и стана (топионичари поред топионице, самоковски ковачи поред самокова, шумски радници у шумским реонима). Најпре су подигнуте камене куће и земуннице (у Доњем Мајданпеку), полуземуннице и дрвене куће у Горњем Мајданпеку, индивидуалне куће или са по два стана у центру Мајданпека, рударске колоније-бондручаре у Средњој и Доњој (Малој и Великој) Вароши, као и зграде-бараке, постављене у низу. Насеље се даље развијало и изграђивало у зависности од активности рудника.¹¹

⁸ Живка Ромелић, Из историјата рудника и рударских насеља у североисточној Србији, *Зборник радова Музеја рударства и металургије* 5/6, Бор 1987-1990, 155-173 ; Бољевац и околина, Народни архив Зајечар 1986; Василије Симић, *Развој угљенокопа и угљарске привреде у Србији*, Одељење природно-математичких наука САНУ, књига 18, Београд 1958.

⁹ Василије Симић, *Изградња Мајданпека и његово насељавање 1849-1857*, Музеј рударства и металургије – посебно издање, Бор 1982.

¹⁰ Живка Ромелић, н. д.

¹¹ И у данашње време је то случај. Задњих десетак година, у току распада југословенске државе, рудник-град какав је Мајданпек, доживљава нови процес исељавања, напуштања стручњака различитих профила, што је свакако у вези са радом рудника, односно економске (не) сигурности становништва овог насеља.

На самом почетку изградње насеља предвиђено је да се и "за окнаре праве просте дрвене куће...а за настојнике окнарске...темељне куће...за чиновнике, полицајце, шумаре, грађевинаре, лекара и мераче...куће од тврдог материјала..."¹²

– У Бору, до 1918. године, грађени су тзв. камени станови, баракe за самце и рударске породице (тј. стара француска колонија); вишеделне куће за породично становање за раднике вишег ранга; индивидуалне куће за управнике, инжињере, лекаре. Почевши од двадесетих година 20. века, гради се тзв. нова француска колонија, у којој се зидају ниске зграде у низу, са по 4 до 5 улаза-станова од две или три просторије, са заједничким двориштем, шупама и пољским WC-ом. Ови објекти су намењени породичном и колективном становању. После Другог светског рата, сазидан је део станова у стамбеним једносратним зградама (4 стана), у оквиру старе и нове колоније.

И у другим рудницима, зависно од времена настанка, грађени су исти или слични типови рударских станова, од којих су најпримитивнији, почевши од средине 19. века, како по врсти градње, тако и по квалитету становања, биле полуземнице, тзв. блатарe и камене куће – "каменити станови".¹³ Затим се подижу "дрвене куће" тзв. бондручаре, покривене шиндром па доцније црепом и баракe за самце. У квалитетније станове спадају они од тврдог материјала, вишеделне куће са по два или три стана или индивидуалне (породичне) куће, приземне зграде и стамбене зграде.

Из прегледа типова стамбених објеката произилази да се особеност рударских станова може посматрати са два нивоа:

– као особена архитектура, односно архитектонски изглед, који је карактеристичан по типолошки решеном, релативно уједначеном изгледу, а зависно од величине и богатства рудника, улаже се у градњу станова и насеља уопште. Општи образац је подизање зграда једноставног, правоугаоног облика, у низу, са више станова-соба у једном објекту, зависно од тога да ли се користе за самце или породице;

– особена организација становања, где припадници једне професије имају издељен стамбени простор, у зависности од унутрашње, иначе врло строго устројене хијерархије. То значи, у зависности од тога да ли су објекти намењени индивидуалном или колективном становању, али и у односу на статус радника, подизане су рударске колоније, различитог, углавном скромног квалитета градње, и зградe-куће за рударске стручњаке, грађене по мери и укусу њихових власника и инвеститора.¹⁴

Виши степен у рударској хијерархији обезбеђивао је дакле индивидуалне објекте-куће, са једним или два стана, где се пажња поклања и естетском изгледу. Руднички инжињери, управници и стручњаци других профила, имали су на коришћење виле-стилске објекте, грађене у општеприхваћеном духу западноевропске архитектуре.

¹² Василије Симић, н. д.

¹³ Живка Ромелић, Руднички архив као извор проучавања становања рудара у тимочком региону, *Етнолошке свеске* IX, Београд-Нови Пазар 1988, 145-155; Слободан Љ. Јовановић, Друштвени и културни процеси у историјском контексту међуратног раздобља, *Зборник радова Музеја рударства и металургије* 5/6, Бор 1987-1990, 109-213.

¹⁴ Феликс Каниц, *Србија - земља и становништво* 2, Београд 1985, 75.

Као што се може видети, за потребе рудара и рударских стручњака, грађени су станови различитог типа, а опет, унифицирани по функцији, препознатљиви као рударске колоније.

3.

Процес урбанизације у Србији у 19. веку текао је врло споро,¹⁵ што се одразило и на рударска насеља, па самим тим и на квалитет станова и становања рудара. Сложени послови око отварања и активности рудника, нагли прилив радника неопходних на овим пословима, а који су потицали из разних друштвених и културних средина и који су доносили са собом најразличитије навике и обичаје, као и честа неизвесност у погледу дужине трајања трајања рудника, односно привременост рада,¹⁶ све то утицало је на изглед насеља, станишта и становање.

Опремање стамбеног простора, његова организација и начин коришћења били су врло поједностављени и скромни у прво време. Уколико се рудници устроје, а насеља као таква заживе, може се уочити типолошки израстао рударски стан и особена култура становања, односно одређени степен стамбене културе у односу на неке опште цивилизацијске норме у домену становања у одређено време.¹⁷ У ондашњој сиромашној Србији (мисли се на 19. и прве деценије 20. века), општи степен стамбене културе, а пре свега сеоске заједнице, био је углавном на ниском ступњу.¹⁸ Како су рудари претежно потицали из сеоских средина, радом у руднику њихов се положај у почетку квалитативно није много мењао. У доцнијим фазама, развојем рудника, а њиховим пресељењем у рударске, унеколико комфорније станове, без обзира да ли се ради о руднику граду какав је Бор или руднику у селу како је у Боговини, њихов начин живота се мења. Он се разликује од оног у чисто сеоским домаћинствима у том моменту, услед делимичне урбанизације својих станишта и свог начина живота. Статус државног радника омогућује извесно економски квалитетнији укупан начин живота, посебно у другој половини 20. века, од онога који води сељак и његова породица. Образац становања који се формира у овако различитим културама, различитих социјалних слојева, али и етничке припадности, релативно је уједначен до 60-их година.

Почевши од 60-их година 20. века започиње се са серијским затварањем рудника угља.¹⁹ То је резултирало престројавање рудара, који су одлазили или у друге руднике, или су мењали занимања (враћали се пољопривреди или се запошљавали у градовима), или су одлазили у пензију. Села су тако остала са мешовитим

¹⁵ Радован Самарџић, Градска цивилизација на Балкану од XV до XIX века, *Градска култура на Балкану XV-XIX*, Балканолошки Институт САНУ, посебно издање књига 2, Београд 1984, 1-9.

¹⁶ Неизвесност дужине трајања рудника, а самим тим и стана-пребивалишта (видети више, Слободан Љ. Јовановић, н. д.), као и свакодневна неизвесност због ризичности посла, све укупно је утицало на формирање посебног менталитета припадника рударске професије (видети више, Живка Ромелић, Рударство као тема етнолошких проучавања).

¹⁷ Бреда Влаховић, н. д.

¹⁸ Бранислав Којић, Развој куће и културе становања, *ГЕМ* 44, Београд 1980, 53-74.

¹⁹ Што је била последица ондашње државне економске политике са оријентацијом на друге врсте извора енергије.

изгледом сеоских кућа и рударских колонија (Вина, Кална), а без рудника, изгубивши умногоме своју традиционалну културу, а не формирајући нову.²⁰

Некако до тог времена, до 60-их година 20. века, може се уочити континуитет традиционалне градње рударских станова, опште прихваћеном моделу организације становања и станова, типолошки назначеном изгледу и функцији. Када су дакле бројни рудници почели да бивају затварани, насеља су делила њихову судбину - нека су изумрла, остала напуштена (Ртањ, Вршка Чука, Влашко Поље), нека су наставила свој живот неким другим током (Кална, Грабовница, Глоговица), а код богатих и активних рудника (Бор, Мајданпек), насеља су се даље развијала. Она доживљавају потпуну трансформацију, усвајајући на свом путу ка формирању у градове, модерну градњу станова, као елеменат савременог и урбаног, што временом преовлађује над традиционалним и особеним. У рудницима-градовима, рударске колоније по свом изгледу прерастају у рударски фолклор, уступивши место стамбеним зградама и солитерима, општој појави унифициране и безличне градње српских градова почевши од 60-их година 20. века.

У културолошком смислу, мишљења смо да је врло важно трајно се определити за изналажење места рударским колонијама као делу културног наслеђа становништва североисточне Србије.

Измењена намена и функција могу у савременим условима да задовоље основне принципе музејске заштите и заштитарства уопште, узимајући у обзир и економски чинилац-самофинансирање објеката, и кроз комерцијални аспект да задовољи и културни и економски моменат (посебно када су у питању неки објекти, који осмишљеном ревитализацијом могу бити врло атрактивни, као што су нпр. објекти попут делова рударских колонија безмало у сваком рударском насељу, или нпр. тзв. Позерова вила у Вршкој Чуки, вила браће Минх на Ртњу, зграда Старе дирекције у Бору....).

Оваквим подухватом на извештан начин би се одужио и дуг онима који су дали свој печат културним појавама у овом делу Србије, а са друге стране, наставило би се са традицијом која би указивала на континуитет дела културне баштине једне од најстаријих људских делатности.

Živka ROMELIĆ

MINER'S FLATS IN NORTHEASTERN SERBIA

This paper is about one of the important determinations of miner's culture – miner's flat. Through establishing peculiarities of architectural solutions and organisation of miners' life, there are going to be some words about social and economic occurrences, which determined the character and fate of the miners' colony as a recognizable pattern, miner's flat which was formed according to specific way of life of the miners in the period from the middle of the 19th century to the sixties of the 20th century. Up to date ethnological research of mining in North – Eastern Serbia tell about the influence of one of the oldest human occupations on entire way of life of the inhabitants, on mutual exchanging of folk and mining culture and making in this way cultural heritage more rich.

²⁰ Несумњиво би било корисно извршити допунска истраживања у овим насељима након претходних, обављених средином 80-их година, са којих су претежно теренски подаци и резултати, објављени у већој мери (више видети Живка Ромелић, н. д.

Даница ЂОКИЋ
Народни музеј, Пожаревац

UDK 728. : 398.341 (497.11)
Оригинални научни рад

ЕТНО-ПАРК НА ТУЛБИ - МУЗЕЈ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА ОКРУГА БРАНИЧЕВСКОГ

Етно-парк на Тулби у Пожаревцу садржи 8 објеката народног градитељства: две куће, бунар, амбар, кош, стају са казанциником и шталу. Сви објекти су дрвене конструкције и представљају народно градитељство брдско-планинске области, сем амбара који је из Поморавља. Етно-парк је изложба народног градитељства у слободном простору, која афирмише вредности народне архитектуре једне предеоне целине, у овом случају Млаве.

Кључне речи: етно-парк, Пожаревац, традиционално градитељство, Млава.

Идеја да се у Пожаревцу формира музеј народног градитељства потекла је од стручњака Музеја давне 1963. године, када је урађен слаборат и прва концепција поставке. У елаборату је истакнут значај пожаревачког краја, односно садашњег браничевског региона, у коме се налазе предеоне целине са изразитим етнографским карактеристикама и очуваним објектима народног градитељства, као што су Хомоље, Звижд и Млава. Указано је на потребу да се традиционалне вредности народне архитектуре прикажу на једном месту и на тај начин сачувају од пропадања и уништавања, које неминовно долази са развојем културе становања на селу. Као повољан положај Пожаревца за формирање етно-парка, назначена је близина Ђердапске магистрале и њен значај за развој туризма у коме би своју улогу имао и музеј народног градитељства. Одабрана локација на брду Тулба, делу Сопотске косе, 1 км удаљеног од центра града, због повољне конфигурације терена, који одговара матици из које су објекти. Од идеје до постављања првог објекта прошло је 8 година. У наредних 11 година урађене су 3 нове концепције (1970, 1976. и 1980. године), а постављено је укупно 8 објеката народног градитељства: 2 куће (дводелна и четвороделна), кош, амбар, стаја са казанциником, штала и бунар. Сви објекти су дрвене конструкције и представљају народно градитељство брдско-планинских области, сем амбара из Поморавља. Највише објеката је из области Млаве, из села Мелнице 4 и један (кош) из Везичева. Један објекат (штала) је из суседне области Звижда. Они су постављени према концепцији која је предвиђала да се у етно парку формирају две окупнице, једна из области Млаве и једна из Поморавља са типичним објектима који представљају традицију народног градитељства ових крајева.

Тип и конструкција објеката

1. Кућа брвнара (дурунгара) из села Мелнице, област Млаве, величине 7,5 x 4,75 м. Изграђена је око 1860. године. Кућа има два одељења – "кућу" ("кљет") и собу. Постављена је на темељу од нетесаног камена пешчара спојеног блатним малтером, висине од 0,50 м до 1,60 м са подрумом испод собе озиданим над земљом. Овакав тип куће познат је као "кућа на ћелици" типичан конструктивни елемент планинских области. Зидови су од храстових талпи ужљебљених у вертикалне стубове који су укопани у балване постављене на темељу. Талпе су на угловима "ућертене", осим на углу код врата где су ужљебљене у стуб. Зид између "куће" и собе је од плетера и ћерпича. Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. Потпорни стуб који држи греду тавњачу налази се уз зид "куће" супротно од улаза. Од половине стуба до греде је косник ("сталпјеће"), који служи за вешање цецила и других кухињских предмета. Таваница је од шошавца ("шовјец") – међусобно ужљебљених дасака. Соба је облепљена блатом и окречена. Под је од набијене земље. У "кући" је отворено огњиште уз преградни зид, где се у соби, на супротној страни, налазила озидана пећ. Пећ је била разрушена и приликом регистрација објекта на терену, као и димњак ("кош") који је реконструисан од опеке са луковима. Улазна врата су од дасака са дрвеном "кључаницом" и ручицом ("мануш") на средини спољне стране. Врата између "куће" и собе су пуна, а на подруму од талпи. На соби су два прозора величине 40 x 40 cm, на бочној и предњој страни. У прозорима су две укрштене металне шипке (раније дрвене коленике) и дрвени капак који се померао по ужљебљеном раму. Од инвентара у "кући", лево од улазних врата закована је даска - клупа, а у соби, (испод тавана) била је дугачка даска - раф, за одлагање предмета.

У етно-парк кућа-брвнара је постављена 1982. године, као део окућнице из Млаве у западном делу амбијенталне целине етно-парка, вратима окренута ка истоку.

2. Кућа брвнара (дурунгара) из села Мелнице, област Млаве, величине 8,60 x 8 м. Изграђена је 1880. године. Припада развијеном типу кућа брвнара. Има 4 просторије: "кућу", велику и малу собу и оставу. Комуникација је кружна. Испред "куће" је трем, који се ослања на два профилисана стуба ("ћиндра") под истим кровом, са оградом од ужљебљених дасака и вратима од филорета. На трем се улази преко камених степеница. Грађена је "на ћелицу" са подрумом испод обе собе. Темелј је од камена пешчара, висине од 0,50 до 1,70 м. Зидови су од храстових талпи ("брња") ужљебљених у дрвену конструкцију. Талпе или дурунге су на угловима спојене "на ћерт", а код врата и на страни према трему ужљебљене су у стуб. Кров је четвороводан, прекривен ћерамидом. Таваница је од шошавца, а под од набијене земље. Собе су облепљене блатом и окречене. У "кући" је отворено огњиште постављено уз преградни зид собе у којој се, на супротној страни, налази озидана пећ. Димњак је озидан и завршава се луковима. Врата су од талпи са дрвеном "кључаницом". На великој соби су два двокрилна застакљена прозора, на ужој и широкој страни, а на малој један. "Кућа" нема прозор, док се на остави налази прорез са покретним капком.

Постављена је као први објекат у етно-парку 1971. године на источној страни, вратима окренута западу, са уређеним ентеријером. У "кући" је био долап, дрвени ормар за држање посуђа, сандук за брашно, карлица, поред огњишта синија са

троношцима, различито посуђе за држање и припремање хране и предмети за огњиште (саџак, преклад, ватраљ, вериге), а у соби два кревета, клупа, дрвене столице, сто и сандук за одећу. У малој соби био је постављен разбој за ткање. Изложба из ентеријера је повучена због честих провала, јер Музеј нема чувара етно-парка.

3. Бунар, из села Мелнице, област Млаве, изграђен око 1875. године. Имао је ограду ("грљац") од ућертених брвана уз чије је уже стране био по један дрвени стуб кроз који је пролазила осовина ("сул") са дрвеним точком ("рота") помоћу кога се вадилa вода. Смештен је под четвороводним кровом покривеним ћерамидом који држе 4 дирека са по 2 косника. Диреци су ужљебљени у 4 положена балвана.

Приликом регистровања објекта на терену констатовано је да је ограда прилично трула. Постављен је у етно-парку 1978. године испред куће са тремом са њене леве стране. Сада се у етно-парку налази само кров који је прекривао бунар.

4. Стаја са казанџиницом ("кљет и казанџица") из села Мелнице, област Млаве, изграђена половином XIX века. Налазила се у истом дворишту у коме и мања кућа. Стаја је постављена на зид (темељ) од камена без подрума. Зидови су од храстових талпи дебљине 5-6 цм ижљебљених и учвршћених у дрвене стубове (серклаж). На угловима су спојене тесарски, "на ћерт". Казанџиница је прислоњена уз северни зид. Кров је четвороводан, а над казанџиницом једноводан, добијен продужетком рогова у истој равни, са покривачем од ћерамиде. У казанџиници се пекала ракија у узиданом казану. Стаја има таван од тесаних дасака - шошавца. Димензије стаје су 7 x 5 м, висина 1,90 м, а казанџинице 7 x 3,5 м висина од 85 до 2,40 цм. Обе просторије имају једнокрилна врата на источној страни.

Постављена је 1981. године испред мање куће на левој страни, вратима окренута југу.

5. Кош из села Везичева, област Млаве. Изграђен крајем XIX века. Правоугаоне је основе, димензија 3,5 x 1,25 м, висине 1,95 м. Лежи на уздигнутом темељу од нетесаног камена зиданог у кречном малтеру са три стране, висине 0,60 м. Грађен је од букових облица (по 13 са сваке стране). Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. Испод крова на дужој страни је отвор са капком. Служи за држање кукуруза у клипу.

Постављен је 1974. године иза куће са тремом.

6. Амбар из села Лучице, област Поморавља. Изграђен око 1864. године. Постављен је на 8 дрвених соха. Зидови су у конструкцији бондрука испуњени ижљебљеним даскама. Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. Таваница је од шошавца, а под од дасака. Испред улаза је трем под истим кровом кога држи профилисани стуб. Има дрвене покретне степенице. У унутрашњости, десно од улаза има три преграде ("пресека") за смештај разноврсних житарица. Димензије основе 5,27 x 4,33 м, трем 2,1 x 1,26 м, висина 1,94 м.

Постављен је 1975. године, као објекат из Поморавља и, вероватно, као део планиране окућнице из ове области, али је остао усамљен. Смештен је десно од велике куће, у низу где је и стаја са казанџиницом.

7. Штала из села Кучајне, област Звижда. Изграђена између 1860. и 1865. године. Пренета је из села Плавчева као наследство жене Јована Миленковића. Постављена је на темељу од камена висине 25 цм, преко кога леже темељне греде. Зидови су од талпи ("платна") ојачаних косницима. Талпе су на угловима "ућертене". Врата од талпи су на ужој страни. Нема тавана. Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. На ужој страни, насупрот врата налазе се дрвене јасле. Димензије основе су 5,23 x 2,00 м, висина 2 м. У њој су држали говеда.

Постављена је 1980. године, испред велике куће.

Етнолошка валоризација објеката у етно-парку

Објекти постављени у етно-парку на Тулби представљају типичне облике народног градитељства области из које потичу. Села из којих је већина објеката пренета (сем амбара) налазе се у области Млаве. То је брдски предео, богат шумским покривачем, који обилује грађом, која је послужила као основни конструктивни елемент у изградњи кућа и привредних објеката. Објекти из једне области и из истог периода изградње дају најадекватнију слику народног градитељства у одређеном времену и простору. У изворима са почетка овог века, помиње се да је кућа брвнара, односно дурунгара у области Млаве старији тип и да ју је наследила и донекле потисла кућа бондручне конструкције испуњена плетером, чатмом, а касније ћерпичем. Време изградње кућа постављених у етно-парку указује да су у другој половини XIX века још увек егзистирале брвнаре у селима која су се налазила ван главних комуникација, као што је Мелница. Постављањем мање и веће куће у етно-парку јасно је назначен развојни пут куће у просторном и функционалном смислу. Дводелна кућа представља старији облик, а била је најраспрострањенија у овој области. Обе куће су, због конфигурације терена, већ доживеле прелазну фазу у вертикалном смислу, добивши подрум испод соба. Додавањем других просторија (у овом случају још једне собе и оставе) и трема, кућа брвнара у области Млаве доживела је свој пуни развојни облик. Трем је осим своје утилитарне функције имао и естетску улогу. Он је елемент обликовне композиције који даје карактеристичан печат њеном спољњем изгледу. Тако је равнотежа између функције, конструкције и облика куће у пуној мери дошла до изражаја. На просторни развој куће утицали су, пре свега, друштвено-економски чиниоци, односно материјално стање и структура породице. Куће постављене у етно-парку потврђују да је носилац прогреса у еволуцији народног градитељства стамбена зграда.

За разлику од куће, која је подложна променама различитих чинилаца, који утичу на њену функцију, конструкцију и изглед, привредне зграде најдуже задржавају стари систем грађења. То је случај са амбаром изграђеним од талпи из Поморавља, који је задржао старији облик упркос томе што су у Поморављу, у то време, стамбене зграде биле у развијенијој фази градње. И данас се на терену могу срести привредне зграде изграђене од талпи, док је кућа брвнара потпуно нестало. То значи да су привредни објекти задовољавали функцију и да није постојала потреба за другачијим грађевинским решењима.

Сви привредни објекти постављени у етно-парку доследно репрезентују привредне гране села из предела Млаве, које се одражавају на структуру саме окупације. *Стаја* је врло битан помоћни објекат, без ког није могло ни једно домаћинство, управо због скучености простора у кући, посебно дводелној, која је била ис-

кључиво у функцији породичног живота, припремања хране, боравка и спавања. Она је била нека врста оставе у којој се држало све што није могло да стане у кућу, затим зрнаста храна у плетеним кошевима, бели смок, а у одсуству подрума, као посебне зграде, и бачве са вином и ракијом. Стајала је најчешће испред куће са једне стране. Уз стају је прислоњена *казанџиница*. Није редак случај да се у овој области уз помоћне објекте или чак и саму кућу, а најчешће уз куће на салашима прислањају објекти различите намене. Супротно од стаје, у окућници, стајао је кош. *Кош* је много мањих димензија од оних који су се градили у равничарским пределима, јер је и производња кукуруза била мања. Дубоко у дворишту налазила се *штала*. У њој је боровила рогата марва. Због недостатка извора у околини Мелнице, скоро свако домаћинство је имало *бунар*. Иако је Мелница село разбијеног типа, окућнице припадају збијеном типу кућишта, јер су куће груписане по засеоцима (малама), и близу су једна другој. Окућницу у области Млаве карактерише тежња да се привредни објекти распоређују по ободу дворишта, тако да средина буде празна. То је, донекле, поштовано у њиховом распореду у етно-парку.

Иако се, у реализацији решења просторних целина у етно-парку, одступило од свих концепција, ипак, је етно-парк испунио неке своје основне функције. Сачувани су од пропадања и уништења стари објекти народног градитељства којих више нема на терену, као што су куће брвнаре. Данас је права реткост у браничевском крају видети неке од објеката старе сеоске архитектуре. Потискују их велике, модерне куће грађене, најчешће комбинацијом различитих стилова, пренетих, углавном, из страних, европских земаља, где се велики број људи налази на привременом раду. Помоћни објекти се, такође граде од опеке и блокова.

У етно-парку су, на једном месту, смештени објекти старе сеоске архитектуре, тако да се може рећи да ова целина задовољава музејске принципе изложбе у слободном простору. Њен циљ је да јавност и научне раднике упозна са вредностима сеоског градитељства једне области, која је, на неки начин, и идентитет становника који је насељавају, јер је настала спонтано, под утицајем средине и према приликама у којима се живело са дубоким осећањем за склад и облик, прилагођен потребама и мери човека.

Литература

1. А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, књига II, Београд 1964.
2. Љ. Јовановић, *Млава*, Српски етнографски зборник, књ. V, Београд 1903.
3. Б. Којић, Новија сеоска кућа у Србији, *Зборник радова*, књ. IV, Етнографски институт, књ. 1, Београд 1950.
4. Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд 1958.
5. М. Лутовац, *Слив Млаве*, Зборник радова Географског института, књ 9, Београд 1954.
6. М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Српски етнографски зборник, књ. 25, Београд 1928.
7. Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
8. Р. Обрадовић, *Велики Поповац*, Едиција Села Браничева, књ 1, Пожаревац 2000.
9. Б. Радић, Етно-парк Шумадије у Крагујевцу, *Станишта*, Крагујевац 1991.
10. З. Родић, Преглед основних типова и начин градње сеоских кућа у Србији током XVIII и XIX века, *Гласник Етнографског музеја* 58-59, Београд 1995.
11. М. Стојиловић, *Табановац*, Табановац 1998.

12. Р. Финдрик, *Златиборска брвнара и Музеј народног градитељства "Старо село" у Сирогојну*, Београд 1987.

13. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922.

Danica ĐOKIĆ

ETHNO-PARK AT TULBA IN POŽAREVAC
(Museum of folk building of the area of Braničevo – in development)
– Ethnological aspect –

Ethno-park at Tulba represents exhibition of folk building of the area of Braničevo. Realisation of the park began in 1971. There have been 8 objects placed which have their origin from the area of the Mlava, Zvižd and Pomoravlje. The topic of this work would be ethnological analysis of these objects, interiors and organisation of the household area from the point of chronological, synchronic and functionally methodological approach. This means comparison of the existing objects at the exhibition and the very state on the site at the places where objects were taken from. In this way we are going to get the answer to the question in which extent ethno-park fulfils the function of the exhibition in the open area.

Гордана ЖИВКОВИЋ
Народни музеј, Зајечар
Александар РАДОВИЋ
Завод за заштиту споменика културе, Ниш

UDK 728 : 398.341 (497.11)

Оригинални научни рад

ПРОЈЕКАТ ЕТНО-МОТЕЛА КОД ГАМЗИГРАДСКЕ БАЊЕ

Обзиром на богатство споменика народног градитељства у Тимочкој крајини, у раду је дат интересантан предлог за идејни пројекат изградње етно-мотела у Гамзиградској бањи код Зајечара, који би обухватио неколико објеката посебне лепоте и декоративне обраде изграђених по принципу реконструкције карактеристичних споменика народне архитектуре овог краја. Поред туристичке пропаганде и комерцијалних садржаја (смештај гостију, трговина, угоститељство и томе слично), изградња етно-мотела имала би превасходну улогу у очувању културног наслеђа Тимочке крајине.

Кључне речи: етно-мотел, очување културног наслеђа, Гамзиград.

Увод

Зајечар и његова околина, као и цела Тимочка крајина, спадају у ретке крајеве у Југославији, у којима су сачувани споменици народног градитељства.

Рекогносцирањем села општине Зајечар, евидентиран је велики број споменика народног градитељства: куће и стари објекти - кошеви, амбари, пећи за хлеб, надстрешнице, капије, вратнице, прозори, бунари, чесме, ограде, сеоске целине, затим цркве-брвнаре, конаци, школе, механе, воденице, ваљавице, млекаре, сеоска купатила, затвори, бачије, колибе, споменици, спомен-чесме, мостови, записи и перила, са бројним предметима материјалне и духовне културе, а нису заборављене ни старе рударске колоније и окна.

Сва досадашња испитивања потврдила су "да су мајстори народног градитељства Зајечара и околине имали нарочити смисао, вештину и маштовитост грађења објеката посебне лепоте и декоративне обраде и да су кроз њих испољили креативност духа једне епохе, оставивши нам у наслеђе најхуманија и најинтимнија дела народног стваралаштва".¹

Како су то већином грађевине од дрвета и земље, биле су и кратког трајања. Најстарије на које данас наилазимо на терену, датирају негде од пре 200 година.

¹ Гордана Живковић, Заштита споменика народног градитељства у Зајечару и околини, *Развитак*, мај-јун 1979, бр. 3, стр. 72.



Село Звездан



Село Заграђе, кафана



Село Мали Јасеновац



Село Леновац

Њихови облици и начин градње несумњиво воде порекло из ранијих времена, када су се развијале под утицајем многих чинилаца: "природне средине, тј. природно-географских услова; економског, а потом културног развоја и материјалних могућности; социјалних чинилаца; односно развоја породице и породичне задрге; етнолошких карактеристика становништва и сеоских мајстора који су градили куће и друге објекте"², без импровизација и неодређености, које својим високим естетским вредностима чине обимно материјално културно наслеђе.

На основу теренских истраживања, и упознавања сачуваних просторних сеоских целина, можемо да донесемо закључак о степену развијености, култури становања, осећање за лепо и функционално на нашем селу, у време када су ови објекти настајали.

Велике, нагле и несагледиве промене које су се догодиле после Другог светског рата везане за општи напредак и преображај села, највише су се одразиле кроз губитак аутентичних својстава објеката наше старе народне архитектуре.

Многи објекти, потиснути и занемарени, бивају искључени из своје функције, "претварајући се тако или у напуштена стара огњишта или у музејски експонат под ведрим небом, које поред службе заштите споменика културе и музеја, штити једино добра воља њихових власника и корисника".³

Народни музеј "Зајечар", Републички завод и Завод за заштиту споменика културе Ниш, пре три деценије покренули су иницијативу, да се поједини вредни сеоски објекти заштите, што је и учињено пре свега на плану правне заштите.

Већина евидентираних објеката заштићена је одмах, кроз истраживања и документацију, а мањи број кроз конзервацију, без реконструкције или са делимичном реконструкцијом.

Детаљно су снимљени најинтересантнији објекти са анализом њихових карактеристика и техничког стања. "Већина тих објеката је од бондрука облепљена блатом, одређеног стила и начина градње са тремовима и аркадама, са украшеним дрвеним стубовима, са резбареним вратима, прозорима са дрвеним и гвозденим решеткама, различито обликованим, често са интересантном орнаментиком."⁴ Градили су их мукотрпно и савесно, функционално и са пуно укуса и разумевања, многи знани и незнани мајстори, исказујући тако, нарочити смисао за вештину и машовитост, дајући објектима посебну лепоту и декоративност обраде, те се баш у томе и огледа њихова споменичка вредност.

Идејни приступ пројекта етно-мотела

У оквиру програма истраживања, заштите и уређења касноантичког локалитета Ромулијана, а у циљу даљих припрема ове знамените споменичке целине, за њено потпуније и ефикасније научно, културно, васпитно-образовно, друштвено и економско коришћење, предлаже се између осталог, и изградња етно-мотела код Гамзиградске бање. Идеја о изградњи етно-мотела требало би да представља скла-

² Ђорђе Р. Симоновић, Заштита и чување народног градитељства, *Развитак*, мај-јун 1979, бр. 3, стр. 66.

³ Гордана Живковић, Заштита споменика народног градитељства у Зајечару и околини, *Развитак*, мај-јун 1979, бр. 3, стр. 71.

⁴ Исто, стр. 72.

дан спој природе, археолошког локалитета Ромулијане и народног градитељства - човекове тежње за лепим кроз време.

Етно-мотел као јединствена туристичка атракција Тимочке крајине, предвиђено је да буде смештен на путу Гамзиградска бања - археолошки локалитет Ромулијана и представљао би амбијент малог сеоског насеља: са интересантним објектима народне архитектуре Зајечара и околине. Стамбене зграде, окружене малим зеленим оазама засађеним цвећем (15 објеката), привредни део - амбар, кош (2 објекта), пекара, механа, хан, црква-брвнара (усред мотела), чесме (2 у центру мотела а 1 крај пута према локалитету Ромулијана), бунари (2 - 3 у склопу стамбених зграда), пивнице (2 објекта) итд. треба да презентују све особености градитељства овог подручја.

Сви објекти треба да буду аутентични. У њима би биле највећим делом смештене собе за ноћење, опремљене и уређене елементима ентеријера XIX века тимочког краја (кревети, долапи, затим столови, столице, лампе).

Обезбеђењем прихвата ученика, студената, делегација, уметника, путника на дужи и краћи боравак у Тимочној крајини, организовањем годишњих одмора, саветовања, симпозијума и других скупова, етно-мотел ће моћи да се користати током целе године.

Близина Тимока може се искористити за постављање воденице (1 објекат), вављавице (1 објекат), долапа, и неког интересантног висећег моста, а његово богатство рибом за риболов. Оспособљавањем речне плаже за купање, комплекс може да постане привлачан и за грађане Зајечара и околине.

Овако конципиран етно-мотел би био први прихватни пункт за посетиоце археолошког локалитета Ромулијана, где ће се смешити, освежити у механама и хановима пићем, соковима, кафом и старим народним специјалитетима овога краја, где ће моћи да купе сувенире, занатске производе: грнчара, опанчара, содација и производе домаће радиности. Ту би биле туристичке агенције са водичима, који прихватају посетиоце, смештају их и одводе на археолошки локалитет, у обилазак бање, хидроелектране и центра за рехабилитацију.

Од етно-мотела до локалитета Ромулијане и Гамзиградске бање треба изградити пешачке и бициклистичке стазе, којима би се поред аутобуса посетиоци превозили чежама и фијакерима.

Све ово напред наведено као идеја треба да има за циљ увођење новог стила у пропагирање домаћег туризма. Имајући у виду неколико значајнијих културно-историјских и туристичких места у Тимочној крајини попут Лепенског Вира, Рудне Главе, Рајачких пивница, Музеја Тимочке крајине (Бољсвац, Бор, Кладово, Књажевац, Мајданпек, Неготин, Зајечар), Старе планине и Црног Врха, етно-мотел би био још једна туристичка понуда овог краја и врло значајан фактор у подстицању и развоју туризма Тимочке крајине, а посебно Зајечара и околине.

Циљ отварања оваквог објекта поред туристичке пропаганде, био би и очување културног наслеђа Тимочког краја, доступног широј јавности допуњеног новим и атрактивним садржајима са подсећањем на нешто што је некада било, да посетиоцу побуди и оживи пријатна осећања да га својом лепотом подстакне на размишљање о прошлости и садашњости.

Идеја о изградњи етно-мотела унесена је у Просторни план Србије, па се може очекивати да ће се у скорој будућности и остварити. Отуда и наша порука: сачувајмо све оно што су нам стари оставили у аманет, не дозволимо, да изгубимо свој

идентитет, да нас градитељство других земаља окупира, а самим тим, не заборавимо ко смо и шта смо. Спасимо оне вредности, које побеђују време, своје споменике и своје памћење.

Етно-комплекс као облик заштите споменика народног градитељства

Сва настојања да се заштита народног градитељства оствари појединачним акцијама, од случаја до случаја, нигде па ни код нас не дају очекиване резултате. Нека сазнања делују поражавајуће; ако смо у једном десетогодишњем периоду оперативним мерама заштитили највише 3 до 4 објекта, у истом периоду бар троструко више вредних објеката је нестало. Тешко да се може очекивати повољније стање уколико и даље заштита старе сеоске архитектуре буде препуштена само власницима, без енергичнијег утицаја (али и учешћа) шире друштвене заједнице. Тим пре што су споменици народног градитељства апсолутно најугроженији споменички фонд. С једне стране због своје материјалне структуре, пошто су грађени од материјала (дрвета и земље) који се тешко одржавају, па стога и врло брзо пропадају; а с друге стране због разумљиве потребе власника да и у погледу куће иду у корак с временом, да граде и користе објекте рађене по савременим узорима, од нових трајнијих материјала. Да се не би дошло у ситуацију да за деценију или две нестану сви преостали примерци народног градитељства на подручју општине Зајечар, предлаже се концепт двосмерне акције заснован на процењеним реалним могућностима. Двосмерне у том смислу што би се истовремено остваривала заштита аутентичних објеката на њиховим локацијама, паралелно са заштитом у "музејима под ведрим небом" свих осталих вреднијих објеката, који не могу опстати на својим локацијама. На лицу места заштитили би се углавном објекти јавног карактера (цркве-брвнаре, бунари, чесме и слични), као и стамбени и други објекти за чије очување, према споменичким критеријумима, сами власници испоље заинтересованост и спремност за улагање потребних средстава. Процењује се да би на овај начин могло да се заштити неколико, можда највише десетак објеката на подручју општине Зајечар, и то уз велику подршку, па и материјалну стимулацију власника, од стране општинских, или других субјеката.

Дакле, преостаје да се највећи број објеката, од око стотину евидентираних, презентује у оквиру етно-комплекса, који би морао бити конципиран на принципима профитабилне експлоатације.

Предлог пројектног решења

У том смислу истраживано је неколико могућих локација, од идеје да се етно-парк формира уз аутентичну целину у селу Мали Извор, па до предлога да се то оствари на периферији Зајечара (на Краљевици). Ипак предност се даје локалитету на обали Црног Тимока, између два перспективна туристичка објекта, Гамзиградске бање и археолошког налазишта FELIX ROMULIANA. Одабрана је локација на обали Црног Тимока уз сам магистрални пут Зајечар - Параћин, па се тако наметнула и идеја о етно-мотелу, као новом облику етно-парка, што би могло бити од значаја за његову комерцијалну перспективност. Локација се налази на простору званом Градиште, једako удаљеном од локалитета Felix Romuliana, села

Гамзиград и Гамзиградске бање. Изградњом новог приступног пута од око 600 метара, са прописним прикључком на магистрални пут била би остварена боља веза и за село Гамзиград и локалитет Felix Romuliana, а етно-мотел би добио своју пуну туристичку валоризацију.

Простор укупне површине од око 6 до 8 хектара, претежно озелењен имао би две одвојене целине, које раздваја нова саобраћајница. У источном, мањем делу планирани су сервиси и технички садржаји мотела (паркиралишта, гараже, бензинска пумпа, аутосервис и слични). У западном, већем делу, између нове саобраћајнице и Црног Тимока планирани су смештајни, услужни и други туристички садржаји у форми етно-парка. Највећи број објеката, 15 највреднијих кућа, било би намењено за смештај у најразноврснијим понудама, од једнокреветних и двокреветних соба, преко апартмана, до издавања комплетних објеката, чак уз могућност пријема у организованом сеоском домаћинству. Један број објеката били би адаптирани за услужне делатности, од трговине и угоститељства (продавнице механе и сл.) до старих занатских радњи (пекаре, посластичарне, воденице, ковачнице, столарске радње и друге). Црква-брвнара на мањем сеоском тргу представљала би стожерни објекат комплекса.

У техничко-технолошком погледу треба да се примене најстрожији конзерваторско - рестаураторски принципи, уз инсистирање на постизању што вишег нивоа аутентичности. Дакле, сваки објекат мора да буде апсолутна копија одређеног, познатог аутентичног споменика културе, како у погледу архитектонско-конструктивних карактеристика, тако и у погледу употребе и обраде грађевинских материјала. Таквих примера има и у нашој и у иностраној пракси (етно-парк Етер у Бугарској, анекс етно-парка Сирогојно на Златибору и др.). Само оваквим приступом етно-комплекс (под радним називом) Градиште може представљати трајну оставштину за будућност и остварење једног од облика очувања наше градителске баштине. Врло је битно истаћи и опредељење да се у комплексу нађе бар по један оригинални примерак свих карактеристичних објеката, демонтиран и пренет у етно-комплекс са аутентичне локације. У том смислу планира се откуп дислокација 3 до 4 стамбена објекта (од најскромнијег до развијенијег облика куће), затим по један примерак воденице, амбара, пивнице, чесме, бунара, капије и сл. Ови објекти не би били у комерцијалној експлоатацији, већ би музеолошки уређени пружали убедљиву слику о градителству и народном животу Тимочке крајине.

Конечно, увек се поставља и питање финансирања оваквих пројеката, као једног од кључних проблема. Међутим, самим опредељењем да се највећи број објеката прилагоди комерцијалној експлоатацији, треба да се превазиђе и тај проблем. Реална су очекивања да ће се појавити интерес за улагање у пројекат мотела на овој локацији, а етнокултуролошка профилација овог програма може само да допринесе да ова туристичка дестинација привуче велику пажњу.

Gordana ŽIVKOVIĆ, Aleksandar RADOVIĆ

ETHNO-MOTEL NEAR GAMZIGRADSKA BANJA

Considering rich monuments of folk building in the area of the Timok, there is an interesting proposal in this work for conceptual project for building ethno motel in Gamzigradska banja near Zaječar, which would have different object of special beauty and decoration built according to the principle of folk monuments of folk architecture of this area. There would be tourist propaganda and commercial contents (guests accommodation, trade, catering etc.), but building of ethno motel would have predominant role in keeping cultural heritage of the area of the Timok.

Љиљана ТОЈАГА-ВАСИЋ
Народни музеј, Ниш

UDK 728 : 398.311 (497.11)
Оригинални научни рад

ЈЕДАН ПРЕДЛОГ ЗА РЕВИТАЛИЗАЦИЈУ КУЋЕ СТАМБОЛИЈСКИХ У НИШУ

Кућа Стамболијских у Нишу, као значајан споменик народног градитељства, заштићена је далеке 1949. год. Не прихватајући њену данашњу намену као угоститељског објекта, предлажем изложбену поставку која приказује различите сегменте из живота и културе старог Ниша. Кућа би, ревитализацијом, поред постојећих архитектонских вредности, била обогаћена и новим културно-историјским садржајима.

Кључне речи: кућа Стамболијских, ревитализација, музејска поставка.

Према казивању старих Нишлија, које је познавао и чија је сећања бележио први директор Музеја, Александар Ненадовић, постојање куће Стамболијских датира с почетка 19. века, односно од 1820. године. Зашто је узета баш та година, до данас није утврђено. Према тапији, може се утврдити да је нишки трговац Тодор Станковић Стамболија, купио кућу после ослобођења од Турака, 1.8.1878. године, од Турчина Амета Меметовића. У тапији се наводи да се кућа налази у "мали *хе-фердар*", затим величина плаца и његове границе.¹ Нови власник, Тодор Станковић, био је познати дворски лиферант за време краља Милана Обреновића, поседовао је две мануфактурне радње са оријенталном робом из Техерана и Истанбула, због чега је и добио надимак.

Кућа је наследницима експроприсана, уз одређену надокнаду 1956. године² и у њој су становали потомци Тодора Станковића Стамболије до 23.9.1962. године. Како наводи његова унука, жеља им је била да кућа дође у посед Музеја.³

Кућа Стамболијских, иако нема историјску прошлост, имала је несумњиве архитектонске вредности, због чега је 28. јула 1949. године заштићена међу првим споменицима културе у Нишу, као вредан и значајан споменик народног градитељства.⁴ Убрзо, 1950. године, тадашњи управник нишког Музеја Александар Ненадовић, покренуо је велику акцију да се кућа претвори у Музеј старог Ниша. Ово

¹ Борислав Андрејевић, Кућа Стамболијских у Нишу, *Градина* бр. 11, Ниш, 1971, стр. 75.

² Решење од 19.4.1956. године. Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

³ По казивању Наталије Станковић, унуке Тодора Станковића Стамболије.

⁴ Решењем бр. 1333/49 Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду.

настојање је прихваћено, те је 1952. године склопљен уговор за израду Елабората за реконструкцију зграде.⁵ Исте године штампан је и допис у којем се између осталог управник нишког Музеја обраћа молбом "Нишлијама да Музеју уступе потребне ствари из старог Ниша, путем поклона или путем понуде за откуп (намештај, посуђе, грнчарију, ћилимове и др.), да се уступе важна документа (тапије, уговори, крштенице, писма), фотографије, уметничке слике, како би се Музеј старог Ниша најверније урадио и представио.⁶ Почетком 1955. године Музеј тражи од Савета града Ниша одређена средства "за усељење и отварање Музеја старог Ниша у зграду Стамболијских". Наводи се да је прикупљено 80% потребних предмета за излагање, међу којима комплетна: кујунџијска, мутавџијска и ћурчијска радионица. Уз то, предвиђа се излагање "гостинске и спаваће собе из старог Ниша, као и радна соба Стевана Сремца, вољеног и поштованог књижевника који је својим делима прославио Ниш и његов начин живота".⁷ Међутим, како је време показало, сви захтеви су остали неостварени. Оправданом или неоправданом непажњом, кућа је пролазила тежак период у коме је могла бити и срушена. Услед недостатка материјалних средстава, јуна 1957. године, Савет за културу НО Среза Ниш упутио је предлог Заводу за заштиту споменика културе НР Србије да уклони таблу о заштити куће, јер је много оштећена, а средства за конзервацију не може да обезбеди. Кућа није срушена, међутим, није ни конзервирана. Одлуком бр. 556, од 11. маја 1964. године, поново је стављена под заштиту државе.⁸ Оснивањем Завода за заштиту споменика културе у Нишу (1966) настаће ново поглавље у спасавању куће Стамболијских. Арх. Даница Јанић израдила је Елаборат за реконструкцију и ревитализацију куће. Остало је да се обезбеде неопходна средства и да се 1972. године отпочне са извођачким радовима. И овога пута до реализације опет није дошло, и она је дуго била препуштена пропадању, све до 1981. године, када је порушена, а потом обновљена. Њена намена предвиђена је према новој замисли архитекте за "ексклузивни угоститељски објекат".⁹ Данас је у кући Стамболијских смештена кафана "Синђелић" која настоји да дочара атмосферу старих кафана. Позитивно у свему томе је што су створени услови за опстанак и продужен живот куће, иако не као музеја.

Оно што данас видимо од куће Стамболијских, реконструисану и ревитализовану грађевину (сл. 1), споља подсећа на првобитну кућу чији опис оригиналног стања нећемо дати, само ћемо нагласити да је она представљала карактеристичан пример старе спратне куће балканског типа из првих деценија 19. века. Ово из разлога што она у оригиналном стању више не постоји јер је до темеља порушена. На њеном месту саграђен је нови објекат, нешто измењен и прилагођен савременим потребама и новој намени. Изведене су подрумске просторије које на старом објекту никад нису постојале уз употребу савременог грађевинског материјала, уведене нове савремене инсталације, смештени санитарни чворови, магацини.

⁵ Уговор је склопљен између арх. Доброслава Павловића из Београда и Савета за просвету и културу НО града Ниша, Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

⁶ Допис Градског народног музеја бр. 234 од 29. марта 1952. године.

⁷ Акт Музеја бр. 46 од 13. јануара 1955. године.

⁸ Борислав Андрејевић, н. д., стр. 78.

⁹ Пројекат реконструкције и ревитализације из 1978. године, урађен у Заводу за заштиту споменика културе у Нишу.

Уместо дрвених бондручних елемената и опеке старог формата, израђен је армирано-бетонски скелетни систем. У кући је скоро потпуно поновљен распоред просторија симетричног типа, а на свим прозорима у приземљу су постављене топлије док их на спрату нема. Углови еркера и целе зграде опшивени су нешто ширим профилисаним даскама, четворосливни кров са кровом покривен је ћерамидом, док димњаци и баце говоре о постојању отвореног огњишта. Видљиви елементи и детаљи, обрада фасадних површина, кровна конструкција, као и ентеријер, реконструисани су према постојећим аутентичним елементима. Велико двориште око куће засађено је липом и ружама, да би се дочарао некадашњи амбијент овог типа куће. Калдрисано је ситним облутком и окружено дугим тремовима по ободу парцеле. Тремови су изведени од профилисаних храстових стубова са јастуцима на којима належу архитравне греде које носе дрвену кровну конструкцију, са чије таванице су висили фењери. Кров је покривен ћерамидом, а читав трем се полеђином наслања на суседне куће, док је предњи део отворен. Широки улаз у двориште нема капију¹⁰ (сл. 2).

Не прихватајући данашњу намену куће Стамболијских као угоститељског објекта, а узимајући у обзир и општи закључак да се данас у извесном броју заштићених грађевина обично налазе градски музеји, библиотеке или архиви (само на простору југоисточне Србије: у Врању Пашини конаци, Лесковцу кућа Димитријевиха, Пироту кућа Малог Ристе, Књажевцу кућа Аце Станојевића, Зајечару Радул-бегов конак, Неготину Мокрањчева кућа и др), као и да архитектонска и културно-историјска вредност данашње куће има све елементе за музејску поставку, придружила би се неоствареној идеји својих претходника да ова кућа постане музеј. Поставком би се приказао живот једне добро стојеће грађанске породице са краја 19. и првих деценија 20. века. Истовремено, то би био и приказ старог Ниша после ослобођења од Турака, 1878. године, чијим се одласком у животу Ниша и његових становника дешавају крупне промене на друштвено-економском, урбаном и културном плану. Поставка у тој кући осликала би тај процес и пружила изванредан доживљај за посетиоце, јер се прошлост сагледава и доживљава у оригиналном амбијенту.

Идејни пројекат изложбе

Осмишљавање простора започели бисмо од самог улаза у двориште. Наиме, у садашњем изгледу куће није аутентична ограда око ње, па би је сходно архитектури зграде и времену настанка требало изменити и направити мању капију, с обзиром да ће кућа сада постати музејски објекат. У дворишту са леве стране, испод трема, био би постављен фијакер, као главно превозно средство тадашњег времена. У средишњем делу дворишта, уместо некадашњег бунара стајао би чувени нишки шедрван, урађен у мермеру с краја 19. века, који је припадао дворишту Хафиз-пашиног конака, а чува се у Музеју. Живописности амбијента допринело би и то да се у централном делу дворишта испод трема направи део занатске чаршије са ћепенцима: кујунџијским, ћурчијским и мутавџијским. Тиме би занатски предмети откупљени наменски за Музеј старог Ниша могли изаћи из мрака депоа. У

¹⁰ Даница Јанић, Ревитализација куће Стамболијских у Нишу, *Гласник конзерватора Србије* бр. 10, Београд 1968, стр.102.

дућанима би били изложени алати поменутих заната, фотографије познатих занатлија и њихови производи.

Две мање просторије у дну дворишта биле би претворене у простор у коме би се служила безалкохолна пића за освежење и неки од старинских колача (грангле, сува пита) уз пријатну староградску музику. Целину за седење представља и башта која би била враћена у првобитно стање. Испред оgrade били би засађени јорговани и различито цвеће (љубичице, зумбул, крин, босиљак, каранфил, шебој) у такозваној "девојачкој башти". Између калдрме био би пркос, а на стубовима трема руже пузавице и ладолеж. Затим, треба засадити баштенско родно дрвеће (дунје, кајсије, крушке караманке, рибизле, огрозд, винову лозу-османлук, испод које се раније седело и вечерало, нарочито када се залије башта). Све би то остварило посебан амбијент, карактеристичан за стари Ниш из 19. века и како описује С. Сремац у Ивковој слави "душа се напаја мирисом ђула, очи се у цвећу одмарају а гране родног дрвећа заклон су од свачије радозналости."

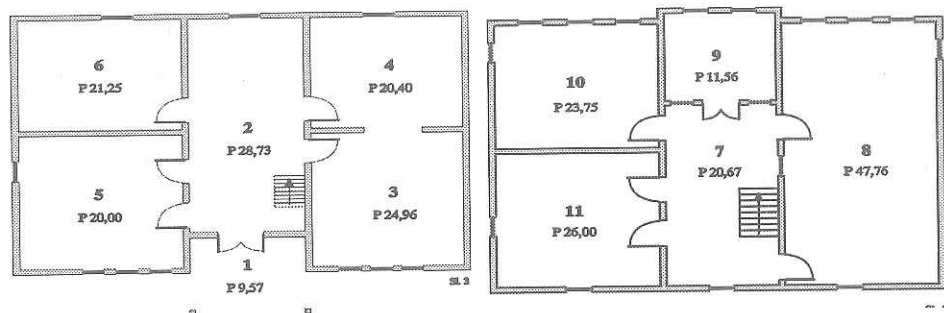
Пошто за сада нема законских и материјалних могућности, да се унутрашњост куће врати у првобитно стање, поставка би била прилагођена постојећим условима (сл. 3, 4). Садашња кухиња (5) по новој замисли, служила би као канцеларија. У њој би се одржавали стручни састанци и различита окупљања (састанци људи из Удружења грађана "Стари Ниш", чланова издавачке редакције листа "Нишки весник", чланова Друштва пријатеља Музеја, љубитеља старина, књижевника). То би био и центар окупљања, пре свега етнолога. Зидове просторија украшавале би фотографије знаменитих Нишлија и власника куће Тодора Станковића Стамболије, а у полицама би се налазила завичајна литература.

Средишњи простор, 2 (шанк), био би искоришћен као простор за водича, који би имао и улогу продавца сувенира. На полицама би били смештени сувенири, пропагандни материјал и др.

Посебно важно за Музеј старог Ниша је поставка спомен-собе Стевана Сремца 6, чија се заоставштина налази у Народном музеју у Нишу. Могућност да се ова изузетно важна збирка пресели у кућу Стамболијских је, свакако, оправдана. Ко је реалистичније и са већим симпатијама опевао тај стари и "убави" Ниш од познатог књижевника Стевана Сремца? Шта би боље оправдало поставку његове собе у овом објекту од познате његове навике да је волео да станује у оваквом амбијенту, који га је одушевљавао и инспирисао? Стална поставка била би везана за живот и рад Стевана Сремца и као до сада у амбијенту собе књижевника нашли би се његови лични предмети, полица са 458 његових сачуваних књига, оригинални рукописи и друго.

У приземљу куће Стамболијских, у двема просторијама 3,4, које су после реконструкције међусобно повезане широким отвором, остварени су услови за поставку старих фотографија, на којима се приказује живот старог Ниша с краја 19. и почетком 20. века. Тониране и на панеле каширане фотографије биле би објашњене прикладном легендом. Панели су покретни па је у овим просторијама могуће планирати и поставке различитих тематских изложби које се односе на стари Ниш, као и гостујућих етнографских а и других, са одговарајућом тематиком.

Просторије у подруму служиле би за депоновање предмета који нису у изложбеној поставци, као и новооткупљених предмета и другог материјала.



Фотографију snимио Ненад Младеновић, цртеже урадио арх. Чедомир Васић

Дрвеним степеништем, са лепо обликованом дрвеном балустрадом, из приземља се пење у просторију 7 на спрату. У њој би биле изложене две зидне витрине са мушком и женском градском ношњом. Са два уметничка портрета, Уроша Кнежевића и Косте Јовановића, били би приказани они делови ношње којих нема у збирци.¹¹ У једној пулт-витрини били би изложени женски и мушки накит и ситни употребни предмети.

Један део просторије 8, предвиђен је за гостинску, такозвану визитну собу, простор који је служио само за изузетне прилике, за ређе и важније госте, где би био изложен намештај који припада неоренесанси. У аутентичном амбијенту били би изложени и други употребни предмети (ћилим, пећ, лустер, витрине са ситним предметима итд).

У делу собе према дворишту био би изложен салон у стилу Луја XV с краја 19. и почетка 20. века, као и предмети пропратног кућног инвентара. Из Збирке исто-

¹¹ Портрети су из Збирке историје уметности, подаци добивени од руковоца Збирке Наташе Дрча, вишег кустоса.

рије уметности била би стављена два портрета, радови Стевана Тодоровића и Johana Frankenbergera.

Диванхана 9, на спрату, била би уређена на аутентичан начин. Под би био застрт пиротским ћилимом а миндерлуци прекривени *јан* ћилимом. На рафовима је различито метално покућство, на поду мангала и сандук за девојачку спрему.

У најлепшој и најаутентичнијој соби, 10, била би изложена "Босанска соба", рад коњичких резбара, израђена за Бановинску палату у Нишу.¹² На рафовима би стајали бакарни судови, декорисана синија би била окачена на зид као и зидни сат, док би у једном углу стајала каса-шкриња у којој је породица Стамболијских држала новац и драгоцености. Сви потребни детаљи би допунили ову собу.

Следећа соба 11, предвиђена је за собу за спавање. Орман, кревет и огледало су у стилу неоренесансе. На зиду зидњак, пиротски ћилим са круном, две велике колорисане фотографије-портрети у дрвеним рамовима, триптих Св. Николе са четири светитеља и кандило, постављени на источној страни собе. Испод иконе мали сточић са две тонет столице, на столу кадионица и кутија са тамјаном.

Не приказујући све детаље музејске поставке, због ограничености простора,¹³ сматрам да изложеним предлогом за музејску поставку у кући Стамболијских на извештајан начин би дефинитивно, после дугог времена, био решен и стални простор за излагање етнографског материјала.

На крају, можда и данас, Музеј неће успети да поврати једину реконструисану кућу балканско-оријенталне архитектуре из 19. века, али остаће забележено да се непрекидно томе тежило и да се указивало на потребу једног таквог објекта у коме би се поставком освежиле и оживеле успомене на стари Ниш.

Ljiljana TOLJAGA-VASIĆ

A PROPOSAL FOR REVITALISATION OF THE STAMBOLJSKI HOUSE IN NIŠ

The Stamboljski house in Niš, as an important monument of folk building, was protected in 1949. Not accepting its present role as a catering object, I propose exhibition, which would show different segments of life and culture of old Niš. Revitalisation of the house would, apart from architectural values, be enriched with new cultural-historical contents.

¹² Шемсудин Мулић, Развој коњичког дрворезбарства и пут у савремено, ГЗМ, Сарајево 1985, стр. 18.

¹³ Комплетна документација Сталне поставке налази се у документацији Народног музеја у Нишу.

ЗАВРШНА РЕЧ

Дозољавам себи да констатујем како је и овај, VI међународни симпозијум, у складу са постављеним циљем дао одговоре на низ питања у вези очувања, изучавања, приказивања и коришћења народног градитељског наслеђа и културе становања и био је веома користан са становишта размене мишљења, искустава и сазнања из ове области и указивања на правце деловања. Изложена саопштења су указала на широк обим проблема који се односе на народно градитељство и становање. Већи број радова доноси непосредне теренско-истраживачке материјале, описе и систематизације. Више реферата има синтетичко прегледни карактер а у знатном броју очигледна су настојања у правцу методолошко-теоријског разјашњавања или утврђивања значајних феномена из тематике којом се симпозијум бавио. Природно, већина референата залагала се за боље организовање и осмишљено систематско проучавање и иновације у методологији заштите традиционалног народног немарства које је посебно угрожено, с једне стране зубом времена, а са друге, и због саме природе материјала, као и због прилагођавања новим потребама итд. Затим, општом модернизацијом у свим областима живота а често и потпуном деградацијом традиционалних облика градњом савремене стамбене и других облика сеоске архитектуре услед неусклађеног деловања у области истраживања, едукације, друштвеног ангажовања и законске регулативе. Зато, закључујући радни део Симпозијума *Народно градитељство и култура становања у светлу етнологије у источној Србији и суседним областима*, можемо слободно рећи да су изложени корисни стручни и научни прилози о чијој ће стварној вредности након објављивања Зборника, мишљење дати стручна и научна критика, а уколико неки од резултата и предлога буду издржали суд времена и ако буду нашли примену у пракси постићи ће се и знаће се и прави домети које смо подстакли и утемељили нашим радом.

Имам задовољство и привилегију да се у име организатора захвалим свим колегама из Бугарске, Русије, Македоније, као и наше земље, који су узели учешће у раду Симпозијума и допринели његовом успеху. Посебно се захваљујем у име свих учесника граду Зајечару на гостопримству и организацијама које су дале велики допринос да нам боравак буде угодан и да се несметано овија наше активности. Нарочито признање и похвале, мислим уз неподељено мишљење свих учесника, изражавам на великом пожртвовању и доприносу у организовању Симпозијума, да његов ток протекне у изванредној радној и колегијалној атмосфери, свим радницима Народног музеја у Зајечару који су непрекидно и неприметно бдели над свим учесницима да неометано раде и да се пријатно осећају, на чијем челу је, истински сјајан организатор и добри дух нашег скупа, била директор Гордана Живковић.

Др Никола ПАНТЕЛИЋ